ГРАМОТА

НОВА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА

Таміла ЯЦЕНКО, Василь ПАХАРЕНКО,
Ірина ТРИГУБ

2025

ЛІТЕРАТУРА (УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА)

ЧАСТИНА 2

ЛІТЕРАТУРА
ЧАСТИНА 2
Таміла ЯЦЕНКО
Василь ПАХАРЕНКО
Ірина ТРИГУБ

8

8

Таміла Яценко, Василь Пахаренко,
Ірина Тригуб

«Література (українська та зарубіжна)»
підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти
(у 2-х частинах)
Частина 2

Видавництво «Грамота»
2025

УДК 821.161.2.09+821(1-87).09]*кл8(075.3)
Л62

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 21.02.2025 № 347)

Умовні позначення:

— читацький путівник;

— мистецькі діалоги;

— читайте та досліджуйте;

— історичні паралелі;

— митці та доба;

— мовна скарбничка.

Яценко Т., Пахаренко В., Тригуб І.

Л62 Література (українська та зарубіжна) : підруч. інтегрованого курсу для 8 кл. закл. заг. серед. освіти (у 2-х частинах) : Частина 2 / Таміла Яценко, Василь Пахаренко, Ірина Тригуб, Олеся Слижук. Київ : Грамота, 2025. 208 с.

ISBN 978-617-559-012-6

ISBN 978-617-559-014-0 (Частина 2)

Підручник відповідає вимогам модельної навчальної програми «Інтегрований курс літератури (українська та зарубіжна). 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти *(авторський колектив під керівництвом Т. О. Яценко)*.

У виданні запропоновано твори класичної і сучасної української та зарубіжної літератури різних родів і жанрів, стислі нариси про життя і творчість письменників / письменниць, систему компетентнісно орієнтованих запитань і завдань різних рівнів складності.

УДК 821.161.2.09+821(1-87).09]*кл8(075.3)

ISBN 978-617-559-012-6
ISBN 978-617-559-014-0 (Частина 2)

© Яценко Т. О., Пахаренко В. І., Тригуб І. А., Слижук О. А., 2025
© Видавництво «Грамота», 2025

За Модельною навчальною програмою колективу авторів під керівництвом Т. О. Яценко

Читацький

У середині XV

ЛІТЕРАТУРА БАРОКО

Завданням єзуїт
Для цього вони с
Україні, зокрема

Митці п

Бароко (з
як мистецький
XVIII ст. поє
Середньовіччя
зумовлені осн
ту форми твор

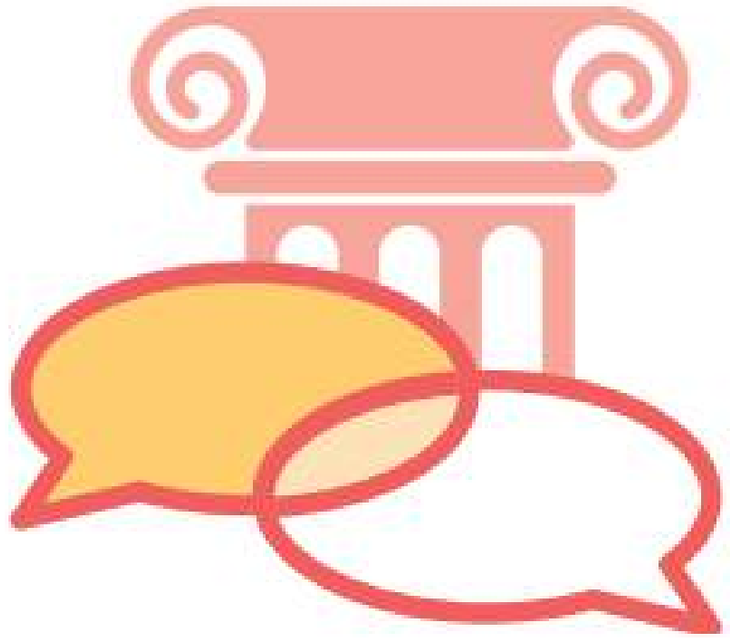

Мистецьк

В архітектурі до
пишні форми т
лото, срібло, мозаїка, ма
рід. У моду входять скуль
ла й картини видатних худ
На полотнах не зображу
стані. Їхні обличчя прист
змальовано насиченими
світло та тінь. На картині н
доби Бароко ***Мікеланджс***
зиканти» поєднано темни
фігури на передньому пла

ЛІТЕРАТУРА БАРОКО

Басиліо, корол
Сехисмундо, п
Астольфо, герц
Клотальдо, ста
Кларін, блазень
Естрелья, інфа
Росáура, знатна
Солдати, почет, м

Маю менше я свободи?
Що на мене ще впаде?
Наче Етна, я палаю
І готовий із відчаю
Серце вирвати з грудей:
Де закон, причина де,
Щоб людині, мов для страху,
Відібрати перевагу,
З нею й пільгу ще таку,
Що Всевишній дав струмку,
Дав і рибі, й звіру, й птаху?

Росаура

Відчуваю жаль і ляк
Від його болінь і суму.

Сехисмундо

Хто мою підслухав думу?
Це Клотальдо?

Кларін (убік до своєї пані)

Ствердь, що так.

Росаура

Ні, то я, скрушний бідак,
Що забрів під це склепіння,
Слухав тут твоє тужіння.

Сехисмундо

Зараз я тебе уб'ю,
Бо я взнав, що ти мою *(Хапає її.)*
Слабкість знаєш і терпіння.
Лиш за те, що чув мене,
Розірву тебе з нестями
Цими дужими руками.

Кларін

Я глухий, тож я не
Чув тебе.

Росаура

Твій гнів мине,
Як уклякну, бо сповняє
Щось людське тебе й тримає.

Сехисмундо

Голос твій мене хвилює,
Образ твій мене дивує,
І повага зігріває.
Хто ти? Хоч за довгі дні
Знав із світу лиш одно я,

Що колискою й труною
Стала ця тюрма мені;
І хоча у глушині,
Де з народження лиш голі
Бачу скелі в цім околі,
Я, живий скелет, живу,
Душу втративши живу
В безпросвітній цій неволі;
І хоч тут я до сих пір
Бачив, чув лише єдину,
Ту, що вчить мене, людину,
Що мені про небо й мир
Повіла; й хоча надмір
Ти злякавсь і злу повірив
І між тіней та вампірів
Монстром звеш мене, — ачей
Я тут звір серед людей
І людина серед звірів;
І хоча було не мед,
Все я звідав, все я звірив,
Вчився поводженню у звірів,
Осягав пташиний лет
І читав я рух планет,
А по них — людські дороги, —
Саме ти мої тривоги
Вгамував, підніс мій дух,
Зір потішив мій і слух,
Оживив мене хоч трохи.
Як дивлюсь на тебе я,
То захоплююсь тобою
І з жадобою новою
Бачу, як твій зір сія.
Спрага не мина моя,
То й очима смерть спиваю;
Більше я страху не маю,
Хоч і гину, та все п'ю,
Долю бачачи свою,
І, щоб бачити, — вмираю.
Тебе ж бачить — це вмирать;
Я не знаю, крім огуди,
Що мені, слабкому, буде,
Як не бачити й чекать.
Буде зло — не благодать,
Біль, гризота, гнів затятий;

Буде смерть, бо смерть — це дати
Після мук і сум'яття
Нещасливому життя,
А в щасливого відняти.

Росаура

Я дивуюсь і дивлюсь,
Чемно слухаю й чекаю,
Що тобі сказать — не знаю,
І спитать тебе боюсь;
Тільки віриться чомусь,
Щиро віриться: мене-бо
Привело утішить небо,
Якщо втіха може буть
В тім, щоб бачити і чуть
Більш нещасного за себе.
Кажуть, жив мудрець нужденний,
Так збіднів, що повсякдень
Різнотрав'я мав лишень
За їство своє злиденне.
Чи бідніший є за мене? —
Сам себе в журбі питав.
Скоро й відповідь дістав,
Як узрів, що вслід хирлявий
Інший брів мудрець і трави,
Що він викинув, збирав.
Так я вів життя нужденне
В цьому світі й бідував,
І коли себе питав:
— Чи нещасніший за мене
Хтось тут є, о рідна нене?
Твою відповідь почув;
Я журбу свою збагнув,
То й зібрав свої знегоди
І, щоб разом все збороти,
Їх на радість обернув.
І, якщо мої нещастя
Можуть тебе втішить трохи,
Слухай і збирай уважно
Те, що викинув я, вбогий.
Я зовуся...

Сцена III

Почувши розмову, Клотальдо прибігає разом зі стражами в масках. Він починає погрожувати непрошеним гостям смертю. Та Сехисмундо рішуче вступається за них, погрожуючи накласти на себе руки.

Сцена IV

Клотальдо вирішує відібрати в незнайомців зброю та, зав'язавши їм очі, відправити подалі від цих місць. Але шпага Росаури вразила його. Жінка пояснює, що цю зброю дав їй чоловік, який велів показувати шпагу всім знатним людям Полонії. У них вона мала знайти підтримку. Виявляється, саме Клотальдо колись віддав цю шпагу Віоланті, сказавши прислати до нього його дорослого сина (якого він ніколи не бачив) із цією зброєю. Тепер королівський слуга опиняється в глухому куті: з одного боку, він повинен убити людей, котрі бачили Сехисмундо, з іншого — прийняти рідного сина, народженого Віолантою.

Сцена V

Зала в королівському палаці. Астольфо та солдати виходять з одного боку, з іншого — інфанта Естрелья і придворні дами. За сценою звучать військова музика й залпи салютів.

Клотальдо вирішує звернутися за порадою до короля. З тією ж метою до короля, свого дядька, приходять Естрелья та Астольфо. Саме до них має відійти престол польського короля. До того ж Астольфо закоханий в Естрелью і хоче побратися з нею та об'єднати обидві імперії.

Сцена VI

Входить король Басиліо зі своїм почтом.

Басиліо відкриває племінникам страшну таємницю: він має сина, законного спадкоємця престолу. Його народження стало причиною смерті дружини короля. До того ж зірки пророкували, що він буде сіяти смуту й смерть і навіть підніме руку на свого батька. Тому король вирішив заточити сина Сехисмундо у вежу, де він і виріс під наглядом Клотальдо.

Але король вирішив тепер змінити долю принца й віддати йому трон. А Естрелья з Астольфо, так само як інші піддані, повинні скласти йому присягу на вірність.

М. да Караваджо.
Ворожка

Сцени VII–VIII

Тим часом Клотальдо приводить до короля Росауру, яка розповідає, що опинилася в Польщі, тому що шукає Астольфо, якого зв'язують із нею узи кохання. Клотальдо підтримує молоду жінку, і вона залишається при дворі як інфанта, на ім'я Астреа.

Поміркуйте!

- Чим вразив вас початок п'єси?
- Як ви оцінюєте вчинок короля Басиліо, який ув'язнив Сехисмундо?
- Чому така гірка доля спіткала Сехисмундо?
- Як ставиться король до своїх підданих? А до сина? Чому?
- Які таємниці приховує Клотальдо? Чи можна йому довіряти виховання Сехисмундо?

ХОРНАДА ДРУГА

Зала в королівському палаці.

Сцени I–IX

Клотальдо за наказом Басиліо дає Сехисмундо снодійний напій. Потім сонного Сехисмундо перевозять до короля. Потрапивши до палацу та зрозумівши свою владу, юнак починає чинити жахливі речі: з усіма він поводиться жорстоко, кидає в море слугу, що насмілився йому перечити, намагається вбити Клотальдо.

Сцена X

Басиліо вирішує знову відправити Сехисмундо в тюрму. Давши принцу снодійного напою, його перевозять до вежі.

Сцени XI–XVI

Опинившись поруч із двома коханими жінками, Астольфо почувається розгубленим і страждає. Естрелья звинувачує його в лицемірстві. Він картає Росауру за те, що вона з'явилася, щоб згубити його.

Сцени XVII–XVIII

Сехисмундо у звірячій шкурі, у ланцюгах лежить на землі. Він не розуміє, що з ним сталося.

А. де Переда.
Сон лицаря

Сехисмундо

Ніби снив я, сню ще й досі;
Я, Клотальдо, не в спромозі
Розказати все, о, ні!
Я узрів себе вві сні
(Це жорстокість небувала!)
Там, на ложі, де вражала
Гра всіх барв і кольорів,
Де в квітках альков горів,
Що сама весна зіткала.
Там ретельні служники
Уклякали, називали
Мене принцом і вдягали
У шарлати і шовки.
Ти з'явився і таки
Вгамував мою гризоту,
Ствердивши, що я відроду
Принц Полонії, й мене
Щастя сповнило ясне (...).
Я сеньйором був і мстив
Люто всім у нашім краї;
Жінку я кохав, кохаю...
Це не снилось, це було,
Адже інше все пройшло,
А не це. Чому? Не знаю (...).

Клотальдо

Це тому, що про орла ми
Говорили, снилась знов
Тобі влада і любов;
Та і в снах за всі старання,
Що в твоє я вклав навчання,
Маєш дякувать мені,
Сехисмундо, бо й вві сні
Слід робить добродіяння. *(Виходить.)*

Сцена XIX

Сехисмундо сам.

Сехисмундо

Все ж бо правда! Загнуздаєм
Честолюбство і злобу,
Це шаленство й лють сліпу,
Якщо снити знов бажаєм;
Адже ми перебуваєм
В світі, повнім таїни,
Бо життя — це сон чудний;

Знаю з досвіду, що всюди
Тут живуть сновиддям люди,
Поки збудяться вони.
Снить король, що він правує
В королівстві тут і там,
Все вирішуючи сам;
І хвала, яку він чує,
Наче вітер, лине всує;
І на попіл голосну
Смерть оберне (чи збагну?):
Хто б хотів королювати,
Коли взнав, що має встати
Збуджений від смерті-сну?
Снить багач, що він, багатий,
Лупить гроші так і сяк;
Бідний снить, що він, бідняк,
Мусить пріти й заробляти;
Снить же той, хто взявся драти,
Снить, хто гнеться й хто згина,
Снить господар, снить жона,
І, як видно, всі на світі
Снять, спокусами повиті,
Хоч цього ніхто й не зна.
Сню, що тут в'язниця тьмяна,
Я в залізних ланцюгах,
А раніш себе у снах
Бачив я щасливим зрана.
Що таке життя? Омана!
Що таке життя? Це скон,
Це ілюзій всіх полон,
Чорна тінь і страховіття;
Все життя — це лиш сновиддя,
А сновиддя — тільки сон.

Поміркуйте!

- Чи виправдовуєте ви поведінку Астольфо, який будує стосунки відразу з двома жінками?
- Чому Басиліо наказує повернути Сехисмундо у в'язницю?
- Хто винен у тому, що Сехисмундо має агресивний характер?
- Як драматург розкриває метафору «життя — це сон» у монолозі Сехисмундо?
- Чи справді принц повірив, що він спав? Яке найсильніше почуття він запам'ятав зі свого «сну»?

ХОРНАДА ТРЕТЯ

Сцени I–XIII

Басиліо вирішує віддати корону Астольфо. Дізнавшись про це, народ піднімає повстання і визволяє з вежі Сехисмундо. Той очолює повстання.

З'являється Клотальдо. Кларін висловлює припущення, що Сехисмундо вб'є зараз Клотальдо, скинувши його зі скелі. Але принц відпускає свого слугу, сказавши, що мусить шанувати того, хто виховував його й навчав. Клотальдо повертається до Басиліо та застає його при повній військовій готовності. Король вирішує вбити свого сина, аби тільки уникнути страшного пророцтва. Басиліо сідає на коня і мчить у вир бойовищ. Відбувається бійка, у якій Сехисмундо перемагає польського короля. Басиліо готовий прийняти смерть.

Ель Греко. Портрет лицаря з рукою на грудях

Сцена XIV

Входять Сехисмундо, Естрелья, Росаура, солдати, почет.

Солдат

На горі, в дрімучій хащі,
Десь ховається в цю пору
Наш король.

Сехисмундо

Знайдіть негайно!
Кожну схованку, всю гору,
Весь той ліс якнайпильніше
Обшукайте величезний.

Клотальдо

Утікай, сеньйоре.

Басиліо

Чом же?

Астольфо

Що ти ждеш?

Басиліо

Астольфо, щезни.

Клотальдо

Що ти хочеш?

Басиліо

Я, Клотальдо,
Хочу те зробить, що маю.
(До Сехисмундо, стаючи на коліна.)
Принце, ти шукав мене?
Я до ніг тобі впадаю:
Білим килимом хай буде
Сивина моя для тебе;

«Життя — це сон». Барельєф пам'ятника П. Кальдерону. *м. Мадрид (Іспанія) (скульптор Ж. Фігерас Віла)*

Стань на неї і корону
Для ще більшої ганеби
Розтрощи мені; глумися
З величі моєї й сану,
Мсти, як бранцеві своєму;
І за зрадницьку оману
Доля здійснить правий присуд,
Небо сповнить своє слово.

Сехисмундо

Двір Полонії преславний,
Той, що править так чудово,
Свідком будь, уважно слухай,
Що твій принц тут скаже далі.
Те, що визначило небо
І на голубій скрижалі
Бог перстом своїм накреслив
В тайних знаках незгладимих
На стількох листах блакитних
Літерами золотими, —
Зроду-віку не обманить;
А обманить той, хто хоче
Осягнути задля злого
Те провіщення пророче.
Батько мій, аби жорстокість
Відхилить мою невинну,
Обернув мене на звіра,
На страхітливу людину.
Та якби велінням долі
(За своїм єством звитяжний,
За походженням шляхетний
І за вдачею відважний)
Я зродився тихомирним
І покірливим, то й цього
Вистачило б виховання,

Цього трибу життєвого,
Щоб жорстокі взяв я звички.
«Добрий» спосіб їх змінити!
Тож якби комусь сказали:
«Звір отой несамовитий
Вб'є тебе», — чи добрий засіб
Віднайшов би розумаха,
Звіра сплячого збудивши?
Чи сказали б ще: «Ця шпага,
Що на поясі твоєму,
Вб'є тебе», — було б даремно,
Щоб загин свій відвернути,
Оголить її і ревно
До грудей собі приставить.
Чи сказали б: «Ця затока
Тобі стане за гробницю,
Світлосяйна і глибока», —
Зле було б віддатись морю
В час, коли здіймає в реві
Гори-хвилі сніжно-білі,
Буйні гриви кришталеві.
Все це трапилось із батьком,
Як і з тим, хто звіра будить,
Щоб загрозу відвернути;
Як і з тим, хто лячно крутить
Голу шпагу; як і з тим же,
Хто зманився буремним виром.
А якби (прошу уваги!)
Був мій гнів заснулим звіром,
Ярість — шпагою у піхвах,
Злоба — стихлою грозою,
Чи тоді б здолав я долю
Злою кривдою і мстою,
Вкрай її роздратувавши?
Отже, хто змогти бажає
Свою долю, той розумним
І терплячим бути має.
Поки зло лише надходить,
Не вчинило ще страшного,
Той, хто лихо передбачив,
Діє мудро і від нього
Може вберегтись, одначе,
Як уже почнеться люте,
То нема такої сили,

П. де Кампробін.
Memento mori

Щоб нещастя відвернути.
Хай усім за приклад буде
Виняткова ця подія,
Це захоплення, цей жах,
Ці дива; й скажу тоді я,
Що мені незвично бачить
Після кривди (це не скарга!)
Біля ніг у мене батька
І смиренного монарха.
То було веління неба:
Він хотів його здолати,
Та не зміг. Чи можу я,
Не такий, як він, багатий
На знання, роки і досвід,
Це зробити? *(До короля.)*
Встань, сеньйоре,
Руку дай мені; це ж небо
Показало, що, на горе,
Схибив ти, коли його
Захотів здолать. Схиляю
Голову, ждучи на вирок,
І до ніг тобі впадаю.

Басиліо

Сину, цей шляхетний вчинок
Повертає мені вдруге
Цього дня тебе, — ти принц!
Ждуть на тебе за заслуги
Лавр і пальма; добрим чином
Ти здобув тут перемогу. (...)

Сехисмундо відмовляється від Росаури, тому що знає про її кохання до Астольфо. Той спочатку вказує на різницю в походженні, але Клотальдо відкриває таємницю: Росаура — його дочка, тому вона та принц мають рівне походження. Перешкоди подолані, й Астольфо називає Росауру своєю дружиною, Сехисмундо бере за дружину Естрелью.

Сехисмундо

Що дивує вас? Чи дивно,
Коли сон був мій учитель,
І боюсь, як не противно,
Що прокинутися можу
Знов у замкнутій темниці?
А коли цього не буде,
То воно мені насниться;
Отже, я переконався
В тому, що все щастя людське,
Зрештою, як сон, минає,
І я хочу скористаться
Щастям тим, що час дарує;
Я прошу вас, винуватий,
Помилки простити наші,
Бо шляхетно їх прощати.

(Переклад М. Литвинця)

Поміркуйте!

- Чи сподобалася вам розв'язка п'єси?
- Як у ній розкрита метафора «світ — це театр»?
- Чому Сехисмундо змінив свою поведінку? Які цінності для нього стали найважливішими? А які з них актуальні й важливі для вас?

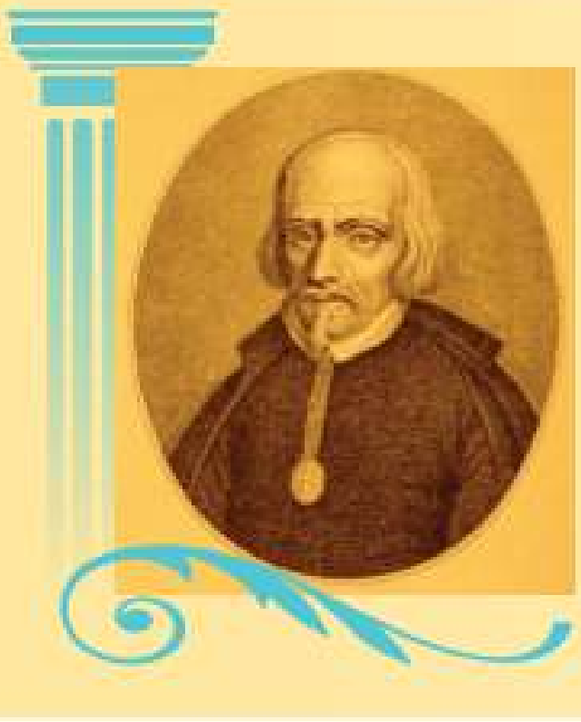

Педро Кальдерон де ла Барка народився в *м. Мадриді (Іспанія)*. Походив із дворянської родини. Його батько мріяв для сина про кар'єру священника. Після закінчення єзуїтського колегіуму в Мадриді юнак навчався в Саламанкському університеті.

Відомо, що П. Кальдерон служив в іспанському війську, яке брало участь у бойових діях в Італії та Фландрії.

Історичні паралелі

У ті часи Іспанія відігравала в Європі провідну роль, і лише Англія могла змагатися з нею. Африканське узбережжя, грецький архіпелаг, міста Неаполь і Мілан — ось арена військових дій Іспанії, що призвели згодом до її трагічної поразки.

П. Кальдерон був посвячений у лицарі Ордену Сантьяго (Святого Якова) королем Іспанії Філіппом IV Великим. У складі роти кірасирів брав участь у придушенні «повстання женців» у Каталонії.

Д. Веласкес. Портрет Філіпа IV Великого

Його здібності до створення драматичних творів були помічені Філіппом IV, і П. Кальдерона було призначено придворним драматургом.

Життя П. Кальдерона було наповнене драматичними колізіями: служба в іспанському війську, трагічна втрата обох братів і коханої, припинення театральних вистав через довготривалий траур в Іспанії.

У 1651 р. він стає священником-єзуїтом і займає посаду терціарія[1] Ордену святого Франциска. Але основною його діяльністю було створення театральних дійств. Митець пише релігійні одноактні духовні драми *autos sacramentales* для всіх найважливіших соборів Іспанії, а також світські п'єси, серед яких, зокрема, і *філософська драма* ***«Життя — це сон»***.

Уся структура драми підпорядкована розкриттю теми, поставленої автором як заголовок. Твір має чітку композицію — складається з трьох хорнад. У перекладі з іспанської *хорнада* означає «шлях, пройдений людиною за день». Отже, дія п'єси відбувається впродовж трьох днів.

Перша хорнада — зав'язка, у другій — розвиток дії, у третій — розв'язка. У драмі порушені філософські проблеми буття людини, утілені в кількох сюжетних лініях: історія життя Сехисмундо, таємниці Клотальдо, любовний трикутник Астольфо — Росаура — Естрелья.

Сцена з вистави «Життя — це сон» за драмою П. Кальдерона. *Національний академічний драматичний театр ім. Івана Франка*

---

[1] *Терціáрії* — непрофесійні члени релігійних орденів, приватні особи, миряни або й навіть духовенство, які не обов'язково живуть у спільноті монастиря.

Сцена з вистави «Життя — це сон» за драмою П. Кальдерона. *Національний академічний драматичний театр ім. Лесі Українки*

Місце подій — далека Полонія, але імена персонажів іспанські. Так автор намагався акцентувати на типовості конфлікту п'єси — між реальним життям людини та її долею.

Найбільш повно конфлікт розкривається в образі *Сехисмундо*. Письменник показує силу духу людини, здатність її подолати всі випробування долі на шляху добра й справедливості.

Сехисмундо зростав у нелюдських умовах, був самотнім у своїх думках і пориваннях, не мав змоги зайняти достойне місце в суспільстві. Спочатку він прагне помститися за таку наругу над собою. Але випробування «сном» відкриває перед ним усю марноту світських посад і насолод. Він усвідомлює найвищу насолоду людини — любов до жінки, до батька й до бога. Тому герой зміг переосмислити свій життєвий шлях і пожертвувати найдорожчими почуттями заради блага інших людей. Сехисмундо зрікається Росаури, бо вона кохає іншого, зрікається трону, бо він належить його батькові. І тільки віра в божественну сутність людини, у вічне духовне життя, є істинним буттям, усе інше минуще, як сон.

Для філософської драми «Життя — це сон» характерні художні особливості бароко: контрастність, яку втілено в протиставленні (палац — вежа, людина — звір, свобода — неволя тощо); пишна, надмірна метафоричність (кінь — *«гіпогриф ярий, безлуска риба і безкрилий птах»*); емблематичність (людина — звір, світ — театр і лабіринт).

Мистецькі діалоги

Одна з провідних ідей доби Бароко полягає в тому, що життя — це сон, а людське існування — лише в'язниця. Звільнитися людина може завдяки силі свого духу та вірі. Ця ідея алегорично втілена й у драмі П. Кальдерона «Життя — це сон», і в інших мистецьких творах, зокрема в картині сучасника П. Кальдерона — художника ***Бартоломе Естебана Мурільйо***.

Пізніше ця барокова ідея була використана й у полотні Т. Шевченка.

Б. Е. Мурільйо.
Звільнення апостола
Петра з в'язниці

Т. Шевченко.
Звільнення апостола
Петра з в'язниці

Поміркуйте!

- Роздивіться репродукції картин іспанських художників доби Бароко М. да Караваджо, А. де Переди, П. де Кампробіна, Б. Е. Мурільйо *(с. 5, 11, 12, 18)*. Які барокові ідеї, óбрази та метафори вони ілюструють?
- Ви вже знаєте про художника Ель Греко як митця доби Відродження. Подумайте, які ознаки ренесансу характерні для його картини, що представлена в цьому розділі *(с. 15)*.
- Які сюжетні елементи філософської драми П. Кальдерона «Життя — це сон» співзвучні з полотнами митців?

Із часу появи драми П. Кальдерона «Життя — це сон» серед іспанців не втрачає популярності монолог Сехисмундо з хорнади першої. Ознакою високоосвіченої людини в Іспанії вважають уміння його цитувати. Український переклад цього уривка вперше здійснив М. Лукаш.

- Знайдіть в інтернеті або в бібліотеці й прочитайте цей варіант перекладу. Порівняйте його з монологом, поданим у підручнику в перекладі М. Литвинця. Оберіть варіант, який вам більше імпонує, і виразно його продекламуйте.

Підсумуйте!

- Які мистецькі ознаки доби Бароко вам найбільше запам'яталися?
- Як вони втілені в різних видах мистецтва?
- А як вони відображені в п'єсі П. Кальдерона «Життя — це сон»?
- Чому цей твір називають *філософською драмою*?
- Розкрийте зміни в характері Сехисмундо. Чим вони зумовлені?
- Які риси характеру, обставини життя, елементи світогляду П. Кальдерона втілені в його драмі?
- Які ідеї п'єси є актуальними для вас?
- Які почуття викликало у вас прочитання п'єси «Життя — це сон»? Поділіться своїми думками з однокласниками й однокласницями.

УКРАЇНСЬКЕ БАРОКО

Читацький путівник

В Україні доба Бароко проіснувала понад 150 років і стала періодом розквіту національної культури, передовсім архітектури, літератури, освіти, громадсько-політичних інституцій. На це вплинули певні чинники. Бароко виявилося найбільш суголосним емоційному, романтичному українському національному характеру. У цей час було послаблено колоніальне ярмо та побудовано сильну гетьманську державу, яка сприяла розвиткові культури.

Вам відомо з уроків історії та літератури про гетьмана І. Мазепу, який був яскравим представником доби Бароко. Він прославився як меценат і засновник багатьох храмів.

Дзвіниця Софійського собору. *м. Київ*

Мистецькі діалоги

Українське (козацьке) бароко ще називають *мазепинським бароко*, оскільки цей стиль набув найвищого розвитку саме в часи гетьманства І. Мазепи. Мистецькі твори доби козацького бароко характеризуються пишним декоративізмом. Яскраво цей художній напрям виявився в українській архітектурі. Зокрема, на відміну від простих ліній, гострого кута чи півкола періоду середньовіччя та ренесансу, у бароко переважали хвилясті лінії із завитками. Стало характерним захоплення декоративними прикрасами, формами заломів стін, вікон і порталів. Серед шедев-

І. Пінзель. Богоматір

В. Боровиковський. Портрет полковника Павла Руденка

О. Тарасевич. Титульний аркуш книжки «Rosarium»

Іконостас Свято-Преображенської церкви. *с. Великі Сорочинці (Полтавщина)*

рів архітектури українського бароко — дзвіниця Софійського собору, Михайлівський Золотоверхий собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Андріївська церква, що знаходяться в Києві.

Потреба оздоблювати нові храми зумовила розвиток *живопису* та *графіки*. Тому поширюються барокові ікони, живописні елементи іконостасів, фрескові розписи, скульптури тощо. У церковних іконостасах поєднувалося мистецтво живопису з вишуканим різьбленням.

У живописі й іконописі головним став образ людини. Усесвітню славу здобули українські художники доби Бароко ***А. Лосенко, Д. Левицький, В. Боровиковський***.

У XVIII ст. в Україні відбувається розквіт скульптури. Статуї скульптора ***І. Пінзеля*** прикрашають собор Святого Юра у Львові, міську ратушу в Бучачі.

Розквіт графіки пов'язаний із книгодрукуванням, зокрема з оформленням титульних сторінок книжок, геральдичних зображень, ілюстрацій. Часто графічні роботи були ускладненими, переповненими декором і символами.

Поміркуйте!

- Роздивіться світлини дзвіниці Софійського собору, іконостасу Свято-Преображенської церкви, скульптури І. Пінзеля, репродукцію картини В. Боровиковського, книжкову графіку О. Тарасевича *(с. 23)*. Які ознаки барокового стилю ви помітили в цих творах мистецтва?

Митці та доба

У добу Бароко вважали, що кожна освічена людина повинна вміти скласти вірш із будь-якого приводу. Саме тому в братських школах і колегіях, особливо в Києво-Могилянській академії, *піїтика* (теорія і практика віршування) була одним з основних предметів. Поетичні твори писали представники всіх освічених суспільних верств: священники та ченці, учителі, студенти, мандрівні дяки, письменні селяни.

Українська барокова поезія була схильна до різноманітних прикрас. Тому серед характерних її ознак — *курйозні*[1] *вірші*, що мали незвичайну форму. Про їхній зміст автори не особливо дбали. Існувало багато *різновидів* такої поезії:

• *фігурний вірш* — рядки різної довжини розміщені у формі чаші, зірки, хреста, меча тощо;

• *вірш «рак»* — добирали такі слова, щоб під час читання кожного рядка зліва направо й навпаки виходив той самий текст;

• *азбучний вірш* — кожне слово починалося з наступної літери алфавіту;

• *акростих*, або *акровірш*, — перші (іноді останні чи середні) літери кожного рядка утворюють слово або речення (найчастіше ім'я того, кому присвячено твір).

---

[1] *Курйо́зний* (фр. *цікавий, дивовижний*) — тут: незвичайна побудова речень, особливе розташування рядків.

Такі художні форми узагальнено називають *зоропоезією*. Це особливий вид мистецтва, що поєднує літературну (текстову) і зорову (графічну) форми твору в одне художнє ціле. Зоропоезія (або поезомалярство, поезографія) викликає інтерес, розвиває уяву, пов'язує літературу з образотворчим мистецтвом.

Поміркуйте!

- Які жанри зоропоезії вам відомі ще з початкової школи? А що нового про таку поезію ви дізналися?
- Напишіть власний віршований твір, використовуючи одну з барокових форм.

СЕМЕН КЛИМОВСЬКИЙ
(1705–1785)

Читацький путівник

У XVIII ст. популярною стає любовна поезія, у якій стверджували право на вільну, сильнішу за обставини любов, оспівували щирість людських почуттів, вірність закоханих. Деякі зразки такого віршування стали популярними народними піснями. Це насамперед вірш ***Семена Климовського «Їхав козак за Дунай...»***. Прочитайте один із його фольклорних варіантів.

ЇХАВ КОЗАК ЗА ДУНАЙ...

Їхав козак за Дунай, сказав:
— Дівчино, прощай!
Ти, конику вороненький, неси та гуляй!
— Постій, постій, козаче! Твоя дівчина плаче!
Як ти мене покидаєш, тільки подумай!
— Білих ручок не ламай, карих очей не втирай,
Мене з війни зо славою к собі дожидай!
— Не хочу я нічого, тільки тебе одного.
Ти здоров будь, мій миленький, а все пропадай!
— Ой я тебе не забуду, поки жить на світі буду!
Зоставайсь, здоровенька, прощай, миленька.
Свиснув козак на коня:
— Зоставайся, молода.
Як не згину, то вернуся через три года!

Поміркуйте!

- Яке враження справив на вас текст пісні?
- Чи доводилося вам чути пісенне виконання цього твору? Якщо так, розкажіть про це.
- Які почуття переповнюють ліричних героїв поезії? Підтвердьте цитатами свої міркування.

- Доведіть, що козаку нелегко зробити вибір між коханою та своїм козацьким покликанням.
- Разом зі своїми однокласниками й однокласницями створіть групу та підготуйте виразне читання поезії «Їхав козак за Дунай...» в особах або ж виконайте пісню.

Поет і філософ ***Семен Климовський*** — один із найзагадковіших українських авторів. Про нього збереглося дуже мало біографічних відомостей.

Він народився наприкінці XVII ст. на *Харківщині*. Мав академічну освіту, користувався авторитетом у тогочасному суспільстві. В одному з трактатів тієї доби про нього написано: «Климовський за сім грецьких мудреців був більш славний і шанований між побратимами його, козаками, ... промовляв віршами, давав приятелям розсудливі поради, його приходили послухати здалеку».

У 1724 р. філософ надіслав російському імператору Петрові I два свої філософсько-публіцистичні трактати. Вони містили різку критику царської влади. Автор проголошував справедливість законом суспільного співіснування і державної політики, а правду вважав джерелом життя та «вождем розуму».

Невмирущу славу принесла С. Климовському його пісня ***«Їхав козак за Дунай...»***. Це — діалог козака та його коханої дівчини під час прощання. Звичайно, від середини XVIII ст. текст не міг дійти до нас у первісному варіанті. Проте, очевидно, і в авторській версії вирізнявся народнопісенними ознаками.

Сюжет пісні не пов'язаний із якоюсь конкретною історичною подією. Хоча дослідники припускають, що поштовхом до її створення могли стати поразка 1709 р. під Полтавою та знищення московськими загарбниками Гетьманщини. Тоді старшина й козаки, вірні гетьманові І. Мазепі, були змушені залишити Україну.

У пісні розгортається традиційний фольклорний мотив прощання козака з дівчиною перед походом. Використано також традиційний образ *«за Дунаєм»* як символ чужого краю, народнопісенний діалог, постійні епітети, літоти. Ці засоби створюють сумну атмосферу прощання закоханих.

Їхав козак за Дунай.
Народна картина

Пісня тонко передає особливості психології української дівчини, що віддано любить і заради кохання готова пожертвувати всім, і козака, який навіть заради коханої не може зректися свого лицарського обов'язку захищати Вітчизну. Запальну козацьку натуру виражає ритм пісні. Він дібраний так, щоб можна було маршерувати багатотисячному козацькому війську.

Мистецькі діалоги

Фольклорна манера, розкриття визначальних граней української душі — усе це дало змогу пісні «Їхав козак за Дунай...» стати народною впродовж століть.

Цей пісенний шедевр набув і світової слави. Німецький поет ***Христоф Тідґе***, почувши українську пісню, переробив текст. З того часу німці вважають цю версію власним фольклорним твором. Вона стала відома під назвою «Schöne Minka, ich muß scheiden...» («Люба Мінко, мусимо розпрощатися...»).

Музичну обробку пісні С. Климовського зробили всесвітньо відомі композитори ***Л. ван Бетховен, К. Вебер*** та ін.

Ритм, мелодика твору запальні, енергійні. Тому їх використовували й автори пісень, створених пізніше, як, наприклад, популярної на початку XX ст. українсько-польської пісні «Гей, соколи...».

Поміркуйте!

- За QR-кодами послухайте різні варіанти виконання пісні «Їхав козак за Дунай...». Які почуття та переживання викликав у вас спів?
- За QR-кодами послухайте українську пісню «Гей, соколи...». Знайдіть в інтернеті й послухайте польську версію пісні. Яка версія твору вас більше вразила? Чим саме?

Виконайте одне із завдань *(на вибір)*.

- Використовуючи твори українського й іспанського мистецтва, доведіть, що бароко — це перший загальноєвропейський художній напрям.
- Опрацюйте інтернет-джерела та довідайтеся, за яких обставин почув і полюбив пісню «Їхав козак за Дунай...» геніальний німецький композитор Л. ван Бетховен, як він використовував мотиви українських народних пісень у своїй творчості. Як пов'язаний із цим захопленням син останнього гетьмана України Андрій Розумовський? Підготуйте презентацію на цю тему.

Підсумуйте!

- Яке враження справили на вас твори мистецтва доби козацького бароко? Які відмінності цієї епохи від попередніх?
- Які народнопісенні ознаки прослідковуються у вірші С. Климовського?
- Доведіть, що творчість С. Климовського мала вплив не лише на українську, а й на європейську культуру.

ДОБА КОЗАЦЬКОГО БАРОКО У СВІТОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Читацький путівник

З другої половини XVI ст. козацтво було основним військово-політичним устроєм на теренах України. Героїчними походами козаків захоплювались і в Європі. Славу про мужніх і сміливих лицарів-козаків передано в легендах, переказах і літературних творах, зокрема й зарубіжних. У колі інтересів митців не тільки легендарні битви та походи, а й культура та світогляд українського народу доби козацького бароко.

Митці та доба

Козацька Україна постає у творах багатьох європейських письменників — Джорджа Гордона Байрона *(Англія)*, Віктора Гюго, Оноре де Бальзака й Проспера Меріме *(Франція)*, Адама Міцкевича та Юліуша Словацького *(Польща)* та ін.

Зарубіжних митців захоплюють такі риси українського національного характеру, як прагнення до свободи, глибока віра та релігійність, відчуття краси мистецтва, що відображено в українських народних піснях.

Д. Безперчий. Бандурист

РАЙНЕР МАРІЯ РІЛЬКЕ
(1875–1926)

Читацький путівник

Духовність, природа й культура українського народу полонили австрійського письменника ***Райнера Марію Рільке***. Під враженнями від подорожі він написав збірку ***«Казки про любого Бога»***, два твори з якої присвячені Україні. Пропонуємо вам прочитати одне з його оповідань — ***«Пісню про Правду»***.

Історичні паралелі

Р. М. Рільке вперше приїхав до Києва в червні 1900 р. У Києві він пробув близько двох тижнів, після чого розпочалася його майже двомісячна подорож Україною. Вирушивши по Дніпру *«в край чудової України»*, він по дорозі зупиняється в різних містах, зокрема й у Каневі, де побував на могилі Т. Шевченка. Рільке цікавила творчість великого українського поета.

Австрійський письменник зупинявся і в Полтаві. Звідти вирушив до навколишніх сіл, щоб *«природу й людей зблизька побачити»*. Останнім етапом його українських мандрів був Харків.

ПІСНЯ ПРО ПРАВДУ

(Скорочено)

Коли наступного разу я ішов повз вікно Евальда, він мені моргнув, усміхнувшись:

— Чи ви не обіцяли чогось дітям?

— А саме?

— Та коли я переповів їм Ягорову історію, вони пожалкували, що в ній не з'являється бог.

Я стривожився:

— Що? Історія без бога? Та як це можливо?

А потім поміркував:

— Справді, як я зараз пригадую, сама історія анічогісінько про бога не говорить. Не збагну, як те могло трапитися. Коли б навіть хтось того від мене вимагав, то й тоді, думаю, я б усе своє життя про те роздумував, і даремно.

Мій друг усміхався з мого хвилювання:

— Не потрібно вам так турбуватися, — перебив він лагідно, — про мене, ніколи й не можна знати заздалегідь, чи є бог у якійсь історії, аж доки її цілковито не закінчено. Бо навіть коли їй до кінця залишається якась пара слів або ж пауза триває за останнім словом розповіді, — бог іще може прийти!

Я похнюпився, а кривий сказав іншим тоном:

— Чи ви не знаєте ще чогось про тих руських співців?

Я відповів:

— Звичайно, знаю, та чи не ліпше, Евальде, поговорити нам про бога?

Він захитав головою:

— Я бажаю почути якнайбільше про тих дивовижних осіб, бо не відаю про них гаразд — то й думаю про те завжди — особливо, як хтось до мене завітає. — Обернувся до кімнати, але його очі швидко й зніяковіло глянули на мене: — Але ж то, певно, неможливо, — додав він поспішно.

— Чому неможливо, Евальде? (...)

— Даруйте, — сказав Евальд, — як це зрозуміти? Невже народ хотів звільнитися від царя? Те йому б не пасувало (...), воно суперечить і вашим попереднім оповіданням. У такому разі я волів би не слухати вашої історії, бо люблю ту картину, яку собі змалював, і хочу її зберегти непошкодженою.

Я засміявся і заспокоїв його:

— Польські пани (зауважив я насамперед) господарювали в Південній Росії та в тих малолюдних, тихих степах, що відомі як Україна. То були жорстокі пани. Їхній гніт і жадоба юдеїв, які володіли навіть клю-

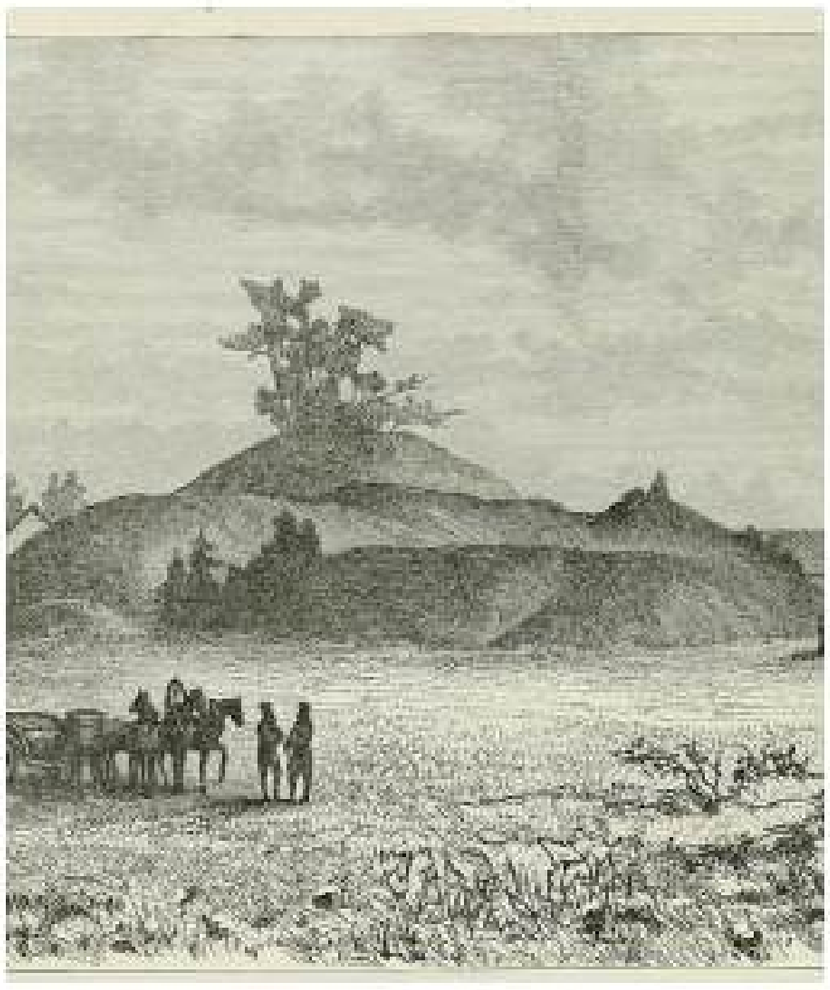

Ж.-Ж. Елізе Реклю. Курган «Чорна Могила» на Чернігівщині. *Ілюстрація до книжки «Земля і люди. Загальна географія»*

чами від церков, куди допускали православних за викуп, — остогидли південному народові (навколо Києва та по Дніпру), примусивши його замислитися над власною долею. Сам Київ-град — святе місто, звідки вперше Русь заявила про себе чотирмастами церковних бань, — усе дужче заглиблювався в себе, шматований пожежами, мов облудними думками, через які ніч стає ще безмежнішою. Степовий же народ гаразд не знав, що й коїлося. Та охоплені неспокоєм, виходили діди ночами з хат, мовчки вдивляючись у високе, безвітряне небо, а вдень з'являлися постаті по схилах курганів і стовбичили очікувально на пласкій далині. Кургани — то поховання минулих родів, які перекочувалися степом, ніби скам'янілі, сонні хвилі. І в цій країні, де могили — мов ті гори, люди — як безодні. Глибокий, темний, мовчазний народ, і його слова — лише хисткі, непевні містки над справжнім буттям. Інколи темні птахи здіймаються з курганів. Часом буйні пісні вибухають із цих людей, зникаючи в їхній глибині, — як птахи губляться в небесах. У всіх напрямках усе видається безмежним. Здається, і житла не захищені від цієї незмірності: їхні віконця наповнені нею вщерть. Лише по темнуватих кутках осель стоять старі ікони, мов дороговкази божі, і тьмяний блиск їхнього світла випромінює з рамок, як дитина, що заблукала зоряною ніччю. Ті ікони — єдина зупинка, єдиний надійний дороговказ: жодне житло без них не стоїть. Вони завше потрібні: коли якась ламається від віку чи шашеля; коли хтось одружується та устатковує собі оселю; коли хтось, — як, наприклад, старий Аврам, — умираючи, забажав би забрати тремтячими руками святого Миколу-чудотворця — певно, щоб прирівняти його до інших святих на небесах і серед усіх упізнати найбільш шанованого.

Ікона святого Миколи-чудотворця

Отак і сталося, що Петро Якимович, чоботар по роботі, малює ікони. Стомившись на одній праці, він, тричі перехрестившись, змінює її на другу, і над його шитвом чи молотком, як і над його малюванням, однаково царює побожність. Зараз він уже старий, та ще доволі бадьорий.

Спина, зігнута над чобітьми, випростується перед іконами: так зберіг він собі пряму статуру й певну рівновагу плечей і попереку. Більшу частину життя перебув він самотою, аж ніяк не турбуючись тим, що жінка Килина народила йому дітей та дехто з них помер чи одружився. Лише на сімдесятому році Петро поєднався з тими, хто жив у його хаті й кого тепер він уже визнав за справжню рідню. То були: його жінка Килина, тиха, сумирна постать, цілком віддана дітям; немолода дочка та син Олекса, який був народився незвично пізно й налічував тільки 17 років. Петро хотів був призвичаїти його до малярства, бо бачив, що швидко вже не зможе виконувати всі замовлення, та швидко зрікся того задуму, бо Олекса змалював Пречисту Діву, так і не сягнувши високого зразка: з його праці вийшов портрет Мар'яни, доньки козака Голокопитенка, — отже, гріх, і старий Петро, кілька разів перехрестившись, поквапився замалювати попсовану дошку святим Дмитром, кого чомусь шанував більше за всіх святих.

Олекса вже й не брався малювати. Коли батько не наказував йому позолотити вінчика навколо голови святого, юнак гайнував степом — ніхто й не відав, де саме. Удома його не затримувано. Мати з того дивувалася, та говорити з ним побоювалася — немов то був чужинець чи урядовець. (...) На селі не було нікого, хто б цікавився парубком. Мар'яна обсміяла Олексу, коли він освідчився, що хоче з нею одружитися. Інших дівчат він і сам не запитував, чи ж вони його приймуть як молодого. До Запорозької Січі його ніхто не хотів брати: усім він здавався слабким, а може, ще молодим. Якось-то він утік до сусіднього манастиря, але й ченці його не прийняли — то й вабив його степ, широкий та хвильний. Знайомий мисливець подарував йому стару рушницю: чим її набивано, бог святий те знає. Олекса завжди блукав із нею, та ніколи не стріляв: по-перше, зберігав набій, а по-друге, не знав, куди й поцілити.

Поміркуйте!

- Про які події з історії України йдеться в оповіданні?
- Як автор ставиться до українців? Які риси українського національного характеру його захоплюють, а які викликають нерозуміння?
- Чому письменник змальовує життя саме в родині Петра Якимовича? Як передає його родинні порядки?
- Чому Олексі не вдається знайти свій шлях у житті?

Одного тихого, теплого вечора на початку літа всі сиділи біля простого столу, де був горщик каші. Петро їв, а решта дивилася на нього, очікуючи, що він їм залишить. Раптом старий підняв ложку вгору й повернув свою велику, та вже слабку голову до дверей, звідки пасмо світла ще падало на стіл серед присмерку. Усі прислухалися. Зовні по стінах хати щось шаруділо, як то, бува, нічний птах черкає злегка крильми по балках стелі. Та сонце ще не встигло зайти, а нічні птахи загалом рідко залітали до села. Потім немов якийсь великий звір затупотів важко навколо хати: від

Ікона Божої Матері «Знамення»
Златоустівська

усіх стін учулися водночас його пошукливі кроки. Олекса тихо піднявся з лави, і тої ж миті у дверях стемніло від чогось високого й чорного: геть вигнано вечір, до хати вперлася ніч, рушивши вперед усією вагою, хоч і не твердо.

— То ж Остап! — сказала донька своїм злим голосом.

Тоді всі його й упізнали. То був один із тих сліпих кобзарів — уже дід віком, який чимчикував по селах зі своєю дванадцятиструнною кобзою, оспівуючи велику славу козацьку, їхню відвагу та вірність, їхніх гетьманів — Кирдягу, Кукубенка, Бульбу й інших героїв, і всі його залюбки слухали. Остап тричі вклонився низько на ікону: там вона справді й була — Знаменська Божа Мати, до якої він несвідомо звернувся, сів потім побіля печі й запитав тихим голосом:

— У кого ж я, власне?

— У нас, батечку, у Петра Якимовича, чоботаря, — відказав Петро любʼязно. Він з піснею дружив — то й радів із цих несподіваних одвідин.

— Ага, у Петра Якимовича, у того, хто ікони малює, — сказав сліпий, щоб виказати приязнь у відповідь.

Усе стишилося. Забриніли шість довгих струн бандури, гра набрала сили, аж раптом її обірвано шістьма короткими струнами: це чергування дедалі прискорювалося, аж повіки скліплювалися від остраху, щоб не зобачити наочно, як увірветься музика в прискоренім русі. Аж тоді почалася пісня, давши простір широкому, важкому голосові кобзаря, який скоро сповнив усю хату: люди ж бігли із сусідніх хат, збираючись біля дверей та попідвіконню. Цього разу пісня була не про героїв: слава Бульби, Остряниці й Наливайка вже й так увічнилася! На всякчас сяяла вірність козацька. Тож і не про їхні подвиги співано сьогодні. Не вабив щось сьогодні й танок: ніхто не рухав ногами, не підводив голови. Як Остапова голова, так никли й інші голови, обважнілі від жалібного співу.

> Та нема більше Правди на світі. Де ж знайти її — Правду?
> Нема ж більше Правди на світі: вся Правда підвладна законам неправедних.
> Нині Правда бідує в оковах. А неправедний з неї кепкує — ми бачимо те — сидить з панами в кріселках, у злоті, сидить він з панами у золотім покої.
> Правда лежить на порозі й благає: неправда та злоба гостюють у панства, воно їх запрошує радо до свого палацу, частуючи кривду чарою меду.
> Ой Правдонько, матінко ж моя, на крилах орлиних най прийде колись Чоловік, який праведним буде! Поможи ж йому, Боже всесильний, Правді легку путь вторувати!..

Важко підводяться голови, на всіх чолах мовчазність: це визнали й ті, хто хотів говорити. Після короткої, суворої тиші знову заграла бан-

дура — цього разу ще зрозуміліше, а людей усе прибувало. Аж тричі співав Остап свою пісню про Правду, і щоразу вона була інша. Якщо спершу бриніло благання, то потім — гіркий докір. Коли ж нарешті, підвівши чоло, кобзар вигукнув низку стислих наказів, лютий гнів дрижав у словах! Усіх охопило владне й водночас похмуре зворушення.

— Де збираються люди? — запитав молодий хлібороб, коли співець підвівся.

Ж.-Ж. Елізе Реклю. Остап Вересай. *Ілюстрація до книжки «Земля і люди. Загальна географія»*

Старий добре знав розташування козацького війська й назвав близьке місце. Швидко порозходилися люди, було чутно короткі заклики, брязкотіла зброя, і перед дверима плакали жінки. А за годину загін озброєних хліборобів вирушив із села на Чернігів.

Петро почастував кобзаря чаркою, сподіваючись на більші новини. Старий сидів, пив, але на всі запитання чоботаря відказував дуже коротко. Потім подякував і пішов. Олекса за ним слідом. Коли вони залишились удвох серед ночі, юнак запитав:

— Чи всі ж можуть іти на війну?

— Усі, — сказав дід і зник такими швидкими кроками, ніби бачив і поночі.

Коли всі поснули, зліз Олекса з печі, де лежав одягнений, узяв рушницю і вийшов. Зовні відчув він, ніби хтось його обняв і стиха поцілував у волосся. Тієї ж миті він упізнав у місячнім сяйві Килину, яка підтюпцем бігла додому.

— Мамо? — здивувався він, одразу ж підбадьорившись.

Він барився якусь мить. Десь хряпнули двері, гавкнув поблизу собака. Олекса перекинув рушницю на спину й попрямував твердо, бо хотів наздогнати людей ще вдосвіта.

Дома все йшлося так, ніби Олекси й не забракло. Лише коли всі знову сіли до столу, і Петро помітив спорожніле місце, то пішов у святий куток і запалив свічку перед Знаменською — одну тонесеньку свічку. Донька здвигнула плечима.

Тим часом ішов Остап, сліпий старець, ближнім селом, починаючи жалібно-ніжним голосом свою пісню про Правду…

Хворий заждав якусь мить, а потім глянув на мене здивовано:

— Чому ж не кінчаєте? Це ж як і в історії про кривду: адже той старець був бог!

— Та я ж того не знав, — відповів я з трепетом.

(Переклад М. Тупайла, переклад віршів М. Новикової та М. Москаленка)

Поміркуйте!

- Вам уже відомо про кобзарську майстерність Остапа Вересая. Які риси характеру цього легендарного українського кобзаря підкреслює Р. М. Рільке у своєму оповіданні?
- Як автор описує вплив мистецтва на людей?
- Як змінилася доля Олекси після зустрічі з кобзарем?
- Яким було ставлення членів родини до його вчинку?
- Чому Евальд побачив в образі старця Остапа бога?

Райнер Марія Рільке народився в *м. Празі*, яке тоді було у складі Австро-Угорської імперії. Походив зі старовинного німецького роду, представники якого мешкали в Австрії. Тому з дитинства він цікавився слов'янським світом, що був йому духовно близьким.

Коли Райнер закінчив початкову школу, його батьки розлучилися. Юнак залишився з батьком Йозефом, який працював залізничником, але мріяв про кар'єру військового. Такий шлях він обрав і для свого сина. Р. М. Рільке закінчив військове училище, але через слабке здоров'я не міг служити в армії. Він продовжив навчання в торговельній академії, потім у Карловому університеті Праги. У цей час Р. М. Рільке вже був відомим поетом, автором збірок лірики.

Усе життя його понад усе вабили подорожі. Саме в них поет прагнув відшукати витоки свого світогляду, бога, намагався побачити його в душах людей. Митець шукав народи, які, на його думку, були особливо близькими до бога. Із цією метою він здійснив подорож в Україну та під враженнями написав оповідання-притчу ***«Пісня про Правду»***.

В основі сюжету твору — розповідь письменника про родину українського чоботаря та іконописця *Петра Якимовича*. Автор змальовує життя і побут звичайної української родини.

Характерними рисами українців Р. М. Рільке називає близькість до бога та відданість своїй справі. Батько родини Петро так був захоплений своїм ремеслом, що не приділяв уваги сім'ї. У нього підростає син *Олекса*, який нездатний до ремесла. Не беруть його ні в козаки, ні в ченці.

І тільки прихід старця та його зворушлива пісня про Правду пробуджують в Олекси та його односельчан поривання до виборювання правди й свободи. Так у творі втілена ідея про людей, близьких до бога. Показано о́брази простих українців, які живуть вищими ідеалами. Вони мають хист і до ремесла, і до мистецтва. А найкращі з них уже в наш час, коли батьківщина в небезпеці, ідуть захищати її зі зброєю в руках.

Історичні паралелі

У час російсько-української війни українські митці зі зброєю в руках стали на захист України. Це сучасні письменники Павло Вишебаба, Олександр Михед, Сергій Жадан, Петро Яценко, Артем Чех; актори й акторки Катерина Поліщук (Пташка), Максим Неліпа, Володимир Ращук, Олександр Печериця та багато інших митців і мисткинь. Більше інформації про них знайдіть в інтернеті.

Мистецькі діалоги

Заклик до боротьби за правду звучить у «Псальмі про правду й неправду» у виконанні Остапа Вересая. Хоча записи його співу не збереглися, але за допомогою сучасних технологій була створена звукова модель співогри на основі нотних записів М. Лисенка.

- За QR-кодом послухайте спів легендарного кобзаря.

У всі часи були пісні, у яких звучить заклик до боротьби. Є вони й у репертуарі сучасних українських гуртів.

Поміркуйте!

- Які емоції викликали у вас спів кобзаря і пісня сучасного гурту?
- Як віра здатна запалити й підтримати духовні сили людини?

Виконайте одне із завдань *(на вибір)*.

- Тема боротьби добра і зла, правди й неправди є актуальною завжди. Про неї в різних народів складені прислів'я та приказки. Пригадайте, які з них вам відомі. Складіть на основі одного з народних висловів невелику притчу.
- Провідною у творчості Р. М. Рільке була тема мистецтва у світі. Дослідіть роль народної пісні в оповіданні «Пісня про Правду». Розкрийте значення національного колориту у творі.

Підсумуйте!

- Чим, на вашу думку, доба козацької України приваблює зарубіжних митців?
- Як Україна вплинула на творчість австрійського письменника Р. М. Рільке? Якою наша країна постає в його творчості?
- Поясніть назву оповідання «Пісня про Правду».
- Яка роль народної пісні в будові твору?
- Як автор змальовує образ кобзаря Остапа?
- Доведіть, що за жанром «Пісня про Правду» — оповідання-притча.
- Яку ідею втілив автор у цьому творі? Чим актуальна вона нині?

КРИМСЬКІ ТАТАРИ У СВІТОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Читацький путівник

У цьому розділі ви дізнаєтеся про давню, славетну й трагічну долю, багату культуру та літературу народу-побратима українців — кримських татар. Непростою була багатовікова історія нашого сусідства. Але в найкращих своїх виявах вона збагатила й здружила обидва народи в спільній боротьбі за свободу.

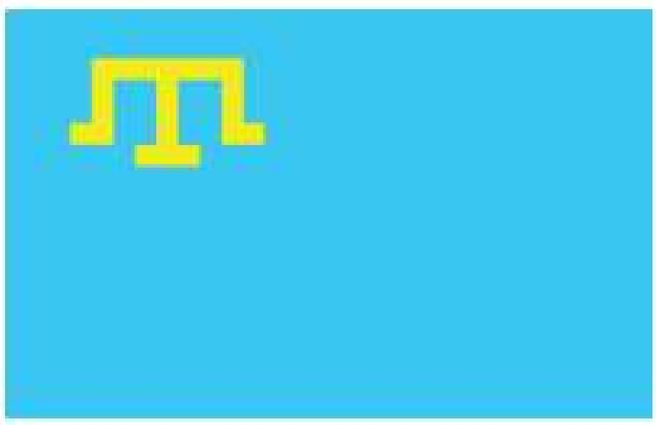

Прапор кримських татар

ДАВНЯ ЛІТЕРАТУРА КИРИМЛИ

Історичні паралелі

Кримські татари (історична самоназва — *киримли́*), як і українці, є корінним народом нашої держави. Він сформувався як нащадок багатьох етносів, що в різний час проживали на цих землях, — таврів, сарматів, хозарів, печенігів, половців.

Більшість кримських татар за віросповіданням — *мусульмани*.

Остаточне об'єднання народу відбулося в період існування *Кримського ханства* (1441–1783). Його столицею було м. Бахчисарай. Ця доба стала періодом розквіту кримськотатарської культури та літератури.

Упродовж століть, живучи по сусідству, татари й українці взаємовигідно торгували, допомагали одне одному, проте й воювали між собою. Але коли козацьке та татарське війська об'єднувалися, битви завжди завершувалися перемогою: битва під Жовтими Водами (1648 р.) — над польською армією та битва під Конотопом (1659 р.) — над московською. На початку XVIII ст. хан Девлет-Ґірей II також підтримав гетьмана І. Мазепу в боротьбі з російською владою.

Пригадайте!

- Що вам відомо з уроків історії про кримськотатарський народ?

ФОНТАН СЛІЗ У БАХЧИСАРАЙСЬКОМУ ПАЛАЦІ

Переказ

Лютим і грізним був хан Кирим-Ґірей. Нікому пощади не давав, нікого не жалів. Дужим був хан, але сила його поступалася перед жорсто-

кістю. До трону він прийшов через гори трупів. Хан наказав вирізати всіх хлопчиків свого роду, навіть дуже маленьких — ростом не вище коліс, щоб ніхто й не думав про владу, поки він живий.

Коли Кирим-Гірей робив набіги, земля горіла, тільки попелище залишалося. Ні скарги, ні сльози не зворушували його серця. Він тішився кров'ю своїх жертв. Люди тремтіли, коли чули ім'я хана.

— Нехай! — говорив він. — Це добре, коли бояться…

Влада й слава замінили йому все: і кохання, і ласку, навіть гроші.

У кожної людини є серце, навіть якщо воно кам'яне, залізне. Постукаєш у камінь — камінь одізветься. Постукаєш у залізо — залізо задзвенить. А в народі говорили, що в Кирим-Гірея немає серця. Замість серця в нього — клубок шерсті. Постукаєш у клубок шерсті — яку відповідь отримаєш? Хіба почує таке серце? Воно мовчить, не озветься.

Але настає вечір і для людини. Постарів такий могутній колись хан Кирим-Гірей. Ослабло його серце, і проникло в нього кохання. І заросле шерстю серце стало зовсім людським, голим, простим.

Одного разу в гарем до старого хана привезли невільницю — маленьку, худеньку дівчину. Її звали Деляре. Головний євнух навіть зачмокав від захоплення, розхвалюючи невільницю.

Деляре не зігріла ласкою і коханням старого хана, але він покохав її. І вперше за своє довге життя відчув, що серце може боліти, страждати, радіти, що серце — живе.

Недовго прожила Деляре. Зачахла в неволі, як тендітна квітка, позбавлена сонця.

На схилі віку кохати чоловікові дуже тяжко! Від кохання серцю завжди боляче. А коли кохана розлучається із життям — серце плаче кров'ю. Зрозумів хан, як боляче буває людському серцю. Тяжко стало хану, як звичайній людині.

Викликав Кирим-Гірей майстра-іранця Омера й наказав йому:

— Зроби так, щоб камінь через віки проніс моє горе, щоб камінь заплакав так, як плаче людське серце.

Спитав його майстер:

— Гарна була дівчина?

— Що ти знаєш про її красу?! — відповів хан. — Вона була юна, прекрасна, як сонце, гарна, як лань, лагідна, як голубка, добра, як мати, ніжна, як ранок, ласкава, як дитина. Нічого поганого не можна сказати про неї. Проте смерть забрала її…

Уважно слухав Омер і думав, як із каменя зробити людську сльозу.

— З каменя що візьмеш? — сказав він хану. — Мовчить камінь. Але якщо твоє серце заплакало, то заплаче й камінь. Якщо в тебе є душа, то повинна бути душа й у каменя. Ти хочеш свою сльозу на камінь перенести? Добре, я це зроблю. Камінь заплаче. Він розповість і про моє горе, про горе майстра Омера. Люди дізнаються, якими бувають чоловічі

сльози. Я скажу тобі правду: ти забрав у мене все, чим жила душа: рідну землю, сім'ю, ім'я, честь. Моїх сліз ніхто не бачив. Я плакав кров'ю серця. Тепер люди побачать ці кам'яні сльози. Це будуть пекучі чоловічі сльози твоєї любові й мого життя.

На мармуровій плиті Омер вирізьбив пелюсток квітки, один, другий, третій. Усередині квітки — око людське, а з нього повинна була падати на кам'яні груди тяжка чоловіча сльоза, щоб пекти їх удень і вночі, роками, віками. Щоб сльоза набігала в людському оці й повільно-повільно котилася, ніби по щоках, із чашечки в чашечку.

І ще вирізьбив Омер слимака — символ сумніву. Він знав, що сумнів гризе душу хана: навіщо ж були йому всі людські почуття: веселощі і сум, любов і ненависть, зло і добро?!

Стоїть і досі цей фонтан і плаче. Плаче вдень і вночі…

Так проніс Омер через віки любов і горе, життя і смерть юної Деляре, свої страждання та сльози.

(Переказ Р. Вуля, Л. Шляпошникова)

Поміркуйте!

- Яке враження справив на вас переказ?
- Які загальнолюдські цінності утверджені в ньому?
- Як переказ пов'язаний із реальною історією Криму?

Мистецькі діалоги

Ханський палац (кримськотатар. *Non Saray*) збудований у 1532 р. в м. Бахчисараї *(АР Крим)*. Це найвідоміший архітектурний шедевр часів Кримського ханства, що зберігся.

Нині люди відвідують його, щоб помилуватися красою, побачити втілений у камені зворушливий вияв людського кохання та вірності — Фонтан сліз, що розміщений у тихому саду біля мавзолею (усипальниці) Деляре-Бікеч.

В історичних документах про Деляре-Бікеч не знайдено ніяких відомостей, але пам'ять про неї зберіг переказ «Фонтан сліз у Бахчисарайському палаці».

Ханський палац.
м. Бахчисарай (АР Крим)

Інтер'єр ханського палацу.
м. Бахчисарай (АР Крим)

Кожний символ Фонтана сліз передає невтішне горе хана Кирим-Гірея, який, сумуючи, наказав звести над могилою коханої пишний мавзолей і спорудити фонтан. Мармурова квітка подібна до ока, з якого капають сльози. Вони наповнюють смутком чашу серця (верхня велика чаша). Час поступово загоює душевні рани, і скорбота притихає (менші чаші нижче). Але пам'ять знову й знову поновлює біль (середня велика чаша). І так триватиме доти, доки закоханий не наблизиться до порога вічності. Символом вічності є спіраль біля підніжжя фонтана.

Цю дивовижну споруду створив у 1764 р. найвідоміший тогочасний кримський скульптор Омер. А люди назвали сумний водограй *Фонтаном сліз* (кримськотатарською — *Közyaş Çeşmesi*).

Мавзолей Деляре-Бікеч

Фонтан сліз

Кримськотатарська мова належить до тюркської групи (турецька, казахська та ін.). У писемності використовували арабську графіку.

Поміркуйте!

- Чому, на вашу думку, видатні художники, композитори та письменники, зокрема українська мисткиня Леся Українка, польський поет А. Міцкевич, оспівали Фонтан сліз у своїх творах?
- Використовуючи переказ «Фонтан сліз у Бахчисарайському палаці», поміркуйте, якими засобами можна передати думки та почуття в різних видах мистецтва.

Митці та доба

За часів ханської держави в Криму бурхливо розвивалося красне письменство. Особливо так звана *палацова*, або *«диванна*[1]*»*, література (аристократична). Її меценатами, а нерідко й творцями, були хани.

[1] Слово *диван* у перській і тюркських мовах означає «писаний текст», «письменство».

Наприклад, вірш *хана Гази II Гірея (Газаї)* ***«Млинове коло»***. Це алегорична розмова ліричного героя зі старим колесом водяного млина. Воно розповідає, як колись красувалося величезним буйним деревом. Але якось його повалив вихор, стовбур порізали на дошки й зробили з них млинове коло. Тому й дає таку пораду:

Урок цей ти, хане, до серця прийми:
В цій тлінній оселі лиш гості всі ми.
І сам перед світом шануйся, не пнись,
Бо й я над слабкими сміялось колись.

Паралельно з «диванною» поезією киримли творили й багатий фольклор. Це народні пісні, легенди, прислів'я, приказки, загадки, а також героїчний епос.

Кримськотатарська поезія — особливо вишукана, пишномовна, наспівна. Її ритміка й образність напоєні сонцем, безмежжям пустельних пейзажів, мрійливою мелодикою східних музичних інструментів (саз, сантúр, зурнá, танбýр та ін.).

Ці вірші переповнені барвистими епітетами, порівняннями, алегоріями, разючими гіперболами, пристрасними риторичними запитаннями та звертаннями, численними повторами (рефренами).

АШИК ОМЕР
(1621–1707)

Читацький путівник

Найпоширеніша в тюркомовних народів ***ашúкська поезія***. *Ашúками* називали народних поетів-співців. І за духом, і за долею вони — побратими українських кобзарів і лірників. Найчастіше ашики проводили життя в мандрах. Своїми піснями звеселяли душі людей, збагачували їх духовними, моральними цінностями, розповідали про історичне минуле свого народу, уселяли патріотизм.

Характерні ознаки ашикської поезії є у вірші видатного кримськотатарського поета ***Ашика Омера «Скажи-но, душе»***.

СКАЖИ-НО, ДУШЕ

Скажи-но, душе, — раз лише і строго
Дай відповідь на болісне питання:
— Едем і пекло будував для кого
Творець, коли трудився, як востаннє?

Мої думки — пустельні спраглі мрева[1]...
Скажи-но, душе, ти ж натхнення мати:
Трудились важко і Адам, і Єва,
Чому ж їх з раю малось виганяти?

Як риби, ми забилися під камінь
В надії, що врятують море й гори...
Скажи: чому знов бредемо віками,
А з нами — лише горе, горе, горе?

Ашик Омер помре й постане знову,
Але зітхне й по воскресінні скрушно...
То ж ти, почавши з ним нову розмову,
Усе-таки дай відповіді, душе.

(Переспів О. Гончаренка)

Поміркуйте!

- Над чим спонукала вас замислитися прочитана поезія?
- Що турбує поета? На які запитання він хоче отримати відповіді?
- Які загальнолюдські цінності утверджено у вірші?
- Пригадайте, які види лірики вам відомі. До якого з них належить прочитаний твір? Обґрунтуйте свої міркування.
- З якою інтонацією потрібно читати цей вірш? Підготуйте виразне читання поезії. Підберіть фонозапис гри на сазі для мелодекламації.

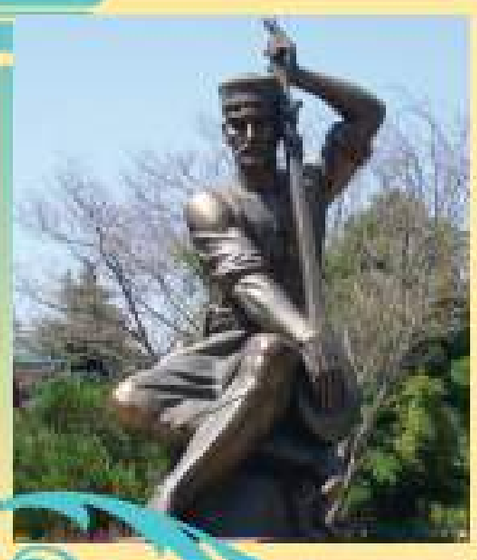

Найпопулярнішим у всьому тюркському світі тогочасним поетом Криму є ***Ашик Омер***. Він народився в *м. Ґезлеві* (нині м. Євпаторія, АРК). Його батько був хутровиком і мріяв дати синові хорошу освіту. Хлопець відвідував медресе́ — навчальний заклад при місцевій мечеті. Наука не дуже давалась А. Омерові, йому постійно дорікав учитель, а однолітки кепкували через мрійливу натуру. Одного разу вві сні хлопцеві з'явилася діва в білих шатах і простягла йому саз. «Тепер судилося тобі стати першим серед обраних. Складатимеш пісні, мандруватимеш землею і співатимеш людям про життя та любов», — пояснила вона.

Після того сталося диво! Які б запитання не ставив учитель, А. Омер відповідав блискуче. І говорив віршами! Поетичні рядки з римами народжувалися в його голові легко. Тоді він залишив медресе й подався з рідного міста у світи. Імовірно, пристав

[1] *Мре́во* — марево, міраж.

до турецького війська як яничарський ашик. Брав участь у численних походах, мандрував.

Обійшовши мало не пів світу, створивши понад дві тисячі віршів і поем, співець повернувся в рідне місто. Останні роки життя присвятив спорудженню мечетей. Біля стін одного із цих храмів містяни й поховали поета. Відтоді мечеть стали називати Ашик Омер. За радянської влади мечеть закрили. Тільки в роки незалежності України неподалік від мечеті встановили пам'ятник видатному кримському поету — відтворили його під час гри на сазі, який колись він побачив уві сні.

Є в доробку А. Омера вірші — філософські роздуми, сповнені туги за Батьківщиною. Де б не бував митець, він душею линув до Криму, до рідного міста, щиро переймався долею свого народу. Цей мотив поет майстерно втілив у вірші ***«Скажи-но, душе»***.

Поет ставить найважливіше, найпекучіше для нього запитання: чому у світі панують зло, несправедливість, наруга. І ставить його не людям, не Богові, а передовсім собі, бо розуміє всю складність, незбагненність цієї проблеми.

Разючим виявом такої світової несправедливості для поета є доля рідного народу. Автор дуже точно порівнює киримли на великому півострові посеред моря з рибами, що забилися під камінь, сподіваючись на порятунок. Але на довгому історичному шляху цього народу *«лише горе, горе, горе»*.

Поміркуйте!

- Доведіть, що образ А. Омера в пам'яті поколінь поєднує історію та легенди.
- Чому А. Омер є найпопулярнішим поетом Криму XVII — початку XVIII ст.? Які питання, порушені ним у поезії, зробили його близьким і зрозумілим для киримли?

Мистецькі діалоги

Ашики виконували свої твори в супроводі гри на музичному інструменті сазі. Це — струнний музичний інструмент грушеподібної форми з 3–4-ма парними чи потрійними струнами. Споріднений з українською кобзою.

О. Раффе. Татарська дівчина. *XIX ст.*

Саз

- Зіскануйте QR-коди та послухайте звучання саза й народні пісні киримли. Які емоції та асоціації викликали у вас музика й спів?

Прокоментуйте ознаки ашикської поезії на прикладі вірша «Скажи-но, душе».

Підсумуйте!

- Які проблеми, порушені у творах давньої літератури киримли, є актуальними в наш час? Обґрунтуйте свої міркування.
- Чи хотіли б ви прочитати інші кримські народні перекази та поетичні твори А. Омера? Чому?
- Які події, зображені в переказі, і роздуми поета А. Омера викликали у вас суперечливі враження? Чому? Обговоріть це зі своїми однокласниками й однокласницями або ж зверніться до вчителя чи вчительки.

КРИМСЬКІ ТАТАРИ Й УКРАЇНЦІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

ВОЛОДИМИР РУТКІВСЬКИЙ

(1937–2021)

Читацький путівник

Для більшості українців Крим був і залишається рідним краєм. Разом із киримли ми боремося за звільнення Батьківщини від московських загарбників. Після російської окупації 2014 р. багато кримців знайшли гостинний прихисток на материковій Україні. У Києві, Львові, Херсоні й інших містах діють кримськотатарські товариства, школи, бібліотеки, виходять друком книжки.

Чимало написано в українській і кримськотатарській літературах про непрості, але переважно дружні відносини наших народів упродовж століть. Це, зокрема, одна з тем пригодницького роману ***«Джури козака Швайки» В. Рутківського.***

ДЖУРИ КОЗАКА ШВАЙКИ

Пастух Рашит

(Скорочено)

У степовому селі Воронівці мешкають два товариші — Грицик і Санько. Ця місцевість відкрита для набігів войовничих загонів ногайців і татар. Під час одного з нападів ординців Грицик утратив усіх родичів і хату, тому він пасе корів і ночує по черзі в усіх мешканців села. Санька виховує мама Мокрина — найсильніша жінка у Воронівці, якій під силу витягнути з болота навіть застряглий навантажений віз.

М. Паленко.
Ілюстрація до
роману В. Рутківського
«Джури козака
Швайки»

Санько з Грициком дуже люблять пригоди, тому мріють про козакування. На вигляд вони звичайні хлопчаки, але мають незвичайні здібності: у Грицика найзіркіші очі, а Санько може навіювати думки іншим істотам.

Селами йде слава про козацького вивідника Пилипа Швайку, невловимого й безстрашного, який наперед знає про рух ворожих загонів. Швайка має вірного коня Вітрика та дружнього вовка Барвінка, який виручає його в найскладніших ситуаціях.

Та не тільки ординці порушують мирне життя у Воронівці, а й прислужники пана Кобильського, які нічим не кращі від загарбників: забирають усе добро в селян.

Під час одного з таких зборів провіанту для пана з його слугами сталася несподіванка. Їх обдурили Грицик і Санько, оголосивши, що на село наступають татари. Почувши таку новину, вони накивали п'ятами, забувши про відібраний у селян провіант. Коли ж опам'яталися панські приспішники, то повернулися у Воронівку, щоб учинити розправу.

Грицику із Саньком довелося втікати. Одну ніч вони провели в густому гіллі Сторожового дуба.

Про Сторожовий дуб у Воронівці знали всі. Він стояв на півдорозі до Сули й був набагато вищий за довколишні дерева. З його вершини можна було побачити геть усе — і те, що робиться біля Сули та Дніпра, й очерети Вовкулацького кута, і саму Воронівку. А коли добре придивитися, то можна розгледіти навіть канівецьке городище, де мешкав пан Кобильський.

Старі люди казали, нібито колись на місці Воронівки стояло місто Римів, а в ньому була велика сторожова застава. І на цьому дубі завжди сидів дозорець. Коли вилізти на дуб і добре придивитися, то можна було помітити, де саме він сидів. В одному місці гілки перетиналися так химерно, що можна було навіть лежати.

Потім Грицик і Санько довго мандрували степом у високих травах, аж поки не зустрілися з козаком Швайкою, який доправив їх на Козацькі острови. Там вони приєдналися до воронівських козаків і подружилися з вовком Барвінком. Аж ось надійшла звістка про напад ординців на Воронівку та про розбійницькі напади на острови посіпаки пана Кобильського Юзефа Тишкевича. Швайка вирушає в погоню за Тишкевичем, а той несподівано прориває ться до табору татарських воїнів. Грицик і Санько, як вірні джури, вирушають за Швайкою непомітно для нього. Тишкевич устиг добратися до татарського табору й покликати підмогу. Швайка, щоб відволікти увагу ворогів, пускає своїх коней полем, наказавши Вітрикові прямувати до діда Кудьми. А сам із джурами ховається у високих степових нетрях. Санькові вдалося заговорити літнього татарина, який мало їх не побачив.

— Чортівня якась, — стиха бубонів Швайка, коли татари вибралися з улоговини й сіли на коней. — Нічого не розумію. До чого тут хмарки?

— Це я його вмовляв, — вибачливо відказав Санько.

Він почувався дуже зле. Його лихоманило. Голова аж розколювалася, руки тремтіли, наче після непосильної роботи. Страшенно хотілося пити. А ще ж уранці він почувався здоровим і бадьорим.

— Про що ти його вмовляв? — не зрозумів Швайка.

— Щоб він на небо... поглянув. На хмарки.

— Невже ти і його заговорив? — радо стрепенувся Грицик. — Отак, як ту дику кішку, правда?

— Яку дику кішку? — запитав Швайка. — Оту, що лізла до вас на Сторожовий дуб?

— Еге ж! Вона лізла до нас, а Санько поговорив подумки з нею — і вона подалася назад. А тепер, бач, і татарина заговорив!

І Швайка, невловимий, хоробрий і всюдисущий Швайка, що ніколи й нікого не боявся, утупився в Санька з якимось забобонним захватом.

— Ну, Санько... — тільки й сказав він. (...)

Поміркуйте!

- Поясніть назву роману «Джури козака Швайки». Що ви знаєте з уроків історії про джур?
- Де відбуваються події роману? Чим вирізняється село, де мешкали головні герої?
- З якими небезпечними подіями стикаються герої?
- Які риси характеру Грицика й Санька виявилися під час їхніх пригод?
- Які надзвичайні здібності має Санько?
- Яка слава ходить про козака Швайку? Як Грицик і Санько стали його джурами?

— Терпи, Грицику, — прохрипів Швайка й облизав пересохлі вуста. — Терпи, козаче, отаманом будеш!

Швайка ніс на руках Санька. Після того як Санько відвадив татарина, йому ніби хто наврочив. Пройде кілька кроків — і зупиняється, начебто прислухається до чогось. На запитання відповідав не до ладу або й зовсім не відповідав. Хіба що погляне так дивно, аж у Грицика по спині починають бігати мурашки. Та ще кволий якийсь став, і чоло ввесь час гаряче.

— Це минеться, — запевняв Швайка. — Я знаю.

А звідкіля він знає, не казав. Тільки коли на Санька щось ніби находило, Швайка брав його на руки й ніс, як оце зараз. Із самісінького ранку несе. А сонце вже от-от зверне на захід.

Санько марив. А може, і не марив. Просто йому ввижалося, ніби його й не було на світі, але водночас він був. От тільки який

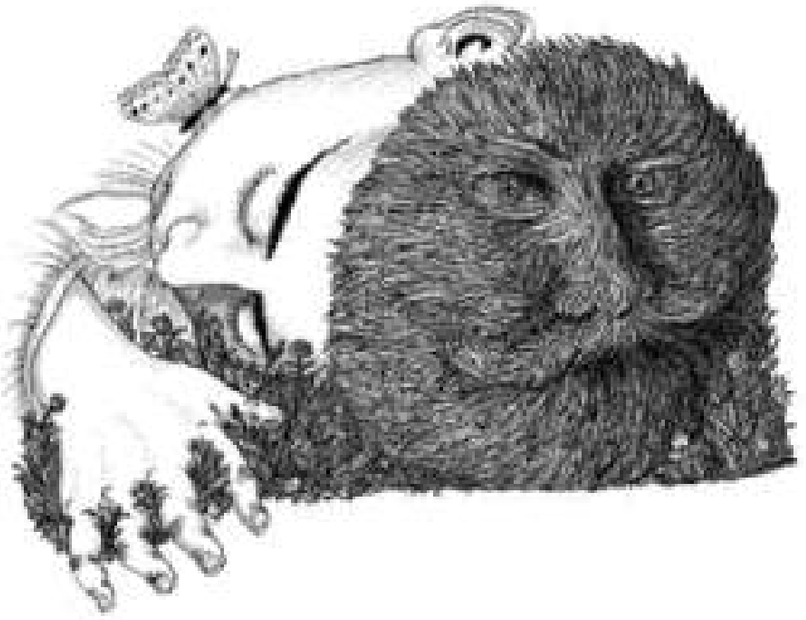

М. Паленко. Ілюстрація до роману В. Рутківського «Джури козака Швайки»

він був із себе — Санько сказати не міг. Зате він бачив інше. Іноді уявлявся йому сивобородий дід — отой, що привидівся, коли вони з Грициком куняли на Сторожовому дубі. Посміхається дід до нього, як до рідного, і Санько теж йому посміхається. І навколо них бігають вовки, а зверху падає сніг — лапатий, невагомий... А ще Санько чомусь переконаний, що того діда кличуть Кудьмою.

А ще ввижалося йому, ніби турецький султан жаліється польському королеві на них із Грициком. Не на таких, як оце зараз, а вже на дорослих, і чомусь Санько переконаний, що так воно й буде. (...)

Отямився Санько від власного крику. Над ним схилилося стривожене обличчя Швайки.

— Що з тобою, Саньку? — запитав він.

— Ти живий! — вигукнув Санько, і сльози покотилися по його щоках. — Живий!

— А чого б це я мав помирати? — здивувався Швайка. — Ні, ми ще всім покажемо, де раки зимують...

Четверту добу бредуть вони безмежним степом. І не до Дніпра, а в протилежний від нього бік.

— Туди нам поки що не можна, — казав Швайка. — За кожним кущем сидить татарин і чатує, поки ми потрапимо до його лап. А тут нас ніхто не чекає.

І лише сьогодні звернули вони на південь.

Спочатку йшли вночі, а вдень ховалися по байраках чи просто в траві. А тепер навіть Швайці було байдуже. Їм аби дістатися до якоїсь річечки чи бодай калюжі. Їсти було що — довкола раз по раз спурхували птахи. А от води не було ані краплини.

Трави стояли високі. Торішні були нарівні з молодими, і коли йти пригнувшись, то навряд чи навіть найпильніше татарське око побачить. Проте Грицикові вже й пригинатися несила.

А Швайка все йде та йде. І йтиме невідомо скільки. Хіба інколи повернеться до Грицика й підбадьорить:

— Терпи, козаче. Як пощастить, то доберемося.

А як не пощастить?

Пізно ввечері дісталися до невеличкого вибалку, порослого червонястим верболозом.

— Зараз закінчаться наші муки, — полегшено зітхнув Швайка й опустив Санька на землю. — Це, хлопці, Жовта балка. Десь тут має бути криничка.

Жовта балка була ще зеленою. У низовині, довкола маленької ямки, росло кілька кущиків очерету. Швайка постояв над ямкою, важко зітхнув.

— Погані справи, хлопці, — сказав він. — Немає води.

Усе ж краєм шаблі він заходився розпушувати дно ямки. Нарешті видобув кілька пригорщ вогкої землі, витис і процідив крізь сорочку каламутнувату воду. Хлопцям дав по ковтку, а сам лише змочив вуста. Тоді підвівся.

— Можна б ще покопати, та ніколи, — сказав хлопцям. — Треба тікати якнайдалі звідсіля, бо ж про це місце не лише я, а й татарин знає.

На другий день, теж під вечір, Швайка побачив на самому обрії постать якогось вершника. Той стояв на пагорбі й дивився в їхній бік. Високий на зріст, Швайка мимоволі пригнувся. Хлопцям пригинатися не було чого. Трава вкривала їх із головою.

«Дивно, — мовив сам до себе Швайка й обережно визирнув із трави. — Невже це Рашит? От було б добре. А коли ні? Що ж, треба піти подивитися».

Спочатку оглянув лук і стріли. Тоді поторсав шаблю — перевірив, чи легко вона виходить із піхов. Потім наказав хлопцям, а точніше Грицикові, бо Санька знову била лихоманка:

— Щоб мені сиділи тихо, мов куріпки. І що б не трапилося, не видавайте себе. Зрозуміло? А коли мене не буде до ранку — пробирайтеся на захід сонця. Оцією балкою пробирайтеся. Вона виведе до Дніпра.

Тоді зробив кілька кроків у бік вершника — і щез, мовби його й не було.

Коли Санько прийшов до тями, поруч сидів тільки Грицик.

— А де Швайка? — запитав Санько. Голова розколювалася. Вона здавалася величезною і лункою, наче церковний дзвін, і не підкорялася йому.

— Пішов Швайка, — сказав Грицик. — Здається, пішов полювати татарів. А ти як почуваєшся?

Санько повів головою. Тоді із зусиллям підняв руку.

— Уже краще, — сказав він. — От тільки б води...

Грицик облизнув пошерхлі вуста.

— Немає води, — сказав він. — Спи, Саньку.

І сам незчувся, як заснув. Прокинувся від далекого тупоту. Сонце вже зайшло. Грицик обережно висунув голову зі схову та скрикнув із радощів: до них повертався Швайка. І не пішки повертався, а на коні. Поруч біг ще один кінь.

— Живемо, хлоп'ята! — сказав Швайка й завів коней у вибалок. — Живемо! І вода є.

Він дивився, як хлопці п'ють: Грицик — пожадливо, а Санько — повільно, ніби знехотя. А тоді заговорив:

— Отже ж, повезло, але й повезло! Думав, що доведеться на смерть битися — аж то, виявляється, мій давній товариш.

— З плавнів? — запитав Грицик, витерши мокре підборіддя.

— Та ні, зі степу. Він тут зазвичай коней випасає. Щоправда, зараз повинен бути біля Перекопу, та від когось довідався, що зі мною ніби щось трапилося, і залишився. Пий, пий іще! А зараз ми будемо лікувати Санька...

Швайка розвів невеличке багаття. Потім дістав із сакв мідного казанка, укинув до нього пучок якогось запашного зілля, долив води й поставив на вогонь.

— Вип'єш, Саньку, цього зілля — і як удруге народишся. А дістанемося плавнів — тебе там зовсім вилікують. О, у нас є такі знахарі! І найкращий із-поміж них — дід Кудьма.

— Дід Кудьма? — здивовано перепитав Грицик, котрий вважав, що знає все. — А хто це такий?

— Таких, Грицику, на всю Україну, може, два чи три набереться. У наших краях до нього всі нитки сходяться. Ми всі перед ним наче беззахисні пташенята на долоні...

— І ти теж? — недовірливо всміхнувся Грицик.

— І я теж. Бо хто я такий? Простий вивідник, та й годі. А дід Кудьма є голова всьому.

— А де він живе?

— Про це, друже, не кожному треба знати, — ухилився від прямої відповіді Швайка. — А що вже знахар із нього — і мертвого на ноги поставить! Так що, Саньку, якось протримайся до Дніпра — а там тебе миттю вилікують.

— Скільки мороки зі мною, — кволо всміхнувся Санько. — У тебе там, може, якісь свої справи, а я...

— Немає в мене ніяких інших справ, — відказав Швайка й повернувся у багатті. — Коли вже хочеш знати, то зараз ти нам набагато потрібніший, ніж якийсь там Швайка.

— Це ж чому?

— Згодом дізнаєшся. Таких дід Кудьма давно шукає.

— Яких — таких? — запитав Грицик.

— А отаких...

Швайка зробив перелякане обличчя, змахнув на Грицика руками, начебто побачив якусьману й замогильним голосом почав:

— Цур тобі, пек! Зійди з водою, згинь із туманом... Згинь, згинь!

— То Санько що — ворожбит? — вихопилося в Грицика. (...)

— Еге ж, Грицику, аби ж то Санько був звичайний ворожбит! Ні, він вартий сотні ворожбитів. Ти забув, як він відвів від нас того татарина?

Грицик із шанобливим острахом поглянув на товариша, котрий сам недовірливо, сором'язливо всміхався, почувши ті слова Швайки. Так он, виявляється, який він насправді, цей Санько! Про ворожбитів, волхвів і відьмаків Грицик знав не менше, ніж про вовкулаків. Він був певен, що вони не набагато кращі від татар. Могли наслати на будь-кого болячку якусь, хворобу або навіть смерть. І ніхто не в змозі боротися з ними. А тут Санько, Санько, який і мухи не скривдить, — і раптом страшний волхв! То як тепер йому, Грицикові, бути з таким товаришем? Адже волхви мешкають у таємничих, майже недосяжних місцях, вони не мають ані близьких, ні знайомих. Тож коли Санько стане самітником, він, Грицик, утратить найкращого друга. Ет, як шкода! І Грицик зітхнув так тяжко, наче вже втратив його. Потім перевів погляд на степ — і йому перехопило подих:

— Татари!

Мить — і Швайка опинився поруч із Грициком. Та ще за мить знову присів біля вогнища.

— Той татарин не страшний, — сказав він і поворушив патичком у багатті. — То свій татарин.

А той уже в'їжджав у вибалок. Скочив зі свого куцого коника й рушив до Швайки.

— Своя, — по дорозі заспокійливо посміхнувся до Грицика, котрий усе ще тримав лука напоготові. — Якши хлопчик...

— Щось трапилося, Рашите? — запитав Швайка.

М. Паленко. Ілюстрація до роману В. Рутківського «Джури козака Швайки»

Рашит промовчав. Він схилився над багаттям, сипнув до казанка ще якогось зілля і заходився його помішувати.

— Забув, — вибачальним голосом пояснив він Санькові, — вилікуй тебе незабаром...

І лише після цього повернувся до Швайки.

— І ще забув про погані два урус, — почав він. — Під'їхали позавчора один, а інший пішки в кущах заховався. Здоровий такий, справжній батир, ніякі кущ не сховає... Кінний показав знак Іслам-бека. А Іслам-бек — мій хазяїн. Тоді взяв у мене два коні — і ф'ють!

— А куди вони подалися? — запитав Швайка.

Рашит махнув рукою до Дніпра.

— Потім приходив люди Іслам-бека, — продовжував він. — Сьогодні із сонцем. Я їм сказав про два урус. Подалися по сліду. Подивилися, кажуть: «Це не Швайка...» То між себе кажуть. А мені: «Ти нічого не чув, нікого не дивився». — «А коні?» — кажу. Сміються: «Його теж не бачив». А як не бачив, коли один кінь узяли мої? Мої, а не Іслам-бека!

— Не журися, Рашите, — відказав Швайка й заспокійливо поклав руку на плече татаринові. — Розберемося, що то за уруси, а твого коня повернемо. І не одного.

Рашит ствердно хитнув головою.

— Твоє слово — золотий слово, — сказав він. — Я знаю. Мені мама казала. Вона уруска була.

Це татарин уже мовив до Грицика, який не зводив погляду з прибульця. Тоді перелив у чашку паруючого зілля і подав Санькові. Рідина була гірка, гостро пахла баранячим жиром та якимись травами.

— Пий, — звелів Рашит. — Усе пий. Завтра будеш здоровий.

— А який на вид той, хто коней забрав? — запитав Швайка.

Видно, ті двоє не йшли йому з голови.

— Злий очі, — відказав Рашит. — Довгий кінський голова. І високий...

Він звівся на ноги.

— Я поїхав... Інші ще не сплять, можуть побачити, що мене нема. А вранці табун пущу сліди топтати. Тоді будемо за Чатир-могила. Ну, бувай здоров!

— Спасибі, брате, — відказав Швайка. — Сам бог тебе послав.

Рашит показав в усмішці білі зубі.

— Мій бог чи твій?

Вони міцно обнялися, і Рашит щез у темряві. Швайка довго дивився йому вслід.

— Запам'ятайте, хлоп'ята, — нарешті звернувся він до друзів, — що й серед татар теж є люди. І не так уже й мало. (...)

— Ти його давно знаєш? — поцікавився Грицик.

— Давно. Одразу, як мене з матір'ю потягли на аркані в степ.

— То ти й у полоні був?

— Був, бодай його не згадувати... — Швайка помовчав. — Матір мою забили насмерть. За те, що спробувала втекти. А мене взяла до себе Рашитова мати. Вона теж була з Воронівки... Так що ми з Рашитом — немов брати.

Над багаттям повисла мовчанка.

— Виходить, ти воронівський? — нарешті озвався Грицик.

Швайка відповів не відразу.

— Отам, унизу, розвалини знаєте? — запитав він. — То була наша хата. Тепер тільки льох залишився.

— То ти син підстарости Сидірка? — здогадався Санько.

— Ага, — кивнув Швайка. — Якщо щось, то я відразу до свого льоху. Рани зализувати.

— А ми ж... а ми думали, що там вовкулаки завелися.

— Знаю, — усміхнувся Швайка. — Бачив, як ви нас хрестили. Я тоді там відлежувався, коли мене татари стрілою проткнули.

— Ага! — скрикнув зненацька Грицик. — Тепер я знаю, чому мені дід Кібчик вухо крутив. Ти там лежав, а він не хотів, щоб ми навколо гасали, так?

— Метикуватий, — похвалив його Швайка.

Він підвівся, затоптав багаття і накинув зверху кущ старого перекотиполя.

— Поїдемо, мабуть, хлопці, — сказав він. — Саньку, я тебе до себе візьму. Бо ще, бува, звалишся дорогою.

— Не звалюся, — запевнив його Санько. — Мені вже краще. — І вже, коли сидів на коні, стиха додав: — А там, у льосі, був ще один дід. У нього борода аж до пояса, еге ж? І Кудьмою його зовуть.

Швайка смикнувся, мовби його вдарили. Якийсь час пильно розглядав малого товариша.

— Тобі й це відомо, — сказав нарешті. — Ой Саньку, Саньку, що ж із тебе буде, коли виростеш? — Подумав і додав: — Якщо тільки виростеш.

— Виросту, — пообіцяв Санько.

Багато ще пригод випало на долю козака Швайки та його вірних джур Грицика й Санька. Були в них попереду і навчання, і козакування, і битви з орлинцями...

Та не завжди були українці й татари ворогами. За правління хана Хаджи-Гірея дружили кримські татари з українцями, а їхні мурзи були бажаними гостями і в Переяславі, і в Черкасах, і в Каневі. От тільки новий хан Менглі-Гірей потрапив під владу турецького султана та з намови московського царя почав криваву війну зі своїми колишніми друзями.

- Якщо ви хочете дізнатися про всі пригоди козака Швайки та його джур, візьміть книжку в бібліотеці або знайдіть в інтернеті й прочитайте її.

Поміркуйте!

- Які труднощі долають герої твору? Які риси характеру при цьому виявляють?
- Пригадайте, з яких творів вам відомо про характерників. Які здібності характерників виявилися в Санька?
- Як ставиться Грицик до нових можливостей друга? Як це ставлення характеризує їхні взаємини?
- Що ви довідалися про минуле козака Швайки?
- Які вчинки Швайки свідчать про те, що він — справжній лицар?
- Чому він називає Рашита братом?
- Складіть порівняльну характеристику козака Швайки й пастуха Рашита. Зверніть увагу на мову цих персонажів. Чим вона відрізняється?
- Які якості виявляє Рашит? Яку роль він відіграє в долі Санька?
- Що стало причиною ворожнечі між українцями та татарами? Якими були її наслідки?

Символічним у романі є ім'я *Рашит*. У перекладі з арабської воно означає «той, хто йде правильним шляхом, розумний».

Мурза — вищий прошарок татарської шляхти.

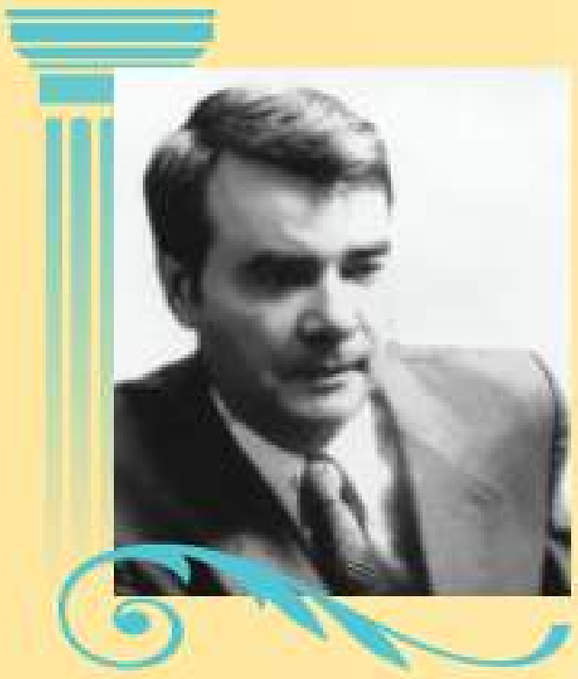

Володимир Рутківський народився в *с. Хрестителевому* на *Черкащині*. Це славні історичні місця, колись у цих краях зароджувалося козацтво. Тому не дивно, що з юних літ Володимира вабила історія. У школі очолював археологічний гурток, члени якого брали участь у розкопках прадавнього поселення в околицях Хрестителевого. Відтоді забуті сторінки української історії стали його життєвим покликанням, а місця дитинства — локаціями подій його художніх творів.

Починав літературну творчість як поет, але радянська цензура на довгий час заборонила видання його творів через «націоналізм» у розкритті історії України.

Чому росіяни привласнили богатиря Іллю Муромця, який походив із Чернігівщини й нетлінні мощі якого покояться в Києво-Печерській лаврі? В. Рутківський пише захопливу повість «Сторожова застава», де подає інший погляд на билинних героїв.

Пригадайте!

Перегляньте пригодницький кінофільм-фентезі режисера Ю. Ковальова «Сторожова застава» за мотивами однойменної повісті В. Рутківського. Про яких історичних осіб ви дізналися?

Більшість романів і повістей В. Рутківського адресована дітям і підліткам. Сповна розкрився його письменницький талант уже з поверненням Україною незалежності. Особливо митця захоплювала історія козацтва. Чому, коли та як сформувався цей відомий тепер усьому світові орден народних лицарів? Так з'явився роман у чотирьох частинах (тетралогія) «Джури», за який письменника удостоєно найвищої в нашій державі Шевченківської премії.

В. Рутківського називають письменником, що робить читачів щасливими. Він не тільки розповідає про малознані історичні події, а й вибудовує захопливі пригодницькі сюжети з несподіваними поворотами, поєднує реальність з елементами фантастики, змальовує минуле переконливо й достовірно. У цьому ви переконалися, ознайомившись із «Джурами козака Швайки». Герої роману із честю виходять із найскладніших ситуацій.

У творі автор розкриває ідею порозуміння та взаємодопомоги українців і татар.

Пригадайте!

Що ви знаєте про це з уроків історії? Перегляньте за QR-кодом фрагмент «Виникнення козацького війська» з документального фільму «Країна: історія українських земель».

У центрі роману — образ козака *Пилипа Швайки*, найкращого козацького розвідника. Іноді його підозрюють у зв'язках із татарами. І з розділу «Пастух Рашит» ми дізнаємося про це. Швайка розповідає джурам про свою долю, виховання в татарській родині, братання з Рашитом — татарським пастухом. Вихована однією матір'ю-українкою, Пилип і Рашит мають спільні ідеали — вірну дружбу та пошанування родинних звичаїв.

Але Швайка відданий своєму обов'язку — дотримується козацьких звичаїв, відчайдушно й мужньо захищає батьківщину від ворожих орд — ногайців і татар. Він наділений лицарськими чеснотами, адже дбає спочатку про суспільне благо, піклується про слабших, а вже насамкінець — про свою безпеку й життя.

Одним із засобів характеротворення образу Швайки є його мова. Як і годиться розвідникові, він небагатослівний, а в роз-

мові з джурами не любить хвалитися своїми подвигами. Мова ж Рашита вказує на те, що він погано знає українську, але прагне порозумітися зі своїм названим братом.

Мова персонажів (монологи, діалоги) — один з авторських засобів характеротворення. Виразні індивідуальні мовні особливості персонажів допомагають створити яскраві художні о́брази.

Ф. Красицький. Гість із Запоріжжя

Історичні паралелі

У більшості творів В. Рутківського події відбуваються поблизу села Воронівки, яке дуже нагадує його рідне село Велика Бурімка. З дитинства захоплений розповідями про ратні подвиги своїх пращурів, які захищали історичні українські землі від нападників, письменник прагнув популяризувати їх.

Деякі історики вважають, що на східних околицях Великої Бурімки в часи Русі стояло місто-фортеця Римів, згадане в «Повчанні дітям» Володимира Мономаха. Це поселення мало економічні зв'язки з іншими землями, а його мужні воїни боронили Русь від ординців. Події кінофільму-фентезі «Сторожова застава» також відбуваються в Римові.

Фортеця Римів. Кадр із кінофільму «Сторожова застава» *(реж. Ю. Ковальов, 2017 р.)*

І. Їжакевич. У засідці

Мистецькі діалоги

Óбрази козаків-захисників рідної землі популярні не лише в літературі, а й в образотворчому мистецтві.

Будні козаків — боротьба з ординцями — відтворені художником ***Іваном Їжакевичем*** на картині «У засідці» *(с. 53)*. А мирне дозвілля, коли мужні захисники поверталися до своїх родин, — на полотні ***Фотія Красицького*** «Гість із Запоріжжя» *(с. 53)*.

Славні герої сьогодення продовжують боронити українські землі у війні, розпочатій російськими загарбниками. Вони зображені на картині сучасного художника ***Костянтина Ротаня***, презентованій у День українського козацтва.

К. Ротань. Фрагмент диптиху «Сучасні герої»

Пригадайте!

Які картини, що зображують козаків, вам відомі? Які з них запам'яталися найбільше?

Поміркуйте!

- Яка з картин, поданих у підручнику, найбільшою мірою відповідає вашому уявленню про козаків? Чому?

Зіскануйте QR-код і перегляньте відео «Кримські татари. Друзі чи вороги?». У ньому розповідається про найпоширеніші міфи про кримських татар.

Спростуйте один із них, використовуючи роман В. Рутківського «Джури козака Швайки».

Підсумуйте!

- Яке враження справили на вас прочитані уривки з роману В. Рутківського «Джури козака Швайки»?
- Де та в який час відбуваються події роману?
- Які факти з біографії В. Рутківського вас найбільше зацікавили?
- Які проблеми порушено в романі «Джури козака Швайки»?
- Як ви зрозуміли жартівливо-іронічне запитання Рашита: *«Мій бог чи твій?»*
- На вашу думку, у різних релігіях, зокрема в українців і киримли, бог один чи ні? Знайдіть підказки в розділі, поміркуйте над поведінкою героїв-різновірців.
- Процитуйте слова Швайки, які розкривають провідну ідею твору.
- Чи плануєте ви прочитати інші твори В. Рутківського? Чому?

ЛІТЕРАТУРА КЛАСИЦИЗМУ ТА ПРОСВІТНИЦТВА

Читацький путівник

Майже одночасно з бароко в європейській культурі утверджувався ***класицизм***.

У цьому розділі ви дізнаєтеся про принципи літератури класицизму, особливості його жанрів. Ознайомитеся з творчістю драматургів новаторів цієї мистецької доби — француза Жана-Батиста Мольєра й українця Григорія Квітки-Основ'яненка. А ще вдосталь насмієтеся з тогочасних порядків разом із персонажами їхніх комедій.

Ви довідаєтеся, як на розвиток літератури вплинула філософська концепція доби Просвітництва, породивши нові течії в літературних напрямах, нові жанри, теми й ідеї. Разом із персонажем англійського письменника Даніеля Дефо ви дізнаєтеся про всі труднощі життя на безлюдному острові, а з героєм Джонатана Свіфта помандруєте до різних фантастичних країн.

Собор Будинку інвалідів
м. Париж (Франція)
(скульптори Л. Брюан, Ж. Ардуен-Мансар)

КЛАСИЦИЗМ ЯК ХУДОЖНІЙ НАПРЯМ

Митці та доба

Класицизм (від латин. classicus — *узірцевий, довершений*) — художній напрям, який виник у Франції в XVII ст. Розвивався в європейському мистецтві аж до початку XIX ст.

Класицизм визнавав ідеальними та гідними наслідування ідеї античної культури. Для представників класицизму естетичну цінність мали лише «вічні», не підвладні часу о́брази творів античності, тому вони наслідували їх і створювали подібних персонажів — Тартюфа, Сіда, Горація, Федру, Андромаху, пана Журдена та ін.

На відміну від ренесансу, у цьому художньому напрямі наголошувалося на панування розуму над почуттями. Його світоглядною основою став *раціоналізм* (від латин. rationalis — *розумний*) — філософський напрям, який визнає розум основою буття, поведінки людей і соціальних явищ.

Л. Каффйєрі.
Октавіан Август і Клеопатра

Естетичні принципи класицизму

• Орієнтація на високохудожні зразки античної літератури; • поділ літературних творів на *«високі»* (ода, трагедія, героїчна поема), *«середні»* (наукові твори, елегія, сатира) і *«низькі»* жанри (травестійна поема, комедія, байка, епіграма); • закон *трьох єдностей* (дії, часу, місця), особливо в драматургії, де дія п'єси відбувається протягом одного дня в одному й тому самому місці; • чіткий поділ персонажів на позитивних і негативних; • зображення персонажів за однією важливою рисою характеру (честі, хоробрості, жадібності тощо); • дотримання пропорційності всіх частин літературного твору; • мова творів афористична; • заборона зображення містичних явищ, що суперечили б здоровому глузду; • аристократизм, орієнтування на смаки вищих суспільних верств.

Визначними представниками французького класицизму в літературі є, зокрема, драматурги *П'єр Корнель*, *Жан Расін*, *Жан-Батист Мольєр*, байкар *Жан Лафонтен*.

Історичні паралелі

У Франції в XVII ст. класицизм як провідний мистецький напрям був визнаний на державному рівні. У мистецьких творах утілена провідна ідея монархії — національна єдність, прославлення королів та їхнього оточення, проголошення необхідності громадського служіння державним інтересам.

Виокремлюють два етапи розвитку класицизму. *Перший етап* («старий класицизм») пов'язаний із періодом розквіту монархічних держав, коли головним завданням було уславлення монарха як гаранта національної єдності в країні. У Франції це часи правління Людовіка XIII

Ф. де Шапмань.
Людовік XIII

Ш. Делор. Дозвілля кардинала Рішельє

Справедливого. З ініціативи кардинала Рішельє в 1643 р. було створено Французьку академію. Її представники стали своєрідними цензорами, заохочуючи до написання творів у стилі класицизму. Серед літературних жанрів панують оди, епопеї та героїчні поеми, а зображені в них художні о́брази величні й піднесені.

Г. Ріго.
Людовік XIV

П. П. Рубенс.
Анна Австрійська

Другий етап розвитку класицизму розпочався за часів правління короля Людовіка XIV (короля-сонця) і його матері Анни Австрійської. Вплив короля на розвиток мистецтва та його покровительство письменникам та акторам були настільки великими, що класицизм отримав назву «стиль Людовіка XIV». Саме тоді абсолютна монархія виявила недоліки, і у творах класицизму було змінено ідейний зміст. Зокрема, прославлялися не лише монархи та вельможі, а й викривалися людські вади. Відповідно, змінилися жанри й способи зображення, тобто в пріоритеті стали комедії, сатири й епіграми, а в характерах персонажів відображали риси реальних людей.

Мистецькі діалоги

Класицизм відіграв важливу роль у визнанні високої виховної місії мистецтва. При дворі французького короля була створена Школа витончених мистецтв, у якій панував офіційний державний стиль — класицизм. Її випускники стали всесвітньо відомими митцями.

Художник ***Жак-Луї Давід*** як найкращий представник мистецтва Франції XVIII ст. є автором картини *«Присяга Горацiїв»*. На полотні зображено братів перед військовим походом, які йдуть на загибель. Урочисто-пригнічений настрій твору передано в темній тональності.

На картині іншого представника французького класицизму ***Жана-Огюста-Домініка Енгра*** *«Апофеоз Гомера»* змальовано легендарного давньогрецького поета, якого увінчує лавровим вінком крилата богиня Слави. Сорок чотири персонажі, яких зображено на полотні з обох боків від Гомера, засвідчують свою повагу до нього, ви-

Ж.-Л. Давід.
Присяга Горацiїв

Ж.-О.-Д. Енгр.
Апофеоз Гомера

Школа витончених мистецтв. *м. Париж (Франція)*

Версальський палац *(Франція)*

знаючи його заслуги. За задумом художника картина символізує пошанування класичної вченості.

Визначною пам'яткою класицизму в архітектурі є *Версальський палац* — колишня резиденція французьких королів. Симетрією та підпорядкованістю всіх елементів чіткій ієрархії характеризується цей архітектурний ансамбль.

Музиці класицизму властиві гармонійність світосприймання, раціоналізм, довершеність форм творів. Саме творчість представників «віденської школи» ***Вольфганга Амадея Моцарта*** та ***Людвіга ван Бетховена*** стала вершиною музичного класицизму.

Поміркуйте!

- Роздивіться ілюстрації архітектурних споруд, репродукції картин у стилі класицизму, подані в підручнику *(с. 55–58)*.
- Знайдіть в інтернеті та перегляньте мультфільм «Рондо в турецькому стилі» в супроводі музики В.-А. Моцарта. Які почуття викликає у вас мистецтво класицизму?
- Назвіть естетичні принципи класицизму, які ви помітили в цих творах мистецтва.

Пригадайте!

Вам відомі з уроків літератури в 6-му класі байки Ж. Лафонтена, одного з представників доби Класицизму. Які алегоричні óбрази зображено в байці «Зачумлені звірі»? Які вади суспільства висміює байкар?

КЛАСИЦИЗМ У ДРАМАТУРГІЇ

ЖАН-БАТИСТ МОЛЬЄР

(1622–1673)

Читацький путівник

Пропонуємо вам ознайомитися з драматургією класицизму та переконатися, що у творах цього мистецького напряму паралельно зображено возвеличення і висміювання, освіченість і невігла-

ство, довершеність і простоту. А ще ви матимете можливість посміятися і над героями твору, і над ситуацією, яка склалася.

Гуманізм п'єси французького комедіографа-класицизма ***Мольєра «Міщанин-шляхтич»***, її зв'язок із народними традиціями, зображення характерів, оптимізм, яскрава сценічність, живий гумор, «вічні» óбрази й проблеми зробили її актуальною на всі часи. Тому й у наші дні цю п'єсу ставлять у багатьох театрах світу.

МІЩАНИН-ШЛЯХТИЧ

(Скорочено)

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Пан Журден — міщанин;
Пані Журден — його дружина;
Люсіль — дочка Журденів;
Клеонт — закоханий у Люсіль;
Дорімена — маркіза;
Дорант — граф, закоханий у Дорімену;
Ніколь — покоївка в Журденів;
Ков'єль — слуга Клеонта;
учитель музики;
учитель танців;
учитель філософії;
кравець;
лакеї;
співачка.

Дія відбувається в Парижі, у господі пана Журдена.

ДІЯ ПЕРША

Ява 1

Учитель музики й учитель танців запрошують співаків і танцюристів увійти до зали, поки не прийде пан Журден. Потім учитель музики бере у свого учня серенаду, яку він написав для Журдена, і показує її вчителю танців. Переглянувши арію, учителі починають розмову про пана Журдена. Учитель музики каже, що вони знайшли саме такого чоловіка, який їм і потрібен. Журден удає із себе галантного шляхтича, а сам анічогісінько не тямить у мистецтві, проте добре платить, і це найголовніше. Учитель танців додає, що його, крім грошей, вабить ще й слава. Вони вирішують, що за його гроші можна пробачити Журдену будь-яку дурість.

Ява 2

Пан Журден. Ну, панове? То як же буде? Ви покажете мені ваш легенький жарт?

Учитель танців. Жарт!.. Який жарт?

Пан Журден. Ну, той... Чи як там, по-вашому? Ваш пролог чи діалог зі співами й танцями?

Учитель танців. Ага-а!

Учитель музики. Ми до ваших послуг.

Пан Журден. Вам довелося-таки трохи почекати; це тому, що я сьогодні вбрався так, як убирається шляхетне панство, а мій кравець прислав мені такі вузькі шовкові панчохи, що я втратив був усяку надію їх натягти...

Учитель музики. Ми тут для того, щоб виконувати всі ваші бажання.

П а н Ж у р д е н. Прошу вас обох залишитися тут, доки мені не принесуть мого нового вбрання: я хочу, щоб ви побачили, яке воно ловке та як мені личить.

У ч и т е л ь т а н ц і в. Усе, що накажете.

П а н Ж у р д е н. Ви побачите, який я елегантний із голови до п'ят.

У ч и т е л ь м у з и к и. Ми переконані в цьому.

П а н Ж у р д е н. Що ви скажете про цей індійський халат?

У ч и т е л ь т а н ц і в. Він надзвичайно гарний.

П а н Ж у р д е н. Мій кравець запевняє, що все вельможне панство вбирається вранці в такі самісінькі халати.

У ч и т е л ь м у з и к и. Він вам дуже личить.

П а н Ж у р д е н. Лакеї, агов! Обидва мої лакеї!

П е р ш и й л а к е й. Чого бажаєте, пане?

П а н Ж у р д е н. Нічого. Я хотів лише перевірити, чи ви мене добре чуєте. *(До вчителя музики й до вчителя танців.)* Як вам подобаються мої лівреї?

У ч и т е л ь т а н ц і в. Чудові!

П а н Ж у р д е н *(розгорнувши халат, показує, що на ньому вузькі червоні оксамитові штани й зелений оксамитовий камзол)*. Це моє вранішнє вбрання, у ньому я робитиму різні вправи.

У ч и т е л ь м у з и к и. Пречудово!

П а н Ж у р д е н. Лакей!

П е р ш и й л а к е й. Пане?

П а н Ж у р д е н. Другий лакей!

Д р у г и й л а к е й. Пане?

П а н Ж у р д е н *(скидаючи халат)*. Тримайте! *(До вчителя музики й учителя танців.)* Я вам подобаюсь у цьому костюмі?

У ч и т е л ь т а н ц і в. Розкіш! Краще й бути не може.

П а н Ж у р д е н. То що ж ви мені покажете?

У ч и т е л ь м у з и к и. Я хотів би, щоб ви спочатку послухали нову арію *(показуючи на свого учня)*, він щойно скомпонував її для серенади, яку ви мені замовили. Це один із моїх учнів, у нього щодо таких речей — хист надзвичайний.

П а н Ж у р д е н. Гаразд, але навіщо було доручати це учневі? Ви могли б самі скомпонувати таку штуку.

У ч и т е л ь м у з и к и. Вас, пане, бентежить слово *учень*? Але є такі учні, що розуміються на музиці не гірше від видатних маестро. Це чудова мелодія! Послухайте тільки...

П а н Ж у р д е н *(до лакеїв)*. Подайте мені мого халата, щоб я міг краще слухати. Стривайте... може, зручніше так, без халата... Ні, давайте його сюди, так буде краще.

С п і в а ч к а. Нудьгую день і ніч, нудьгую і страждаю,
Бо став немилий я чудовим цим очам;
Коли так мучите того, хто вас кохає, —
Що ж можете вчинить, Ірісо, ворогам?

П а н Ж у р д е н. Ой, та й сумна ж яка пісня! Аж спати захотілося... Я волів би, щоб ви зробили з неї трохи веселішу.

У ч и т е л ь м у з и к и. Але ж, пане, треба, щоб мелодія відповідала словам.

П а н Ж у р д е н. Мене оце недавно навчили співати одну хорошу пісеньку. Стривайте-но... Як же її співати?

У ч и т е л ь т а н ц і в. На жаль, не знаю.

П а н Ж у р д е н. Там щось про овечку...

У ч и т е л ь т а н ц і в. Про овечку?

П а н Ж у р д е н. Атож. Ага! *(Співає.)*

Я гадав, що Жанетон
Ніжна та гарненька,
І ласкава, мов мала
Овечка біленька.
Дарма! Дарма!
Я ж не відав того,
Що ці білі зубки
І гостріші, й зліші,
Ніж в тигра лісного.

Правда, гарна?

У ч и т е л ь м у з и к и. Найкраща у світі.

У ч и т е л ь т а н ц і в. І ви її чудово співаєте.

П а н Ж у р д е н. Бачите, а ще й не вчився музики.

У ч и т е л ь м у з и к и. А треба було б навчитися, пане, так само, як і танців. Ці два мистецтва тісно поєднані одне з одним...

П а н Ж у р д е н. Хіба вельможне панство теж учиться музики?

У ч и т е л ь м у з и к и. Звичайно, пане.

П а н Ж у р д е н. То і я вчитимуся. Тільки не знаю, як би його знайти час для того, бо, крім учителя фехтування, я запросив ще й учителя філософії, що має розпочати цього ранку.

У ч и т е л ь м у з и к и. Філософія, звичайно, дає дещо, але музика, пане, музика...

У ч и т е л ь т а н ц і в. Музика й танці... Музика й танці — ось що найбільш потрібне людині.

У ч и т е л ь м у з и к и. Найкорисніша річ для держави — це музика.

У ч и т е л ь т а н ц і в. Найкорисніша річ для держави — це танці.

У ч и т е л ь м у з и к и. Без музики не може існувати жодна держава.

У ч и т е л ь т а н ц і в. Без танців людина не знала б, що їй робити.

У ч и т е л ь м у з и к и. Усе безладдя, усі війни, що коються у світі, виникають саме через те, що ніхто не вчиться музики.

У ч и т е л ь т а н ц і в. Усі злигодні людства, усі фатальні зміни, якими наповнена історія, усі помилки дипломатів, усі невдачі великих полководців — усе це сталося саме через те, що людство не вміє танцювати.

П а н Ж у р д е н. Як то?

У ч и т е л ь м у з и к и. Хіба ж війна не є наслідок того, що між людьми немає єдності?

П а н Ж у р д е н. Так.

У ч и т е л ь м у з и к и. І якби всі люди вчилися музики, чи не було б це засобом об'єднати їх усіх і встановити загальний мир на землі?

П а н Ж у р д е н. Ваша правда.

У ч и т е л ь т а н ц і в. Коли людина чинить неправильно — чи то в родинних, чи то в державних справах, чи то командуючи військом, — хіба ж не кажуть завжди: такий-то зробив неправильний крок у такій-то справі?

П а н Ж у р д е н. Авжеж, так кажуть.

У ч и т е л ь т а н ц і в. А неправильний крок роблять чому? Хіба ж не тому, що не вміють добре танцювати?

П а н Ж у р д е н. Це правда, ви маєте рацію обидва.

У ч и т е л ь м у з и к и. Ми, власне, і хотіли довести вам, які корисні танці та музика й наскільки вони вищі за всі інші мистецтва та науки.

П а н Ж у р д е н. Тепер я розумію.

У ч и т е л ь м у з и к и. Ви маєте бажання ознайомитися з нашими творами?

П а н Ж у р д е н. Аякже!

У ч и т е л ь м у з и к и. Я вже вам колись розповідав про мої спроби висловити музикою різні почуття.

П а н Ж у р д е н. Чудово!

У ч и т е л ь м у з и к и *(до співаків)*. Ідіть сюди. *(До пана Журдена.)* Ви повинні собі уявити, що вони одягнені як пастухи.

П а н Ж у р д е н. Чому це як пастухи? Вічно у вас пастухи та й пастухи.

У ч и т е л ь т а н ц і в. Коли розмова ведеться в супроводі музики, то найкраща для того форма — пастораль. Пастухи тільки те й робили, що співали, і було б зовсім ненатурально та недотепно, коли б вельможне панство або ситі міщани почали висловлювати свої почуття співом.

П а н Ж у р д е н. Ну, гаразд, гаразд! Побачимо. (...)

Вихід балету

Чотири танцюристи виконують різні фігури під керівництвом учителя танців.

Кадр із художнього фільму «Міщанин-шляхтич» *(реж. К. де Шалонж, Франція, 2009 р.)*

Поміркуйте!

- Який вигляд має пан Журден у вранішні години? Чому це викликає сміх?
- Яких учителів він запросив? З якою метою?
- Яких мистецтв вони прагнуть навчити пана Журдена? Чому їм це не вдається?

ДІЯ ДРУГА

Яви 1–5

Учителі мали великий успіх у Журдена, тож поспішали його закріпити: музикант радив улаштовувати щотижня домашні концерти; учитель танців узявся навчити хазяїна менуету — танцю аристократів.

З'являється вчитель фехтування. Господар просить учителя музики й учителя танців, щоб вони залишилися подивитися, як він фехтує.

Учитель фехтування переконує Журдена, що найважливіше — навчитися наносити удари так, щоб самому їх не зазнавати. Учитель танців та учитель музики не погоджуються з ним — суперечка швидко перетворюється на сутичку.

Входить філософ, чия поява, на думку Журдена, має зупинити бійку. Але майстер слова невдало запропонував свої уроки й був побитий разом з іншими.

Ява 6

(...) У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Із чого ж ми з вами почнемо? Я вас почну вчити логіки?

П а н Ж у р д е н. А що це за штука — логіка?

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Вона вчить нас трьох процесів мислення!

П а н Ж у р д е н. Хто ж вони такі, оці три процеси мислення?

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Перший, другий і третій. Перший полягає в тому, щоб добре розуміти все на підставі універсалій; другий — у тому, щоб добре розбиратися в усьому на підставі категорій; і, нарешті, третій — у тому, щоб складати правильні висновки за допомогою фігур: Barbara, Celarent, Darii, Ferio, Baralipton тощо.

П а н Ж у р д е н. Ех, та й слова ж які хитромудрі! Ні, ця логіка мені не до смаку. Давайте вивчати щось цікавіше.

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Хочете вчитися моралі?

П а н Ж у р д е н. Моралі?

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Так.

П а н Ж у р д е н. Що ж вона розповідає, ота мораль?

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Вона розповідає про щастя, учить людей стримувати свої пристрасті й ...

П а н Ж у р д е н. Ні, це не для мене: я запальний, як тисяча чортів, і ніяка мораль мене не стримає. Я волію гніватись і лаятись скільки влізе, коли маю на те охоту!

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Ну, то, може, бажаєте попрацювати над фізикою!

П а н Ж у р д е н. А що воно таке, ота фізика?

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Фізика вивчає закони всіх природних явищ і властивості тіл, природу стихій, ознаки металів, мінералів, каміння, рослин і тварин, вона пояснює причини виникнення райдуги, мандрівних вогнів, комет, зірниць, грому, блискавки, дощу, снігу, граду, вітрів і бурі.

П а н Ж у р д е н. Тут щось забагато галасу та плутанини.

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Ну, то чого ж я вас учитиму?

П а н Ж у р д е н. Навчіть мене орфографії.

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Охоче.

П а н Ж у р д е н. А потім навчіть мене, як його довідуватися, глянувши в календар, коли саме буває місяць, а коли не буває.

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Гаразд. Щоб виконати ваше бажання, розглядаючи справу з філософського боку, треба почати все по порядку: по-перше, треба вивчити всі властивості літер і спосіб їхнього вимовляння. Отже, я мушу вам зазначити, що літери поділяються на голосні, які звуться так через те, що визначають звуки голосу, і на приголосні, які звучать при голосних. Вони потрібні для того, щоб показати різні зміни звуків. Існує п'ять голосних літер, або голосових звуків: *а, е, і, о, у*.

П а н Ж у р д е н. Це все я розумію.

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Щоб вимовити звук *а*, треба широко розкрити рота: *а*.

П а н Ж у р д е н. *А, а*. Так.

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Звук *е* треба вимовляти, наближаючи нижню щелепу до верхньої: *а, е*.

П а н Ж у р д е н. *А, е, а, е*. Так, так. Та й цікаво ж!

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. А щоб вимовити звук *і*, треба ще більше наблизити щелепи, витягаючи куточки рота аж до вух: *а, е, і*.

П а н Ж у р д е н. *А, е, і, і, і, і*. Так! Хай живе наука!

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Щоб вимовити звук *о*, треба трохи розкрити щелепи й зблизити куточки губ: *о*.

П а н Ж у р д е н. *О, о*. Авжеж, так, правда! *А, е, і, о, і, о*. Просто чудо! *І, о, і, о*.

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Рот набирає форми кружальця, що нагадує літеру *о*.

П а н Ж у р д е н. *О, о, о*. Ваша правда. *О*. Як добре, коли дечого навчишся!

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Щоб вимовити звук *у*, ми майже стискаємо зуби, витягаємо губи вперед і стуляємо їх трохи, але не дуже міцно: *у*.

П а н Ж у р д е н. *У, у*. А й справді так. *У*.

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Обидві ваші губи витягаються вперед так, ніби ви робите гримасу. Ось чому, коли вам схочеться посміятися з кого, скривити йому міну, вам досить тільки вимовити: *у*.

П а н Ж у р д е н. *У, у*. Правда, правда! Ах! І чого ж того я не вчився раніше, щоб усе це знати!

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Завтра ми розглянемо інші літери — приголосні.

П а н Ж у р д е н. І вони такі ж цікаві, як і ці? (...)

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Я поясню вам усі тонкощі цієї вельми цікавої науки.

П а н Ж у р д е н. Будьте такі ласкаві! А тепер я маю сказати вам дещо під секретом... Я закохався в одну вельможну даму й прошу вас дуже допомогти мені написати до неї ніжну записочку; я хочу її кинути цій дамі до ніг.

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Гаразд.

П а н Ж у р д е н. Адже ж це буде ґречно? Чи не так?

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Звичайно. Ви хочете написати їй віршами?

П а н Ж у р д е н. Ні, ні, навіщо віршами!

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Ага! Ви волієте прозою?

П а н Ж у р д е н. Ні, не хочу я ні прози, ні віршів.

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Але ж конче треба щось: чи одне, чи друге.

П а н Ж у р д е н. Чому?

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. А тому, пане, що ми можемо висловлювати наші думки тільки прозою або віршами.

П а н Ж у р д е н. Тільки прозою або віршами?

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Так, пане. Усе, що не проза, — вірші, а що не вірші — проза.

П а н Ж у р д е н. А коли ми розмовляємо — це що ж таке?

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Проза.

П а н Ж у р д е н. Що? Коли я кажу: «Ніколь, принеси мені пантофлі та подай мені мого нічного ковпака», — то це проза?

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Так, пане.

П а н Ж у р д е н. Сто чортів! Сорок років із гаком розмовляю я прозою, а мені таке ніколи й на думку не спадало. Велике, велике вам спасибі, що пояснили. Отож я хотів би їй написати: «Прекрасна маркізо, ваші чудові оченята віщують мені смерть від кохання». То чи не можна ці самі слова сказати галантніше? Знаєте, ну, якось делікатніше висловитися.

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Напишіть, що полум'я її очей обернуло на попіл ваше серце, що ви і вдень, і вночі терпите через неї жорстокі...

П а н Ж у р д е н. Ні, ні, ні, нічого такого я не хочу. Я хочу написати їй тільки те, що я вам сказав: «Прекрасна маркізо, ваші чудові оченята віщують мені смерть від кохання».

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Треба було б написати докладніше.

П а н Ж у р д е н. Ні, кажу ж вам! Я хочу, щоб у листі були саме ці слова. Тільки треба розставити їх по-модному, так, щоб вийшло делікатно, як нині заведено. Будьте такі ласкаві, навчіть мене, як найкраще це зробити.

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Їх можна насамперед написати й так, як ви самі сказали: «Прекрасна маркізо, ваші чудові оченята віщують мені

смерть від кохання». Або: «Від кохання смерть мені віщують, прекрасна маркізо, ваші чудові оченята». Або: «Ваші оченята, чудові від кохання, мені віщують, прекрасна маркізо, смерть». Або: «Смерть ваші чудові оченята, прекрасна маркізо, від кохання мені віщують». Або ж: «Віщують мені ваші оченята чудові смерть, прекрасна маркізо, від кохання».

П а н Ж у р д е н. А як же воно найкраще?

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Найкраще так, як ви самі сказали: «Прекрасна маркізо, ваші чудові оченята віщують мені смерть від кохання».

П а н Ж у р д е н. От так штука! Ніколи нічого не вчився, а вийшло відразу добре. Щиро вам дякую і прошу вас прийти завтра трохи раніше.

У ч и т е л ь ф і л о с о ф і ї. Не турбуйтеся, я не запізнюся.

Поміркуйте!

- Чому пана Журдена не цікавить філософія?
- З якою метою він просить навчити його орфографії?
- Що приносить пану Журдену найбільше задоволення під час уроку?
- Що ви дізналися про особливості французької фонетики?

Яви 7–10

З'являється кравець, і філософу доводиться піти. Журдена одягають у новий костюм. При цьому учні кравця не жаліють компліментів, за що й одержують від хазяїна чималу суму грошей. Тоді учень кравця називає Журдена ясновельможним, за що також одержує гроші. А сам пан робить висновок: *«Ось воно що значить убиратися так, як убираються вельможні особи»*.

ДІЯ ТРЕТЯ

###Ява 1

П а н Ж у р д е н, д в а л а к е ї.

П а н Ж у р д е н. Ідіть за мною. Я хочу пройтися трохи в новому вбранні, показати себе в місті, та йдіть за мною, не відставайте ні на крок — нехай усі бачать, що ви мої лакеї.

Л а к е й. До ваших послуг, пане.

П а н Ж у р д е н. Покличте до мене Ніколь: мені треба їй дещо наказати. Стійте, ось вона сама йде.

Яви 2–3

Пан Журден із лакеями зустрічає свою покоївку Ніколь, яка щиро сміється з нового костюма господаря.

П а н і Ж у р д е н, п а н Ж у р д е н, Н і к о л ь, д в а л а к е ї.

П а н і Ж у р д е н. Горенько! Цього ще бракувало! Що це ти нап'ялив на себе, чоловіче? Чи не задумав, часом, людей посмішити, що вбрався, наче городнє опудало? Чи хочеш, щоб на тебе всі пальцями тицяли?

П а н Ж у р д е н. Тільки дурні та дурелі, жінко, тицятимуть на мене пальцями.

П а н і Ж у р д е н. Уже й так тицяють. З твого поводження давно вже всі сміються.

П а н Ж у р д е н. Хто ж оті всі, дозвольте запитати?

П а н і Ж у р д е н. Усі ті, що мають здоровий глузд і розумніші за тебе. А мені просто сором дивитися на все, що ти виробляєш. Власної господи не впізнати! Можна подумати, що в нас щодня якесь свято — тільки те й робиться, що з ранку й до смерку на скрипках терликають і пісень горлають. Бідні сусіди! Ніколи не мають спокою.

Н і к о л ь. Пані правду кажуть. Я не зможу додержувати в господарстві порядку, якщо тут швендятиме така сила всякого люду. Понаносять сюди на підошвах болота мало не із цілого міста, а бідній Франсуазі — робота! Вона геть змучилася, натираючи щодня підлогу після ваших славнозвісних учителів, які до нас учащають.

П а н Ж у р д е н. Ой Ніколь, гляди! Ну й служниця ж у нас! Проста селючка, а така гостра на язик!

П а н і Ж у р д е н. Ніколь має рацію. А розуму в неї більше, ніж у тебе. Ну, скажи, будь ласка, нащо тобі здався вчитель танців у твої роки?

Н і к о л ь. А отой довготелесий фехтувальник? Цілий будинок здригається, коли він гупає ногами... І незчуєшся, як він усю підлогу нам у залі повивертає.

П а н Ж у р д е н. Цитьте ви, і покоївко, і жінко!

П а н і Ж у р д е н. Може, ти хочеш навчитися танцювати на старість, коли тобі вже ноги відбере?

Н і к о л ь. Може, вам заманулося когось убити?

П а н Ж у р д е н. Цитьте, я вам кажу! Нічого ви не тямите — ні одна, ні друга. Вам і не збагнути, які це дає переваги.

П а н і Ж у р д е н. Ти подумав би краще, як дочку заміж віддати: вона в нас якраз на порі.

П а н Ж у р д е н. Я подумаю про це, коли нагодиться добра партія для неї, а тим часом хочу думати про те, щоб самому дечого хорошого навчитися.

Н і к о л ь. Я чула, пані, що вони, щоб ситіша юшка варилася, ще й учителя філософії собі найняли.

П а н Ж у р д е н. Авжеж. Я хочу розуму набратися, щоб не пасти задніх у пристойному товаристві.

П а н і Ж у р д е н. А чи не пішов би ти краще до школи, щоб тебе там добре відшмагали на старості літ? (...)

Кадр із художнього фільму «Міщанин-шляхтич» *(реж. К. де Шалонж, Франція, 2009 р.)*

Яви 4–10

Прибув граф Дорант — один із вельмишановних друзів Журдена. Це був збіднілий дворянин, що хотів поліпшити свої справи одруженням із маркізою Доріменою. Але залицяння потребувало грошей, тож граф уміло використовував Журдена, знаючи про його почуття до маркізи.

З'явившись на порозі дому, він уразив усіх вишуканими компліментами щодо нового одягу хазяїна. Потім сказав, що вранці мав розмову стосовно Журдена в королівській опочивальні. Підготувавши таким чином ґрунт, він попросив позичити йому грошей (хоча вже мав борг перед хазяїном дому). За це, звісно, обіцяв замовити слово за Журдена перед королівськими особами. Крім того, гість пояснив, що позичає в пана Журдена, бо він його найкращий друг, і боїться, що Журден образиться, якщо він позичить у когось іншого.

Упродовж усієї розмови пані Журден думала, який же її чоловік — дурень.

Дорант каже, що він віддав маркізі подарунок Журдена — діамантовий перстень. Він наголошує на тому, щоб пан Журден більше дарував маркізі подарунків, бо жінки це дуже полюбляють. Дорант розповідає, що він сам упадав за маркізою, а коли дізнався про кохання до неї Журдена, то вирішив йому допомагати в *«сердечних справах»*.

А тим часом пані Журден просить Ніколь підслухати, про що розмовляє її чоловік із Дорантом. Пані Журден більш за все піклувалася про долю дочки. Люсіль відповідала взаємністю на почуття юнака, на ім'я Клеонт. Пані Журден була зацікавлена в цьому шлюбі, тож відправила служницю за юнаком.

Ніколь приходить до Клеонта, але він разом зі своїм слугою Ков'єлем її виганяє і наказує передати зрадливій панночці, що їй більше не пощастить його обдурити. Ніколь нічого не може зрозуміти й біжить мерщій до Люсіль.

Люсіль і Ніколь запитують у Клеонта та Ков'єля, що трапилося. Мабуть, вони на них злі, бо збентежені сьогоднішньою зустріччю. Клеонт відповідає, що рве всі стосунки з Люсіль, а Ков'єль його підтримує: *«А куди він, туди і я»*, тому більше не хоче бачити Ніколь. Коли Клеонт угамовується, Люсіль не хоче з ним розмовляти. Тоді він заявляє, що панночка бачить його востаннє. Люсіль і Клеонт починають сперечатися, а потім панночка пояснює, чому вона не підійшла до коханого. З ними йшла її стара тітка, якій не подобається, коли чоловік наближається до дівчини. Тітка вважає, що цим учинком чоловік збезчещує її. Клеонт і Ков'єль зраділи, що в цьому й увесь секрет.

Яви 11–12

Пані Журден радить Клеонту попросити в Журдена віддати заміж за нього Люсіль. Клеонт вирішив скористатися порадою.

Клеонт, пані Журден, пан Журден, Ніколь.

Клеонт. Добродію, я вирішив обійтися без посередників і дозволяю собі звернутися до вас із проханням... Є одна річ, про яку я давно вже мрію. Це прохання надто важливе для мене, і тому я звертаюся до вас особисто. Отже, скажу вам без манівців: честь бути вашим зятем така для мене велика, що я вважав би себе за найщасливішу людину у світі, коли б міг заслужити такої ласки.

Пан Журден. Перш ніж дати вам відповідь, добродію, я попрошу вас сказати мені: ви шляхетного роду?

К л е о н т. Добродію, більша частина людей відповідає на таке запитання позитивно: слово сказати легко. Видавати себе за шляхетного тепер ніхто не соромиться, і такий звичай дозволяє носити крадену назву. Але я, щиро кажучи, дивлюся на такі речі трохи інакше. Я вважаю, що всякий обман принижує порядну людину. Негідно ховати своє справжнє походження, з'являтися товариству на очі під чужим титулом, видавати себе не тими, ким ми є насправді. Звичайно, мої предки займали почесні посади, сам я прослужив шість років у війську, і достатки мої такі, що сподіваюся зайняти не останнє місце в товаристві, проте, незважаючи на все це, я не маю бажання привласнювати собі те звання, яке не належить мені з народження, хоча, може, інші на моєму місці й вважали б, що вони мають право це зробити; отже, скажу вам відверто, я — не шляхетного роду.

П а н Ж у р д е н. Дозвольте, добродію, потиснути вашу руку, проте дочка моя — не для вас.

К л е о н т. Чому?

П а н Ж у р д е н. Ви не шляхетний — ви не матимете моєї дочки.

П а н і Ж у р д е н. Шляхетний! Що тобі до того шляхетства? Хіба ми самі від ребра Людовіка Святого походимо чи що?

П а н Ж у р д е н. Цить, жінко! Я вже бачу, до чого воно йдеться!

П а н і Ж у р д е н. Хіба ж ми з тобою самі не чесні міщани з діда-прадіда?

П а н Ж у р д е н. Ото хтось тебе за язика тягне!

П а н і Ж у р д е н. Та хіба ж твій батько не був таким самим крамарем, як і мій?

П а н Ж у р д е н. Ото кляті баби! Не дадуть і слова сказати! Якщо твій батько й був крамарем — тим гірше для нього; що ж до мого, то так його може лише лихий язик називати. Кажу вам востаннє: я хочу, щоб мій зять був високого роду.

П а н і Ж у р д е н. Твоїй дочці потрібен чоловік до пари: для неї чесний, заможний, гарний на вроду хлопець набагато кращий від будь-якого шляхтянчика — жебрака та потвори.

Н і к о л ь. Що правда, то правда! Бачили ми в нашому селі одного паничика... Такий тюхтій, такий йолоп, що й у цілому світі другого такого не зустрінеш!

П а н Ж у р д е н *(до Ніколь)*. Цить, грубіянко! Вічно втручаєшся в розмову. Добра для дочки маю чимало, тільки почестей мені бракує, тож і хочу я зробити з неї маркізу.

П а н і Ж у р д е н. Маркізу?

П а н Ж у р д е н. Еге ж, маркізу.

П а н і Ж у р д е н. Ой лишечко! Крий нас, боже!

П а н Ж у р д е н. Це вже вирішена справа.

П а н і Ж у р д е н. Ну, то я тобі скажу, що цього ніколи не буде. Нерівний шлюб завжди нещасливий. Не хочу я, щоб мій зять дорікав моїй

дочці ріднею, щоб мої онуки соромилися називати мене бабунею. Та коли б вона приїхала до мене на гостину в екіпажі, вельможною дамою, та не вклонилася б, бува, комусь із наших сусідів, то її і вся вулиця засміяла б! «Гляньте-бо, — загомоніли б усі, — як оця пані маркіза носа задерла! А це ж Журденова дочка, яка ще недавно, малою дитиною, вважала за велике щастя погратися з нами у "вельможну даму". Колись не була вона така пихата, адже ж обидва діди її торгували сукном коло брами святого Інокентія. Надбали своїм діткам добра, грошенят і розплачуються тепер, мабуть, недешево на тім світі за те, що придбали! Чесній — бо людині зроду так не розбагатіти». Не хочу я поговору! Одне слово, я хочу такого зятя, щоб він мені дякував за мою дочку, щоб я могла йому по-простому сказати: «Ну ж бо, зятьок, а сідай-но, лишень, до столу та пообідай із нами».

П а н Ж у р д е н. Отак собі міркують обмежені люди: не мають навіть бажання видряпатися знизу нагору! Досить балачок! А таки наперекір вам усім моя дочка буде маркізою! А як розлютуєш мене ще дужче, то я з неї герцогиню зроблю!

Яви 13–18

Пані Журден підбадьорює Клеонта. А Люсіль каже батькові, що, крім Клеонта, ні за кого іншого заміж не піде. Ков'єль каже Клеонтові, що він накоїв лиха своїм благородством. Але в нього є хороша ідея — обдурити шляхетного пана Журдена. Незабаром буде маскарад, а для ідеї Ков'єля саме це й потрібно.

Пан Журден злиться, що всі йому дорікають шляхетними панами. А для нього немає нічого приємнішого, як знатися з вельможним панством.

Дорант приводить у будинок Журдена Дорімену. Вона вагається, бо нікого тут не знає. Дорант її заспокоює: *«А в якому іншому місці, пані, могло б вітати вас моє кохання? Адже ж, боячися поголосу, ви не бажаєте зустрічатися зі мною сам на сам ні у вас, ані в мене»*.

Маркіза каже Доранту, що вже звикла до його кохання, дорогих подарунків, а найбільше її вразив діамантовий перстень. У неї вже немає сумнівів, що вона дасть йому згоду на шлюб. Розмову маркізи й Доранта перервав пан Журден, який зайшов у кімнату.

Ява 19

П а н Ж у р д е н *(зробивши два поклони, спиняється занадто близько біля Дорімени)*. Відступіться трохи далі, пані.

Д о р і м е н а. Що?

П а н Ж у р д е н. На один крок, будьте ласкаві.

Д о р і м е н а. Що таке?

П а н Ж у р д е н. Відступіться трохи, щоб я міг ще втретє вам уклонитися.

Д о р а н т. Маркізо, пан Журден розуміється на витонченому поводженні.

П а н Ж у р д е н. Це мені така честь, пані, що ви зробили мене щасливим... Я такий радий, що маю щастя... Ви були такі добрі... що обдарували мене такою ласкою... що вшанували мене своєю високою при-

сутністю. Коли б я був гідний бути гідним такої гідності, як ваша... коли б саме небо... із заздрості до мого щастя... послало мені... дало мені перевагу... щоб я міг заслужити... так би мовити...

Д о р а н т. Досить, досить, пане Журдене! Пані не любить довгих компліментів. Вона й без них багато вже чула про ваш гострий розум... *(Стиха до Доріменi.)* У цього доброго міщанина, як бачите, вельми кумедні манери.

Д о р і м е н а *(стиха до Доранта)*. Так, це відразу впадає в очі.

Д о р а н т. Пані, дозвольте відрекомендувати вам мого найкращого друга...

П а н Ж у р д е н. Це надто багато честі для мене...

Д о р а н т. ... Людину дуже шляхетну.

Д о р і м е н а. Я відчуваю до нього глибоку повагу.

П а н Ж у р д е н. Я ще нічого не зробив, пані, щоб заслужити такої ласки.

Д о р а н т *(стиха до пана Журдена)*. Глядіть же: ані найменшого натяку на діамант, який ви їй подарували...

П а н Ж у р д е н *(стиха до Доранта)*. А чи можна хоч поцікавитися, чи припав він їй до вподоби?

Д о р а н т *(стиха до пана Журдена)*. Та що ви! Боронь боже! То було б із вашого боку дуже нечемно. Якщо ви бажаєте поводитися так, як годиться у вишуканому товаристві, то вдавайте, ніби то не ви його подарували. *(Уголос.)* Пан Журден, маркізо, каже, що він щасливий вітати вас у своїй господі.

Д о р і м е н а. Це для мене велика честь.

П а н Ж у р д е н *(стиха до Доранта)*. Який я вдячний вам, пане, що ви закинули їй добре слівце за мене!

Д о р а н т *(до пана Журдена)*. Я ледве умовив її поїхати до вас.

П а н Ж у р д е н *(стиха до Доранта)*. Не знаю, чим вам віддячити.

Д о р а н т. Він каже, пані, що ви — красуня над красунями.

Д о р і м е н а. Він дуже ласкавий до мене.

П а н Ж у р д е н. Пані, то ви дуже ласкаві до мене, що ви...

Д о р а н т. А чи не час уже й про обід подумати?

Кадр із художнього фільму «Міщанин-шляхтич» *(реж. К. де Шалонж, Франція, 2009 р.)*

Яви 20–21

Лакей повідомляє, що все готово, і Дорант запрошує всіх до столу й наказує покликати музикантів. Шість кухарів танцюють, після чого вносять накритий стіл, заставлений різноманітними стравами.

Поміркуйте!

- Які конфлікти відбуваються між персонажами п'єси?
- Якої мети прагне досягти кожний із них?
- Що є перешкодою для закоханих?
- Чому пан Журден не помічає обману Доранта, але йому не подобається відвертість Клеонта? Про які риси характеру свідчить така його поведінка?
- Чому дружина не підтримує намірів пана Журдена зробити свою доньку маркізою?

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Саме в той час, коли маркіза насолоджувалася вишуканими стравами під акомпанемент компліментів дивакуватого буржуа, на порозі з'являється розлючена пані Журден. Вона нарешті зрозуміла, що чоловік відправив її до сестри для того, щоб розважатися в компанії інших жінок. Журден із Дорантом починають переконувати жінку в тому, що цей обід улаштовує граф, але це аніскільки не заспокоює пані Журден. Дісталося не лише чоловіку, але й маркізі, яка, ображена, залишає дім Журдена. Дорант поспішає за Доріменою.

Коли знатні особи йдуть, з'являється новий відвідувач. Це перевдягнений Ков'єль, що називається другом батька пана Журдена. Він розповідає, що нібито покійний батько Журдена був справжнім дворянином. Після такої заяви гість, звісно, міг розраховувати на все, чого б не забажав. Він розповідає Журдену про те, що до Парижа прибув його добрий приятель, син турецького султана. Він, за словами Ков'єля, без пам'яті закоханий у Люсіль і збирається посвататися. А щоб зробити майбутнього тестя рівним, хоче посвятити його в мамамуші, тобто паладини — найшанованіший сан у світі. Журден у захваті від такої пропозиції.

Під маскою сина турецького султана ховається перевдягнений Клеонт. Він говорить якусь тарабарщину, котру Ков'єль нібито перекладає. Муфтії та дервіші, що прибули разом із Клеонтом, добре повеселилися на церемонії посвячення.

Кадр із художнього фільму «Міщанин-шляхтич»
(реж. К. де Шалонж, Франція, 2009 р.)

ДІЯ П'ЯТА

Яви 1–6

Пані Журден здивована, чому її чоловік так убрався, наче на маскарад зібрався. Він відповідає, що з ним треба тепер поважно розмовляти, бо він мамамуші, тобто має найвищий сан у світі. Після цього пан Журден почав викрикувати безглузді фрази. А пані Журден перелякалась і вирішила, що її чоловік утратив розум.

Тут з'являються Дорант і маркіза. Дорант розповідає Дорімені, що в Журденів її чекає цікава розвага, бо такого навіженого, як пан Журден, ще світ не бачив. Крім того, треба допомогти Клеонтові здобути кохану дівчину й підтримати його вигадку щодо цього маскараду. Доріменa відповідає, що цей панич вартий свого щастя, і їм не заважало б уже одружитися якнайшвидше, бо Дорант скоро залишиться без грошей, роблячи їй дорогі подарунки. Дорант зрадів, він уже давно цього домагався.

Заходить пан Журден. Дорант і Доріменa вітають пана Журдена з наданням йому нового сану та шлюбом дочки із сином турецького султана. Журден відповів, що безмежно вдячний за візит і просить вибачення за «дикунський вибрик» своєї дружини. Доріменa прощає все пані Журден, бо вона, мабуть, дуже дорожить своїм чоловіком. Пан Журден починає освідчуватися в коханні маркізі, але Дорант перериває його. Він наголошує на тому, що високий сан його приятеля не заважає йому не забувати знайомих.

З'являється Клеонт, убраний турком. Дорант засвідчує Клеонту глибоку пошану як почесному зятю пана Журдена. А тим часом господар хвилюється, де подівся перекладач, бо син султана, мабуть, нічого не може зрозуміти. Він намагається сам перекласти слова Доранта, але в Журдена це виходить дуже кумедно.

Пан Журден просить Ков'єля перекласти Клеонту, що вельможні особи — Дорант і Доріменa — засвідчують йому вдячність і пошану. Ков'єль починає перекладати, а господар у захопленні від турецької мови.

Журден просить Люсіль підійти ближче й подати руку Клеонту, який буде її майбутнім чоловіком. Люсіль спочатку здивувалася, чому її батько так одягнений. А тоді сказала, що ні за кого заміж не вийде, крім Клеонта. Раптом Люсіль упізнає коханого та з радістю кориться волі батька.

Ява 7

П а н і Ж у р д е н. Як? Це що таке? Кажуть, що ти хочеш видати свою дочку за якогось маскарадного блазня?

П а н Ж у р д е н. Чи ти замовкнеш, нахабнице? Вічно осою у вічі лізеш, ніяк тебе на добрий розум не наставиш!

П а н і Ж у р д е н. Це тебе ніяк на добрий розум не наставиш! Що далі, то більше безглуздя! Що ти надумав і до чого тут це зборище?

П а н Ж у р д е н. Я хочу видати нашу дочку за сина турецького султана.

П а н і Ж у р д е н. За сина турецького султана?!

П а н Ж у р д е н. Атож. *(Показуючи на Ков'єля.)* Негайно ж вислов йому свою пошану через цього перекладача.

П а н і Ж у р д е н. Навіщо мені той перекладач! Я і сама скажу йому просто у вічі, що дочки моєї він не бачитиме ніколи.

П а н Ж у р д е н. Чи ти замовкнеш нарешті, кажу тобі ще раз!

Д о р а н т. Як, пані Журден! Та невже ви відмовляєтеся від такої честі? Невже ж ви не хочете, щоб його турецька високість був вашим зятем?

П а н і Ж у р д е н. Це тебе ніяк на добрий розум не наставиш! Що далі, то більше безглуздя! Що ти надумав і до чого тут це зборище?

П а н Ж у р д е н. Я хочу видати нашу дочку за сина турецького султана.

П а н і Ж у р д е н. За сина турецького султана?!

П а н Ж у р д е н. Атож. *(Показуючи на Ков'єля.)* Негайно ж вислов йому свою пошану через цього перекладача.

П а н і Ж у р д е н. Навіщо мені той перекладач! Я і сама скажу йому просто у вічі, що дочки моєї він не бачитиме ніколи.

П а н Ж у р д е н. Чи ти замовкнеш нарешті, кажу тобі ще раз!

Д о р а н т. Як, пані Журден! Та невже ви відмовляєтеся від такої честі? Невже ж ви не хочете, щоб його турецька високість був вашим зятем?

Кадр із кінофільму «Міщанин-шляхтич» *(реж. К. де Шалонж, Франція, 2009 р.)*

П а н і Ж у р д е н. Боже мій, пане, не суньте ви свого носа до чужих справ!

Д о р і м е н а. Чи ж можна відмовлятися від такої великої честі?

П а н і Ж у р д е н. Я б і вас попросила, шановна пані, не турбуватися тим, що вас зовсім не обходить!

Д о р а н т. Ми дбаємо насамперед про вас. Нам дуже близькі ваші інтереси — ми ж бо ваші друзі.

П а н і Ж у р д е н. Чудово обійдуся я і без вашої дружби.

Д о р а н т. Тож ваша дочка сама дала згоду виконати бажання свого батька.

П а н і Ж у р д е н. Моя дочка згодна одружитися з турком?

Д о р а н т. Звичайно.

П а н і Ж у р д е н. Вона може забути Клеонта?

Д о р а н т. Чого часом не зробиш, щоб перетворитися на вельможну даму!

П а н і Ж у р д е н. Я задушу її власними руками, якщо вона встругне таку штуку!

П а н Ж у р д е н. Безглузде базікання! Сказано тобі раз — весілля буде, та й по всьому!

П а н і Ж у р д е н. А я тобі кажу, що не буде нічого!

П а н Ж у р д е н. Ах, скільки зайвого галасу!

Л ю с і л ь. Мамо...

П а н і Ж у р д е н. Геть від мене, гидке дівчисько!

П а н Ж у р д е н *(до пані Журден)*. Що?! Ти її лаєш за те, що вона послухалася батька?

П а н і Ж у р д е н. Атож. Вона так само й моя дочка, як і твоя.

К о в ' є л ь *(до пані Журден)*. Пані...

П а н і Ж у р д е н. А ви що маєте мені сказати?

К о в ' є л ь. Одне слово.

П а н і Ж у р д е н. Дуже мені потрібне ваше слово!

К о в ' є л ь *(до пана Журдена)*. Пане, якщо ваша дружина захоче вислухати мене сам на сам, то я обіцяю вам, що вона дасть свою згоду на все, що схочете.

П а н і Ж у р д е н. Нічого знати не хочу!

К о в ' є л ь. Та ви тільки вислухайте мене!

П а н і Ж у р д е н. Ні.

П а н Ж у р д е н *(до пані Журден)*. Вислухай його!

П а н і Ж у р д е н. Ні, я не хочу його слухати!

П а н Ж у р д е н. Він тобі скаже…

П а н і Ж у р д е н. Не хочу я, щоб він до мене балакав!

К о в ' є л ь. Ви тільки вислухайте мене, а тоді робіть, як самі знаєте.

П а н і Ж у р д е н. Ну, що там таке?

К о в ' є л ь *(стиха до пані Журден)*. Ми вже цілісіньку годину подаємо вам різні знаки, пані. Невже ж ви ще й досі не бачите, що все це робиться тільки для того, щоб підлаштуватися під пана Журдена з його кумедними химерами? Ми намагаємося обдурити його цим маскарадом. Адже це сам Клеонт — оцей син турецького султана.

П а н і Ж у р д е н *(стиха до Ков'єля)*. Ага-а-а!

К о в ' є л ь *(стиха до пані Журден)*. А я, Ков'єль, перекладач при ньому.

П а н і Ж у р д е н *(стиха до Ков'єля)*. Ага! Ну, коли так — я здаюся.

К о в ' є л ь *(стиха до пані Журден)*. Тільки знаку не подавайте.

П а н і Ж у р д е н *(уголос)*. Так! То інша річ. Гаразд, даю згоду на цей шлюб.

П а н Ж у р д е н. Ох! Нарешті всі до розуму прийшли! *(До пані Журден.)* От бачиш, а ти ще не хотіла його вислухати! Я знав, що він пояснить тобі, що то значить — син турецького султана.

П а н і Ж у р д е н. Він мені все пояснив, і тепер я задоволена. Треба послати по нотаря.

Д о р а н т. Чудова ідея! А щоб ви, пані Журден, зовсім заспокоїлися і від сьогодні перестали ревнувати вашого шановного чоловіка, то той самий нотар, що підпише контракт вашої дочки, підпише й мій шлюбний контракт із маркізою.

П а н і Ж у р д е н. І на це залюбки даю свою згоду.

П а н Ж у р д е н *(стиха до Доранта)*. Це ви для того, щоб вона заспокоїлася?

Д о р а н т *(стиха до пана Журдена)*. Нехай собі втішається цією витівкою.

П а н Ж у р д е н *(стиха)*. Гаразд, гаразд! *(Уголос.)* Пошліть по нотаря!

Д о р а н т. А поки він прийде й складе шлюбні контракти, давайте подивимося наш балет і потішимо ним його турецьку високість.

П а н Ж у р д е н. Блискуча думка! Ходімо ж, сядьмо на свої місця.

П а н і Ж у р д е н. А Ніколь?

П а н Ж у р д е н. Я віддаю її перекладачеві, а мою жінку хай бере хто хоче!

К о в ' є л ь. Дуже вам дякую, пане! *(Набік.)* От йолоп, так йолоп! Другого такого й у цілому світі не знайдеш!

Комедія закінчується балетом.

(Переклад І. Стешенко)

Поміркуйте!

- Чи сподобалася вам комедія? Для кого з дійових осіб фінал п'єси є щасливим? Чому?
- Як закоханим удалося одружитися?
- Чи досягнув насправді пан Журден своєї мети? Чому?
- Що б ви порадили йому на майбутнє?
- Чому дружина не підтримує намірів пана Журдена зробити свою доньку маркізою?

Мольєр (Жан-Батист Поклен) народився в *м. Парижі (Франція)* у дворянській родині. Його вихованням опікувався дідусь, бо хлопець рано втратив маму. Здобував освіту в знаменитому Клермонському колежі. Там він навчився виваженості й логічності у викладі думок, несприйняття схоластики й фальші в людських стосунках.

Хлопець виявляв здібності до музики й танців, що згодом стало в пригоді в його акторській кар'єрі.

Потім майбутній письменник навчався на адвоката в Орлеанському університеті. Але найбільше його приваблювала театральна діяльність. Разом з однодумцями він заснував «Блискучий театр» і виконував головні ролі в популярних і дозволених державою трагедіях. Саме тоді Жан-Батист обрав сценічний образ Мольєра. Трагедійні ролі йому не вдавалися, у театрі не було багато глядачів, тому він припинив існування через банкрутство.

Однак Мольєр і більшість трупи продовжили театральну діяльність. Вони приєдналися до мандрівних акторів і 20 років гастролювали Францією. Мольєр береться за перо й створює комедії нового стилю.

Поголос про успіхи мандрівного театру дійшов і до Версаля. На запрошення короля Людовіка XIV Мольєр ставить комедію *«Закоханий лікар»*, що відразу ж завойовує прихильність глядачів. Король надав трупі Мольєра приміщення для театру в палаці Пале-Рояль, замовляв і фінансував постановки.

Упродовж 1659–1673 рр. Мольєр написав 29 комедій, у яких поєднав здобутки комічного мистецтва попередніх епох (фарс, комедія масок, комедія інтриги та ін.) із принципами класицистичної драми, надавши жанру комедії нового звучання. Талант Мольєра виявився ще й в умінні створювати узагальнені о́брази, які стали впізнаваними через набір характерних рис.

Історичні паралелі

У центрі однієї з найвідоміших комедій Мольєра «Міщанин-шляхтич» змальований саме такий образ. Це п'єса на п'ять дій, у яку за бажанням Людовіка XIV введено балет і жартівливу сцену з турками. Ця ідея виникла в короля через зухвалу поведінку турецьких послів під час одного з візитів. Надавши Мольєру консультанта з турецьких звичаїв, Людовік XIV поставив завдання висміяти церемонії турків і представити кумедні ситуації з ними.

У п'єсі ***«Міщанин-шляхтич»*** розкрита актуальна на той час тема — намагання міських багатіїв вибитися в шляхетство. Наживши чималий капітал, але не маючи станових титулів, тогочасні міщани відчували свою меншовартість порівняно з дворянами. Багаті міщани наслідували дворянські манери, носили дорогий одяг, відвідували модні салони.

У центрі комедії — образ наївного й марнославного міщанина *Журдена*, сина батьків-крамарів, який прагне стати дворянином. Він наймає вчителів музики, танців, філософії та фехтування, бо саме так заведено у вельмож. Тобто, *«щоб не пасти задніх у пристойному товаристві»*.

Журден має і позитивні риси. Він добродушний, незлобливий. Журден — люблячий батько, має щирий і відкритий характер, знає рахунок грошам. Але бажання стати дворянином засліплює його. Він утрачає здоровий глузд, почуття міри та перетворюється на посміховисько в очах інших — дружини, покоївки, учителів та ін.

Через взаємини Журдена з іншими персонажами розкривається *ідея твору* — усвідомлення людиною свого призначення та соціального статусу, висміювання лицемірства та фальші дворянської верхівки.

У той час театральні постановки контролювала держава й вимагала дотримання правил класицизму. Тому Мольєр став автором нового жанру — *класицистичної комедії*. Драматургу вдалося створити класичну поетичну п'єсу, яка за своєю проблематикою і засобами творення комічного виходить за межі цього стилю.

У комедії «Міщанин-шляхтич» утілено правила класицизму: єдність часу та місця (дія відбувається впродовж однієї доби в будинку пана Журдена); негативні персонажі протиставлено позитивним; викрито вади людського суспільства — паразитизм аристократа Доранта, марнославство міщанина Журдена.

Вихід п'єси «Міщанин-шляхтич» за межі класицизму виявився в протиставленні комедії трагедійному жанру, який ва-

жали провідним. Автор довів це гостротою актуальності ідеї комедії.

У творі також порушена єдність дії, бо, крім основної, наявні й інші сюжетні лінії, що розкривають взаємини *Люсіль* і *Клеонта*, *Доранта* та *Дорімени*, *Ніколь* і *Ков'єля*.

Головний персонаж пан Журден наділений як негативними, так і позитивними рисами.

Комічний ефект у п'єсі передано ситуаціями, що викликають сміх: користуючись простодушністю Журдена, учителі намагаються витягнути з нього більше грошей; кравець для одягання багатого клієнта приводить музик і своїх учнів, які за гроші роблять йому компліменти; сцена сватання «сина турецького султана»; сцени бійок між учителями; побиття Журдена палицями під час посвячення в «мамамуші» тощо.

Твори, написані Мольєром, не втратили своєї актуальності. І нині п'єси драматурга ставлять у багатьох театрах різних країн світу.

Мистецькі діалоги

Музику до балету, написаного до п'єси «Міщанин-шляхтич», створив композитор ***Жан-Батист Люллі***. Знайдіть в інтернеті й послухайте «Турецьку церемонію» у виконанні музикантів філармонії м. Осло (Норвегія).

Твори Мольєра неодноразово були екранізовані у Франції та за її межами. Та й сам драматург став персонажем екранізацій.

Корифеї українського театру також зверталися до сюжетів творів Мольєра. Так, на межі XIX–XX ст. драматург І. Карпенко-Карий написав п'єсу «Мартин Боруля».

Суттєве значення мала творчість Мольєра для формування сценічної культури М. Куліша як комедіографа. Відомо, що, створюючи комедію-водевіль «Мина Мазайло», драматург застосовував окремі прийоми, які були розроблені Мольєром у п'єсі «Міщанин-шляхтич».

Кадр із кінофільму «Мольєр» *(реж. Л. Тірар, Франція, 2007 р., у ролі Мольєра — Ромен Дюрі)*

Поміркуйте!

- Подивіться фільми за мотивами творів Мольєра. Чи такими ви уявляли цього драматурга та його персонажів?
- Які почуття викликає у вас «Турецька церемонія» Ж.-Б. Люллі? Яку роль вона відіграє в композиції комедії?

Складіть цитатну характеристику пана Журдена. Оберіть цитати для підготовки його резюме для знайомства з Доріменою в інстаграмі.

Підсумуйте!

- Які ідеї й óбрази визнавали гідними для наслідування в класицизмі?
- Що стало його світоглядною основою?
- Назвіть і прокоментуйте естетичні принципи класицизму.
- Які з них були втілені в комедії «Міщанин-шляхтич» Мольєра? А яких автор не дотримався?
- Які життєві обставини сприяли формуванню таланту драматурга й актора Ж.-Б. Поклена?
- Які суспільні вади висміює Мольєр в образі пана Журдена?
- Хто з персонажів комедії «Міщанин-шляхтич» викликав у вас захоплення, а чиї вчинки залишаються для вас неприйнятними?
- Які життєві явища, показані в комедії Мольєра, ви спостерігаєте в наш час?

ТРАДИЦІЇ КЛАСИЦИЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ ДРАМАТУРГІЇ

Історичні паралелі

До кінця XVIII ст. Україна втратила незалежність. Її територія була під владою російського самодержавства (Наддніпрянщина) та австрійської монархії (Галичина). Вищі верстви суспільства значною мірою було знищено або зденаціоналізовано. Офіційними мовами були російська, польська, німецька. Українську мову вважали мовою простого люду. Колоніальний гніт впливав і на розвиток драматургії та театру в Україні.

Митці та доба

Вам відомо, що український театр існував із давніх часів. Театралізованими були народні свята, обряди («Водіння кози», «Маланка», весілля), церковні служби, виступи скоморохів[1].

Пізніше популярними були вертепи — мандрівні ляльковi театри, а також драми, що ставили учні шкіл.

На початку XIX ст. інтерес до театрального мистецтва пожвавився. Театральні гуртки (трупи) ставили вистави не лише у своїх містах чи селах, а й мандрували. Такі дійства організовували до церковних свят або ж для гостей у великих поміщицьких маєтках. Поступово з'являлися стаціонарні театри — у Харкові, Львові, Києві, Полтаві, Одесі й інших містах. Зазвичай це були спеціально збудовані вишукані й просторі палаци.

---

[1] *Скоморо́хи* (від грецьк. *жарт* і *майстер*) — професійні мандрівні співці й актори, учасники свят, обрядів, ігор.

Тогочасні драматурги продовжували традиції барокових інтермедій, вертепів та ярмаркових дійств і віддавали перевагу жанру комедії, зокрема водевілю. Це невелика легка комічна п'єса з анекдотичним сюжетом, жвавими діалогами, піснями й танцями.

Оперний театр. *м. Одеса*

Історичні обставини вплинули на класицизм в Україні, який, на відміну від Франції та інших європейських країн, розвинувся мало та проіснував недовго. Окрім того, емоційна, романтична українська душа не сприймала надмірного раціоналізму, жорстких правил класицизму. Тому й викликали інтерес передовсім «низькі», розважальні жанри — *комедія, байка, епіграма, пародія.* У них можна було розкривати людські емоції, живі, упізнавані характери, злободенні проблеми.

Однак класицизм в українській літературі, зокрема драматургії, залишив визначний слід. Саме в цю добу відбувся перехід від українізованої книжнослов'янської мови до живої народної мови. Цьому сприяло те, що «низькі» жанри найжвавіше розвивались в українському класицизмі та передбачали використання саме розмовної мови.

Перші драматурги-класицисти — *Іван Котляревський* (п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник») і *Григорій Квітка-Основ'яненко* (п'єси «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик»).

Сюжети українських класицистичних п'єс нескладні. У них розгортаються зазвичай любовні історії. Конфлікти — морально-етичні. На шляху до щастя закоханої пари стають багаті, але недолугі суперники. Завдяки душевній чистоті, наполегливості та кмітливим друзям молодята долають усі перешкоди.

Драматурги детально, з любов'ю змальовують тогочасне українське село, його побут, звичаї, уміло відтворюють барвисту народну мову, фольклорні скарби. І водночас твердо

Ф. К. Герстенбергер. Вистава П. Корнеля «Медея» в колишньому францисканському костелі. *м. Львів. 1805 р.*

наголошують: щира любов, людяність, доброта, скромність і наполегливість завжди беруть гору над егоїзмом, пихатістю, корисливістю.

Завдяки цим якостям перші українськомовні п'єси ось уже близько двох століть користуються незмінною популярністю в глядачів, не сходять зі сцен вітчизняних і багатьох зарубіжних театрів.

На початку XIX ст. театри існували в багатьох культурних центрах України. Знайдіть в інтернеті інформацію про діяльність і репертуар львівського театру Скарбека, першого київського або одеського міського театру. Підготуйте презентацію про один із них.

Підсумуйте!

- Які національні особливості українського класицизму?
- Коротко охарактеризуйте становлення українського театру.

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО (1778–1843)

Читацький путівник

Однією з найпопулярніших п'єс XIX ст. і донині є ***«Сватання на Гончарівці» Григорія Квітки-Основ'яненка***, з якою ви ознайомитеся. Ви побуваєте в давньому Харкові та на його околиці — Гончарівці, погостюєте в затишній селянській садибі, познайомитеся зі щирими, привітними людьми, а ще від душі посмієтеся з кумедних житейських ситуацій.

СВАТАННЯ НА ГОНЧАРІВЦІ

(Скорочено)

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Прокіп Шкурат — обиватель із-за Лопані;
Одарка — його дружина;
Уляна — їхня дочка;
Олексій — поміщицький селянин;
Павло Кандзюба — обиватель із Харкова;
Стецько — його син;
Осип Скорик — відставний солдат;
Тиміш — обиватель із Заїківки;
Дівчата, подруги Уляни.

Дія відбувається в місті, на Гончарівці.

ДІЯ ПЕРША

Яви 1–2

Вулиця на Гончарівці. Удалині видніється Холодна гора.

Багатий чумак Павло Кандзюба приходить на подвір'я Прокопа й Одарки Шкуратів — збіднілих міщан. Він домовляється з ними, щоб посватати їхню доньку Уляну за свого сина Стецька. Хоча Шкурати й чули розмови про Стецька як не дуже розумного й ледачого парубка, але погоджуються на пропозицію Кандзюби. Одарка мріє про сите й багате життя для своєї доньки, яке, на її думку, забезпечить заможний жених.

Ява 3

Одарка й Уляна.

Уляна. Здорові, мамо, були! З неділенькою будьте здорові.

Одарка. Спасибі, будь і ти здорова! Де-то ти так рано ходила? Поки я упоралася, дивлюся, уже тебе й нема.

Уляна. Ходила, мамо, на базар, поки до ранньої, та купила дещо. Ось скиндячки́ в коси, а оце шпалерів купила на голуби та на квітки. А оце, бач, так обіщалась: на ті гроші, що по п'ятинкам заробляла, та відкладала, зібравши, от і купила платок. Бач, який? *(Розгортає платок.)* І негарний, скажеш? Великий та модний, з квітками; тепер усюди такі на міщанках.

Одарка *(розглядає платок)*. Нащо було тратитися? Мабуть, дорогий?

Уляна. Дала я за нього сім кіп і золотого з п'ятаком; та вже торгувалася, торгувалася! Морока, та й годі! Біля круглого трахтира чугуєвська перекупка, так аж забожилася, що не можна дешевше. Та ще там сміх: вона взяла, на мою голову приміряє і каже: виш, як тобі к лицю! А тут де взявся пан, таки справжній пан; тут хрест *(показуючи на груди)*, а тут кавалерія *(показуючи на шию)*, та й каже: «От славная девушка! Пристало, пристало. Вот красавица!» А я як засоромилася. В очах почервоніло, та не знаю, куди й дивитися; а він усе хвалить і сміється.

Одарка. Потурай панам, чого вони не набрешуть! То він над тобою глузував.

Уляна. Будто б то пани й брешуть? Вони сього не вміють і над дівкою не будуть знущатися. Вони письменні.

Кадр із художнього фільму «Сватання на Гончарівці» *(реж. І. Земгано, 1958 р.)*

О д а р к а. Та знаю я і письменних. Є, душко, з них усякі. Чи мало тут, на Гончарівці, дівчат з ума позводили і письменні, і купці, й усякі? Хто молодого чоловіка зупинить!

У л я н а. Та сей, мамо, уже підтоптаний.

О д а р к а. Потурай, потурай! Такий ще більше лиха наробить, чим молодий. Ох, знаю я таківських! Та скажи ж ти мені, нащо тобі сей платок?

У л я н а. Оттак, нащо? Лучиться чоловік, от у мене й хустка. Рушники є, хустки не було, тепер піде йому на хустку, а як вийду заміж, так буду сама пов'язуватися. Тепер уже така мода, що очіпків не носять і на попадях не побачиш; не так, як ви все в очіпку, по-старосвітськи.

О д а р к а. Тим-то й горе, що новина старовину прогонить. Потурай людям! Покинули свій закон, та усе б то по-панськи, то й наші будуть, як пани, з мужиками жити. А се добре зробила, що купила хустку. Увечері жди старостів, казали, прийдуть.

У л я н а *(манірно)*. Які там старости? Від кого б то?

О д а р к а. Чи знаєш із Харкова Павла Кандзюбу, що чумакує? Він колись до нас заходив із монастиря на Спаса.

У л я н а. От за того старого? Лисого?

О д а р к а. Тю-тю, дурна! За Стецька, його сина, коли знаєш.

У л я н а. За того божевільного? Се ще краще! Та він, мамо, зовсім дурний!

О д а р к а. Дурний! Так багатий.

У л я н а. Цур йому з його багатством, коли в нього глузду нема.

О д а р к а. Глузду нема, так багатий.

У л я н а. Як і по нашій вулиці йде, то малі діти з нього сміються.

О д а р к а. Нехай сміються, а він собі багатий.

У л я н а. А як прийшов раз до нас на Оснів'янську мойку, так там такий із нього регіт був, що вже хазяїн насилу прогнав, щоб ми через нього не гуляли. Се вже побила лиха година та нещаслива, коли за такого йти; неначе всі люди повимирали.

О д а р к а. Так кажу тобі, що багатий! Скільки пар волів чи усякої худоби! У нього будеш у золоті ходити; а помре старий, так усьому добру будеш господиня. Нема на світі луччого щастя, як із дурнем жити! Він тебе не б'є, не вередує; а коли там здуру хоч і налає, так тільки крикни на нього, то він і замовкне. Куди схочеш, підеш; як задумаєш, так і худобою орудуєш. Та що то й казати! Усе не те, що з розумним; нема тобі воленьки; ні погуляти, ні в хороші походити. А сварка, а лайка, а бійка!.. Ось і мій п'яниця: що з нього, що він не дурний? Коли б пак одурів, то я б зраділа.

У л я н а. Та вже, мамо, що хочете кажіть, а я за того дурня, за того бецмана не піду та й не піду.

О д а р к а. Нічого вередувати. За такого багатого не підеш, так кого ще тобі треба? Чи якого повитчика будеш ждати? Та доки нам тебе й содержати? Бач, батько — п'яниця непросипенний; я своїми бубликами

тільки вас і содержу, та вже й у мене сила не та; звалюся, хто вас буде годувати?

У л я н а. Чим я тобі, мамо, у тягість? Літом на мойці — слава тобі, господи, — скільки заробляю? А зимою пряду; та й зібрала чимало: повнісінька скриня на колесах. Коли ж я стільки в дівоцтві зібрала, то можу себе й содержувати, і зодягати без мужика-дурня.

О д а р к а. Те, що зібрала, то гаразд, а що за багатим мужиком більше збереш, так то ще лучче. Послухай мене, Улясю! Послухай мене, доню! (...) Іди за Стецька, даром що дурний. Бач, ніхто не трапляється. За кого ж тебе й віддати? Де ті люди?

У л я н а *(сором'язливо)*. Мамо!.. Я б вам... щось сказала...

О д а р к а. Ану, кажи.

У л я н а. Адже ви знаєте Олексія?

О д а р к а. Якого се?

У л я н а *(сміливіше)*. Коваля. Ось чи впам'ятку вам, що доварив вам кочергу, а оце недавно чаплію зробив?

О д а р к а *(згадуючи)*. Еге-ге-ге! Коваль? Знаю. А що? Чи не дума він?

У л я н а *(сором'язливо)*. Атож!

О д а р к а. Нехай собі й у голові не доклада. Чи можна, щоб я за нього віддала? Хіба він тобі казав? (...)

У л я н а. Атож!

О д а р к а. Та що се ти взяла в голову? Чи він же тобі рівня? Правда, він парень добрий, коваль мудрий, усячину зробить, не п'є, з бурлаками не гуля, звичайний; усе правда. Так що ж? Кріпак!

У л я н а. Що нужди, мамо, що кріпак. Пани в нього добрі, про них усюди така чутка йде.

О д а р к а. Та хоч вони й добрі, та пани! Як-таки се можна, щоб тобі з волі та в неволю; була казенна, та підеш у підданство; була городянка, та станеш селянкою!

У л я н а. Де б я не була, ким би я не стала, то мені й байдуже. Мені за ним буде всюди добре, бо я люблю його!

О д а р к а. А того й не подумаєш, як тебе поженуть на панщину?.. Ох, мені лихо! Мою Улясю та на панщину!

У л я н а. А чим панщина страшна? Так зате не знатимемо ні подушних, ні десятських, ні фонарних; усе то пани за своїх людей платять. Та й на мойці — чи мало там панських? Так усі-то, крий боже, як то хваляться, що як добре за панами жити!

О д а р к а. Та вже ж, Улясю, як собі хоч, а я тобі мати, так я тобі скажу: скоріше в мене на долоні волосся виросте, чим я віддам тебе за Олексія. Та вже тут нічого патякати: я вже старому Кандзюбі казала, щоб сьогодні й старостів присилали. (...)

У л я н а *(одна)*. Так такая-то моя доленька нещасливая? Так такому-то дурневі достанеться орудувати надо мною? Так такий-то йолоп зругається над моєю русою косою? Що мені в його багатстві? Казала ж

Кадр із художнього фільму «Сватання на Гончарівці» *(реж. І. Земгано, 1958 р.)*

наша паламарка: через золото, каже, сльози ллються. Наварю і борщу, й усякої страви, та як воно буде розведено моїми слізоньками, чи піде ж у душу? Буде й одежа хороша, і постіль біла, та коли стіна німа, з ким буду розмовляти, у кого порадоньку взяти? З Олексієм пішла б на край світа, старцевому сухареві буду рада, з калюжі водиці нап'юся, аби він, мій милий, мій голубонько сизий, мій Олексієчко, мені подав! Коли ж горе й біда постигне, то аби б він був біля мого серденька, він не дасть мені сплакнути; а як приголубить мене, то й усю бідоньку забуду. (...)

Поміркуйте!

- Яке ваше враження від знайомства з дійовими особами п'єси?
- Як поставилась Уляна до рішення батьків одружити її з багатим нелюбом?
- Чи вважаєте ви це рішення справедливим?

Ява 4

Стецько виходить швидко; розкривши рот і розмахуючи руками, іде й, побачивши Уляну, зупиняється, сам із собою сміється, причепурюється; підходить і боїться; оглядає Уляну ззаду та із захопленням говорить.

Стецько. Та й патлата! *(Сміється голосно, підійшовши до Уляни, раптом перестає і, довго подумавши, говорить.)* А що у вас варили?

Уляна *(стоячи на місці, не звертає на нього уваги й сумно відповідає)*. Нічого!

Стецько *(довго згадуючи)*. Ну!.. ну!.. а тепер... що? (...)

Уляна. Що? Нічого.

Стецько. Брешеш-бо, як нічого! Батько казав, розпитай її обо всім. А чорт її зна, об чім її розпитувати! Я все позабував.

Уляна. Так піди до батька та й розпитай, коли позабував!

Стецько. Так він-бо добре казав, не йди, каже-говорить, від неї, поки обо всім не домовишся.

Уляна. Ні об чім нам домовлятися.

Стецько. Як ні об чім, коли вже ти за мене йдеш?

Уляна. Ні, голубчику, сього ніколи не буде. (...)

С т е ц ь к о. Ну, а батько казав: не потурай їй, поженихайся та пісеньки заспівай, то вона й піде. От я і заспіваю. *(Співає.)*

На курочці пір'ячко рябоє;
Любимося, серденько, обоє.

Приспів
Диб, диб на село,
Кив, морг на нього.
Я не дівка його.
Не піду я за нього.
Ой полола дівчина пастернак
Та сколола ніженьку на будяк.

Приспів
Не так болить ніженька з будяка,
Ой як болить серденько від дяка.

Приспів
Ой, чия ти, дівчино, чия ти?
Чи ти вийдеш на вулицю гуляти?

С т е ц ь к о. А що? Чи хороша моя пісня?

У л я н а. Така точнісінько, як ти, що нічого й не второпаєш. Ось слухай, яку я тобі заспіваю. *(Співає.)*

В мене думка не така,
Щоб пішла я за Стецька.

Приспів
Стецько стидкий!
Стецько бридкий!
Цур тобі, не в'яжися!
Пек тобі, відчепися!
Божевільний!

Не дурна я і не п'яна,
Щоб пішла я за Степана.

Приспів
Лучче впасти мені з дубу,
Чим йти заміж за Кандзюбу.

Приспів
Лучче мені з мосту в воду,
Чим достатися уроду!

Приспів

А що, Стецю, чи хороша моя пісенька?

С т е ц ь к о *(довго дивиться на неї мовчки, потім раптом скрикує)*. Погана! Який тебе нечистий такої навчив? Як я її розслухав, так вона дуже погана! Для чого ти її співаєш? Га?

Кадр із художнього фільму «Сватання на Гончарівці» *(реж. І. Земгано, 1958 р.)*

У л я н а. Та я тобі й співаю, і кажу, що не люблю тебе та не піду за тебе.

С т е ц ь к о. Так себто батько збрехав? Ну, ну! Ось тільки скажи йому, що він бреше, то так по пиці ляпанця і дасть. *(Зітхнув.)* Я вже пробував.

У л я н а. Так що ж? То батько твій, а то я тобі кажу, що не хочу. (...)

С т е ц ь к о. Ей!.. чи Пріська, чи Домаха, чи як тебе. Послухай та йди. Ось коли б ти вже була моя жінка та сказала б, що не хочеш за мене, так я б тобі пику побив, як мені батько часом б'є; а то ще тепер не можна. Батько казав, після весілля можна жінку бити скільки хоч, а тепер не можна. Дарма! Я і підожду. А поки ще ласкою прошу: піди за мене!

У л я н а *(убік)*. Що мені з дурнем говорити? Покинула б його, так мати лаятиме. Зостануся та буду його піддурювати.

Поміркуйте!

- Прочитайте в особах діалог Уляни та Стецька.
- Які засоби створення комічного ефекту в ньому використано?

Ява 5

Ті ж та О л е к с і й. Побачивши їх разом, тихо підходить і підслуховує.

С т е ц ь к о. Оце ж увечері й старостів пришлемо. Чи присилать?

У л я н а. А як же? Присилай, присилай. Побачиш, якого облизня піймають.

С т е ц ь к о. А піч колупатимеш?

У л я н а. Як-то вже не колупатиму? Отак усю поковиряю. *(Дере його по обличчю пальцями.)*

С т е ц ь к о *(оправляючись, регоче)*. Бач, яка жартовлива! Але трохи баньок не виколупала. Для чого так робити?

У л я н а. Бо я тебе шаную *(тихо)* — як ту собаку рудую!

О л е к с і й *(убік, із жалем)*. От тобі й правда на світі! Послухаю, що дальше буде.

С т е ц ь к о. Ну! Кажи ж ти мені: як ми поженимося, то що будемо робити? Га? Кажи, кажи.

У л я н а. Ти знаєш, а я не знаю. (...)

С т е ц ь к о *(сміючись)*. Еге! Так я тобі все розкажу: нігде правди діти. Мене батько навчив. Чи сказати? *(Більше сміється.)* Напечемо коржів, зомнемо маку, та намішаємо з медом, та посідаємо, та і їстимемо. І не мудро, скажеш? *(Побачивши в неї шовковий платок.)* А що то в тебе? Хустка? Чи не мені то? (...)

У л я н а. Та нехай же ввечері, сама тобі почеплю *(тихо)*, що й у двері не потовпишся.

С т е ц ь к о. Що то, мабуть, гарно з хусткою? Чи знаєш що? Я ще зроду не женився. То-то, десь, гарно жонатому; що всі ж то, усі, куди оком закинеш, усі женяться. Будеш же мені головоньку мити й голубити?

У л я н а. Змию, змию *(тихо)*, що тебе й чорт не пізна. Цур уже йому! Прожену його відсіля та й утечу додому. *(Йому.)* А приголублю ось так:

ось ходи сюди. *(Протягує до нього руки, а він, розніжившись і причепурюючись, хоче підійти до неї.)*

О л е к с і й *(сердито стає між ними)*. Здорова, Уляно! Нехай тобі бог помага!

У л я н а *(зрадівши, кидається до нього)*. А, мій Олексієчку! Де ти взявся? Я тебе цілий ранок чекала.

О л е к с і й *(сердито й відвертаючись від неї)*. Дурний, що й прийшов, не чув би об своїм нещасті.

У л я н а *(злякавшись)*. Ох, мені лихо! А що там за нещастя?

О л е к с і й. Тобі лихо? Не знаю кому! Ох-ох-ох! От правда на світі! Здоров, Степане! Поздоровляю тебе, засватавшись! (...) *(Іде сумно.)* Прощай, Уляно! (...)

У л я н а. Олексію! (...)

О л е к с і й *(повертаючись до неї)*. Чи се ж таки правда, що ти йдеш за нього?

У л я н а. Так що ж, що правда?

О л е к с і й *(співає)*.

Чи се ж тая криниченька, що голуб купався?
Чи се ж тая дівчинонька, що я женихався?
Женихався, не сміявся, хотів її взяти,
Уродила товариша, нечистая мати!

Уляно, Уляно! Як же мені не сердитися? Як мені стояти й слухати, що ти, забувши, як десять разів божилася ген там, на Холодній горі, у ліску, як із тобою за горіхами ходили, що ні за кого не підеш, окрім мене, а тут при мені кажеш, щоб присилав за рушниками... Гріх тобі, Уляно! Занапастила ти мене! Я ж кажу: коли се правда, що ти йдеш за Стецька, що в посміх на весь город за навіженого, за дурня...

С т е ц ь к о *(який позіхав по сторонах, нарешті дослухався до останніх слів)*. Брешеш, брешеш, брешеш! Оце вже, голубчику, брешеш! Стривай, лишень: я ще не зовсім дурний, а батько каже, коли ще й він не бреше, що в мене не всі дома. Та дарма: хоч би й дурний, так хіба не можу женитися? Тут не розуму треба, я вже знаю.

О л е к с і й. Так що ж у тім, що оженишся, та як не вмітимеш жінку содержать? Треба її годувати. Ніякої худоби не стане, коли не будеш сам робити! А вмієш ти що робити?

Кадр із художнього фільму «Сватання на Гончарівці» *(реж. І. Земгано, 1958 р.)*

С т е ц ь к о. Робити, пожалуй, умію, так талану щось нема. Раз батько таки протурив мене на тік. Дарма, я і пішов, узяв ціп і молотю з дядьком Панасом, а він ще, братику, лисіший, чим мій батько. Я чи вдарив раз по снопові, чи ні, а його як учищу, замість снопа та по лисині, а він як гепне об землю, так сторчака і дав! *(Сміється.)* А я собі: ких, ких, ких! Кишки порвав регочачись. Годі після того часу молотити! Батько сказав: нема талану, лучче чумакувати та в дорогу ходити.

О л е к с і й. Ходив же ти в дорогу?

С т е ц ь к о. Ходив. (...) З хурою, до моря. (...) Аж до Основи.

О л е к с і й *(сміється)*. Крий боже, як далеко! Аж дві верстви!

У л я н а. О, щоб тебе, Стецю! І мене розсмішив. (...)

С т е ц ь к о. Тю-тю! Ще й сміється. Кажуть тобі, пішла хура до моря, за рибою. От і мені батько дав пару волів: нехай, каже, хлоп'я привчається. От ми ідемо, ідемо, усе ідемо, усе ідемо... аж гульк! прийшли в Основу. Там чорт надай дядьків, Дикані, коли знаєш; та й закликали мене обідати. От я і сів та й обідаю, усе обідаю... та й забув про хуру, а вона, брат, як учистила, та аж до Пилипового села, а я все обідаю, усе обідаю... та як пообідав, та й потяг у солому, таки до дядьків на тік, та як дав хропака, так аж геть-геть до вечора. Ну, знаєш, батько побіг провідати хури, та й нагнав, та й питається: а де Стецько? А Стецька катма! *(Сміється.)* Хропе, сердега, у соломі, мов пан на подушках. Аж гульк батько в солому, як потягне мене рубанцем! Аж я спросоння як злякаюся, як побіжу та через городи! А батько як гукне: хлопці, сюди! Тут, брат, неначе з псюрні хорти до дерті, так хлопці повибігали, та мене ловити, та й піймали, узяли мені руки скрутили, та зв'язали гарненько, та в город, та до волосного правленія, та в колоду, а вранці й у привод... (...) Потилицю виголили та й пустили.

О л е к с і й. Через що тебе не прийняли в солдати?

С т е ц ь к о. Та так, біда сталася: не зумів пальців перелічити. *(Перебирає пальці.)* Та й до біса ж їх на руках. Станеш їх лічити, та так один одного й попереджа. Ось бач! (...)

О д а р к а *(із-за воріт кричить)*. Уляно, Уляно! А йди обідати!

У л я н а. Зараз, мамо, прийду.

О д а р к а. Коли Стецько тут, клич і його.

С т е ц ь к о. Ось-осьдечки я. Обідати? Зараз. Що то вже я люблю обідати! Я б і вдень, і вночі все б обідав. *(Заходить у двір.)*

О л е к с і й. Що, Уляно, чула? От за якого дурня ідеш!

У л я н а. Чи я ж сама за нього йду, чи що?

О л е к с і й. А як же? Коли й за рушниками веліла присилати? Я сам чув. Прощай, Уляно! Бог із тобою! Тільки мене й бачила. (...)

У л я н а *(обіймаючи його)*. Бога я боюся, люблю тебе, мій лебедику, мій сизий голубоньку; час від часу більше люблю, чим уперше на вулиці зійшлися. Не покинула б я тебе нізащо на світі; що ж будеш робити? Не моя воленька: мати силує!

Кадр із художнього фільму «Сватання на Гончарівці» *(реж. І. Земгано, 1958 р.)*

О л е к с і й. Ти ж їй казала, що мене любиш?

У л я н а. Казала все: казала, що не хочу за Стецька, казала, що коли не за тебе, то й ні за кого не піду; так і говорити не дає. Та вже ж: на все піду, а за Стецьком не буду. Приголуб же мене останній разочок! *(Обіймаються.)* (...)

С т е ц ь к о *(виходячи з воріт)*. Чи то тебе довго ждати? Уже й борщ поїли, і яловичину покришили, а вона не йде. (...) Бач, з ким тут вона! Мати не збрехала, казала, що вона, мабуть, з Олексієм розмовляє; а вона добре розмовляє, що женихається! Іди ж, іди. Казала мати, що коли, каже, честю не послуха, то жени її в потилицю!

У л я н а. Та йду, зараз іду. Олексієч-ку! Не втікай відсіля; я швидко вийду. За слізоньками й не їстиму нічого та поспішу до тебе. Послідня наша годинонька, тільки й наговоритися з тобою. *(Плачучи йде у двір.)* (...)

Поміркуйте!

- Які життєві ситуації, переказані Стецьком, засвідчують його негативні риси характеру? Чи можна з людиною такої вдачі побудувати щасливу родину? Чому?
- Як змінюються взаємини Уляни з Олексієм, коли він дізнається про залицяння Стецька?
- Чи підкоряються вони рішенню батьків? Що б ви порадили закоханим у цій ситуації?
- Чи цікаво вам, чим закінчилося Стецькове сватання? Якщо так, то візьміть у бібліотеці чи знайдіть в інтернеті текст п'єси «Сватання на Гончарівці» та прочитайте твір до кінця.

Автор цієї веселої п'єси — один із перших і найпопулярніших письменників нової української літератури ***Григорій Квітка-Основ'яненко***. Він народився в слободі *Основа* під *м. Харковом* у родині колезького радника (чиновника досить високого рангу), що походив із козацької старшини.

У родині панувала пошана до читання, театральних постановок, української мови, рідних звичаїв і фольклору. У маєтку Квіток часто влаштовували літературні вечори, де гостем бував і Григорій Сковорода. Хлопчик змалку виявляв багато талантів: часто грав комічні ролі в родинному аматорському театрі.

Григорій довго шукав своє покликання. Як і годилося тоді дітям дворян, ще 15-річним юнаком почав військову кар'єру, але швидко розчарувався в ній, маючи лагідну та вільнолюбну натуру. Далі став послушником, готувався постригтись у ченці. Але монастирські порядки відохотили його.

Енергійна, талановита, спрагла за дієвим життям натура Григорія знайшла своє покликання в громадсько-культурній праці. З молодечим запалом він узявся за проведення літературно-музичних вечорів, працював директором театру, заснував оркестр, благодійне товариство й перший на Лівобережжі Інститут шляхетних дівчат, створив міську бібліотеку, керував нею. Обіймав посаду маршалка (предводителя) повітового дворянства, далі — судді. Використовував ці високі посади, щоб допомагати людям, боротися з несправедливістю.

Уже в зрілому віці Григорій Квітка взявся за літературну працю. Тоді й додав до свого прізвища псевдонім *Основ'яненко* — за назвою рідної слободи. Першими з'явилися вірші, потім сатиричні фейлетони та п'єси, оповідання, повісті, романи. Його комедії ставили в багатьох театрах.

За свідченням самого письменника, він дотримувався *класицистичного принципу «списування з натури»*. Тобто змальовував насамперед ті явища, які сам добре знав, — життя провінційного дворянства, чиновництва, а найбільше — простого народу.

Характерні ознаки класицизму у творах Г. Квітки-Основ'яненка: пояснення поведінки персонажів життєвими обставинами, зображення людей як утілення моральних норм і настанов — доброти, шляхетності, розсудливості, працьовитості, жадібності, пихатості, лінощів, недоумкуватості тощо.

Його найвідомішим драматичним твором є ***«Сватання на Гончарівці»*** (1836). П'єса поєднує жанрові ознаки водевілю та соціально-побутової комедії.

Поміркуйте!

- Які ознаки водевілю, а які ознаки соціально-побутової комедії ви помітили в п'єсі «Сватання на Гончарівці»? Наведіть відповідні цитати.

П'єса побудована з урахуванням класицистичного правила «трьох єдностей» — дії, місця та часу. Уся увага зосереджена на одному вузлі подій, що розгортаються на одній вулиці на Гончарівці впродовж одного дня.

В основі комедії — морально-соціальний конфлікт між щирим коханням і користолюбством. Перешкодою щастю закоханих Уляни й Олексія є те, що він кріпак.

У п'єсі порушено проблему ставлення до кріпаків. З одного боку, письменник намагається довести, що кріпацтво не страшне для тих,

у кого добрі пани. Але досвідчена в життєвих справах Улянина мати категорично проти шлюбу доньки з кріпаком. Водночас саме вбогість родини штовхає матір погодитися на шлюб доньки з недоумкуватим парубком, аби тільки був багатий.

В образі *Одарки* яскраво виявляється класицистична настанова автора — пояснювати характери персонажів їхнім соціальним станом, життєвим досвідом. Одарка наділена виразними рисами українського національного характеру, вона працьовита, розсудлива й водночас запальна жінка. Колись її силою видали заміж за пияка та неробу. Тому вона сама мусить вести господарство, дбати про сім'ю. І понад усе прагне, щоб донька уникла такого ж безталання.

Комічним персонажем є *Стецько* — недолугий і лінивий син багатія. Його батько, заможний чумак Кандзюба, бажає синові добра, хоче привернути його до якогось ремесла, але даремно. Та головна проблема обох Кандзюб в іншому: батько виховує Степана жорстоким, бездушним, пихатим. І тут статки тільки стають на заваді — посилюють ці душевні вади. З таким підходом до життя він ніколи не буде щасливим.

Сцена з вистави «Сватання на Гончарівці». *Івано-Франківський драматичний театр (у ролі Стецька — Богдан Романюк)*

Поміркуйте!

- Які слова, міркування та вчинки Стецька комічні, а які викликають у вас гнів та осуд?
- Чи має цей персонаж шанси створити щасливу родину? Чому?

Автор протиставляє Стецькові *Олексія* — коханого Уляни. Він хоч і кріпак, але розумний, наполегливий, працьовитий, має добре, чутливе серце, здатний щиро кохати.

В образі *Уляни* письменник утілює просвітницький ідеал. Вона є уособленням найкращих моральних рис української дівчини: гарна й працьовита, вільнолюбна, здатна на самопожертву заради щастя з коханим. Бідну дівчину не приваблюють Стецькові статки.

Поміркуйте!

- Підтвердьте ці характеристики закоханої пари відповідними цитатами з твору.

Сцена з вистави «Сватання на Гончарівці». *Львівський національний академічний драматичний театр ім. М. Заньковецької*

Óбрази Олексія та Уляни реалізують *провідну ідею* твору: вірна, безкорислива любов долає будь-які життєві перешкоди й труднощі, це найвища чеснота людської душі.

Розв'язка комедії теж класицистично-просвітницька — висміювання неуцтва та марновірства. Олексіїв родич, добродушний і кмітливий відставний солдат *Осип Скорик*, помітивши, що Одарка дуже забобонна, користується цим. Усілякими кумедними хитрощами й удаваним «чаруванням» відвертає її від марення про Кандзюбине добро та спонукає дати благословення на шлюб Уляни з Олексієм.

Історичні паралелі

Події комедії відбуваються на околицях Харкова. Цю прилеглу до міста невелику слободу заснували наприкінці XVII ст., коли навколо міських мурів оселялися ремісники. Найбільше тут було майстрів-гончарів, тому й слободу із часом почали називати Гончарівкою.

Мистецькі діалоги

П'єса «Сватання на Гончарівці» не втрачає своєї популярності на сценах театрів від 1836 р., коли її вперше поставили в Харкові, і до сучасності. Майже в кожному українському театрі є своя версія вистави — від традиційних і до осучаснених.

За мотивами п'єси Г. Квітки-Основ'яненка режисер *І. Земгано* створив однойменний художній музичний фільм.

У 2010 р. на сцені Львівського національного академічного драматичного театру імені М. Заньковецької відбулася постановка п'єси «Сватання на Гончарівці» *(реж. Ф. Стригун)*.

Сучасну версію твору представлено на сцені Івано-Франківського драматичного театру. Це дійство переповнене спецефектами та несподіваними перевтіленнями дійових осіб.

Сцена з вистави «Сватання на Гончарівці» *(реж. О. Гнатковський). Івано-Франківський драматичний театр*

Поміркуйте!

- Знайдіть в інтернеті й перегляньте відеозапис вистави «Сватання на Гончарівці» Львівського національного академічного драматичного театру ім. М. Заньковецької *(реж. Ф. Стригун)*.
- Скористайтеся інтернетом і перегляньте кольорову версію художнього музичного фільму «Сватання на Гончарівці» *(реж. І. Земгано)*.
- Зверніть увагу на музичне оформлення вистави й кінофільму. Яка з музичних партій комедії вам найбільше сподобалася? Чому?

У драматургії та прозових творах Г. Квітка-Основ'яненко відтворив мовні особливості *слобожанського говору*. Він був поширений на історичній території Слобідської України — п'яти українських козацьких полків Слобожанщини XVII–XVIII ст. (Харківського, Ізюмського, Сумського, Охтирського, Острогозького), які мали автономне самоврядування. Тепер слобожанський говір охоплює Харківську область, частину Сумської, Луганської, Донецької, Білгородської, Воронезької та Курської областей, де здавна мешкають нащадки українських слобожанських козаків.

Г. Квітка-Основ'яненко любив і шанував українську мову, захоплювався нею. Письменник писав: «Мова, що має свою граматику, свої правила, свої звороти в мовленні, які не перекласти іншою. А її поезія?! Хай спробують передати всю силу, усю велич, витонченість іншою!» Тому, незважаючи на тотальне зросійщення театру в XIX ст., репліки персонажів його п'єс звучали українською.

Перечитайте уривки з комедії Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці». Випишіть діалектні слова, що в них трапляються. Створіть словничок мови п'єси.

Підсумуйте!

- Чим особистість письменника вам імпонує? Які його ідеї не втрачають актуальності?
- Які ви відчували емоції, читаючи п'єсу «Сватання на Гончарівці»?
- Назвіть ознаки класицизму в п'єсі Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці».
- Порівняйте о́брази закоханих Люсіль і Клеонта в комедії Мольєра з о́бразами Уляни й Олексія у творі Г. Квітки-Основ'яненка. Які перешкоди їм доводиться долати на шляху до щастя?
- Як розум і кмітливість, притаманні позитивним дійовим особам класицистичних творів, протистоять тупості й обмеженості? На чию користь вирішується це протистояння? Обґрунтуйте думку на прикладах творів французького й українського драматургів.
- Хто з дійових осіб вам найбільше сподобався? Випишіть репліки, що найточніше розкривають його / її вдачу, і на їхній основі підготуйте характеристику персонажів.

ПРОСВІТНИЦТВО — СВІТОГЛЯДНА ОСНОВА КЛАСИЦИЗМУ

Читацький путівник

Новим загальнокультурним рухом Європи у XVIII ст. стало ***Просвітництво*** (фр. *siècle des lumières*, нім. *Aufklärung*, англ. *The Enlightenment*). Його ідеї були характерними для кількох літературних напрямів, про які ви дізнаєтеся в цьому розділі, а також прочитаєте романи англійських письменників Даніеля Дефо «Життя і незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо» та Джонатана Свіфта «Мандри Лемюеля Гуллівера».

Історичні паралелі

Початком доби Просвітництва вважають Англійську революцію (1642–1651). Поступово Просвітництво поширилося в інші країни. Вільнодумство вже неможливо було стримувати, бо заборонені цензурою в одних країнах твори видавали в інших. Європа стала неоднорідною за релігійними переконаннями, адже разом із католицизмом утвердився протестантизм. Утворилися і різні політичні устрої. У Франції, Іспанії та Австрійській імперії панувала абсолютна влада королів, натомість в Англії парламент контролював королівські укази. Нідерланди стали демократичною країною, а Німеччина й Італія були розділені на малі держави.

Митці та доба

В епоху Просвітництва бурхливо розвивалася наука, виникали нові філософські ідеї, а митці прагнули показати шлях до щасливого суспільства через розвиток науки й освіти.

У першому просвітницькому трактаті «Досвід про людський розум» англійський мислитель *Джон Лок* доводив рівність усіх людей, право на свободу, власну думку та наголошував на провідній ролі суспільства у вихованні особистості.

Г. Кнеллер. Портрет Джона Лока

Й. Г. Беккер. Портрет Іммануїла Канта

Просвітники вважали найвищою цінністю, суттю людської душі, основою пізнання і перетворення світу *розум*. Усе, що виходило за рамки розумного, — непотрібне, а то й шкідливе. Воно має залишитись у минулому.

Відомий німецький філософ *Іммануїл Кант* у праці «Що таке Просвітництво?» наголошував, що вміння користуватися розумом дасть змогу людству вийти «зі стану неповноліття». Для цього треба керуватися лише самостійними судженнями.

Ще одне ключове поняття теорії доби Просвітництва — *природа*, яка часто асоціювалася з розумом. Просвітники переконували, що новий суспільний лад необхідно будувати за мудрими й гармонійними законами природи. На їхню думку, ідеальною є *«природна людина»*, яку природа створила за своєю подобою, уклала для неї моральні принципи: прагнення до розумової та фізичної діяльності, добра, краси, щастя тощо.

Просвітники стверджували, що на розвиток людини згубний вплив справляють погане виховання та потворна суспільна дійсність. Тому ставили собі за мету прищеплення нового світогляду, що допоможе подолати невідповідність між суспільним ладом і вимогами розуму й природи.

Особливого значення вони надавали художній літературі як засобу виховання і перебудови суспільства.

В Україні поширенню просвітницьких ідей сприяли викладачі та випускники Києво-Могилянської академії. Особливо яскраво ці ідеї були відображені у філософських і художніх творах *Григорія Сковороди*. Мислитель убачав шлях людини до щастя через моральне самовдосконалення та духовне просвітлення.

Носіями ідей Просвітництва в Україні були насамперед інтелігенція і ліберально налаштовані поміщики. У своїх маєтках вони організовували гуртки вчених, обговорювали шляхи су-

Ш. де Шатобур. Портрет Василя Каразіна

Невідомий художник. Харківський колегіум. *XVIII–XIX ст.*

спільного прогресу. Відомо про діяльність «Попівської академії» — гуртка в маєтку *Олександра Паліцина* на хуторі Попівка на Сумщині. Його учасники вивчали твори французьких просвітників, а *Василь Каразін*, член цієї організації, ініціював створення Харківського університету.

Просвітництво стало світоглядною основою кількох мистецьких напрямів і течій, зокрема класицизму та сентименталізму. Великий вплив на розвиток сентименталізму справило вчення *Жана-Жака Руссо*, який проголосив «культ серця», протиставляючи його «культу розуму».

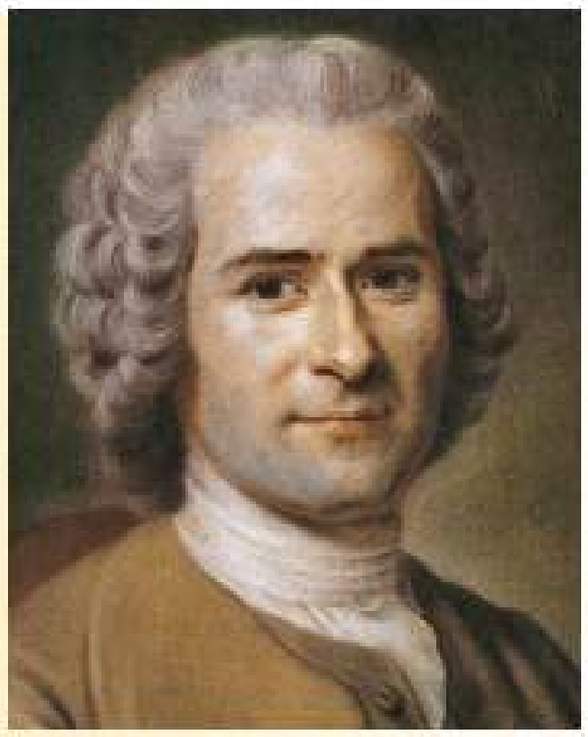

М. К. де Латур. Портрет Жана-Жака Руссо

У XVIII ст. європейський класицизм продовжував ще зберігати свої визначальні ознаки, як-от: створення образу позитивного персонажа, носія просвітницьких ідей, який утілював сподівання на гармонійне майбутнє людства; осмислення «вічних» загальнолюдських цінностей; чіткий поділ персонажів на позитивних і негативних; проста композиція творів тощо. Однак уже зникала орієнтація на мистецькі форми й догми античності; утрачався поділ на «високі» й «низькі» жанри; мова художніх творів наближалася до живої розмовної.

Особливої популярності в літературі XVIII ст. набули прозові жанри, зокрема роман. На відміну від попередніх епох, де переважав пригодницький роман, у XVIII ст. розвиваються такі жанрові форми роману, як сімейно-побутовий і соціально-психологічний.

Мистецькі діалоги

Мистецтво доби Просвітництва набуло різноманітних форм. В архітектурі найбільш поширеними були прості будівлі, позбавлені зайвих пишнот, як-от Харківський колегіум *(XVIII ст.)*.

На засадах просвітницьких ідей розвивався портретний жанр у живописі. Український художник ***Дмитро Левицький*** трактував портрет як образ епохи. Високо оцінював талант митця видатний французький просвітитель Д. Дідро, портрет якого він написав.

В образотворчому мистецтві того часу перевагу віддавали зображенням буденних життєвих ситуацій. Такими є реалістичні полотна французького художника ***Жана-Батиста Сімеона Шардена***.

Водночас у мистецтві, зокрема в українському, розвивався стиль *рококо* (фр. *rococo*, від фр. *rocaille* — подрібнений камінь, мушля). Для нього характерні вишуканість, багатий декор інтер'єрів, використання міфологічних о́бразів.

Д. Левицький. Дені Дідро

Ж.-Б. С. Шарден.
Кур'єрська доставка їжі

Н. Ланкре. Танцівниця Комарго

У живописі рококо переважали свята та театральні вистави, закохані пари міфологічних персон, сцени шляхетного дозвілля.

Просвітники високо оцінювали роль музики у вихованні людини нового часу. У цю добу творили талановиті композитори ***Г. Гендель, Й. С. Бах, В. А. Моцарт, Л. ван Бетховен.***

І. Григорович-Барський.
Фонтан «Самсон». *м. Київ.*
Сучасна світлина

Поміркуйте!

- Назвіть ознаки доби Просвітництва.
- Пригадайте відомі вам з уроків літератури в 6-му класі байки Г. Сковороди. Які ознаки просвітницького світогляду в них спостерігаються?
- Як мистецтво змінилося під впливом ідей Просвітництва?
- У живописі того часу популярними були портрети мислителів. Роздивіться ті, що представлені в цьому розділі підручника. Які риси характеру, на вашу думку, притаманні представникам Просвітництва?

ДАНІЕЛЬ ДЕФО
(1660–1731)

Читацький путівник

Більшість просвітників були одночасно і філософами, і письменниками. Свої філософські ідеї вони відображали в художніх творах. Один із представників доби Просвітництва — англійський письменник ***Даніель Дефо*** — створив роман ***«Життя і незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо»*** про «природну людину». Часто

людина може дізнатися про свої справжні здібності та силу волі, коли потрапляє в незвичайні обставини життя і зазнає небезпечних пригод. Герой твору — моряк із Йорка Робінзон Крузо — розповість вам історію свого життя, сповненого несподіванок долі, злетів і падінь, успіхів і повного краху сподівань.

ЖИТТЯ І НЕЗВИЧАЙНІ ТА ДИВОВИЖНІ ПРИГОДИ РОБІНЗОНА КРУЗО

(Скорочено)

Я народився 1632 року в місті Йорку в порядній сім'ї, хоч і не корінного походження: батько мій був родом із Бремена й оселився спочатку в Гуллі, де розбагатів торгівлею і звідки згодом, залишивши справи, переїхав до Йорка. Тут він одружився з моєю матір'ю, яка походила зі старовинного роду Робінзонів. Мені дали ім'я Робінзон, а прізвище Крейцнер англійці, за своєю звичкою нівечити іншомовні слова, переінакшили на Крузо, тож із часом нас стали звати Крузо; так завжди звали мене й мої знайомі.

У мене було два старші брати. Один служив підполковником у Фландрії в англійському піхотному полку, тому самому, яким колись командував славетний полковник Локґарт; брат загинув у битві з іспанцями під Дюнкерком. Що сталося з моїм другим братом, не знаю, як не знали й мої батьки, що сталося зі мною.

Оскільки я був у родині третім сином, мене не навчали ніякого ремесла, і тому в мене із самого малку з'являлися химерні думки. Батько, який був дуже старий, подбав, щоб я здобув пристойну освіту — у межах домашнього виховання та провінційної безоплатної школи. Він хотів, щоб я був юристом, але я мріяв тільки про море. Ця моя пристрасть призвела до того, що я насмілився піти проти батькової волі, навіть проти його наказів, знехтувавши вмовляння та просьби матері й друзів. Здавалося, було щось фатальне в моєму покликанні, що штовхало мене до злигоднів, які судилися мені.

Батько, розумна й поважна людина, здогадуючись про мої задуми, серйозно та переконливо застеріг мене. Прикутий подагрою до ліжка, він одного ранку покликав мене до своєї кімнати й почав умовляти. Він спитав, які інші причини, крім простого нахилу до мандрів, спонукають мене покинути батьківський дім і рідну країну, де мені легко вийти в люди й старанністю та працею розбагатіти й жити в добрі. Вітчизну покидають у гонитві за пригодами або ті, кому немає чого втрачати, або честолюбці, які прагнуть досягти ще більшого й зажити слави, беручись до всяких незвичайних і нечуваних справ. Але таке для мене було або неприступне, або принизливе. (...)

Через рік, випадково потрапивши до Гулля і зовсім не думаючи про втечу, Робінзон зустрів приятеля, який збирався вирушити кораблем до Лондона. Він умовив Робінзона поїхати з ним. Коли на морі розпочалася буря, Робінзон пошкодував, що не послухав батька. Та наступного дня погода покращилася. Потім корабель знову потрапив у шторм і почав тонути. Моряки якогось невеликого судна почули заклики про допомогу й спустили для порятунку шлюпку.

Кадр із художнього фільму «Робінзон Крузо» *(реж. Р. Гарді, США, 1997 р.)*

Робінзон мріяв про нові подорожі. Мандрівка до Гвінеї принесла йому прибутки. Та невдовзі його друг — капітан корабля — помер. Робінзон залишив свої заощадження на збереження вдові капітана й вирушив до Африки.

На корабель напали турецькі пірати. Екіпаж узяли в полон. На третій рік неволі Робінзону вдалося втекти з рабства разом із хлопчиком Ксурі. Вони пливли на баркасі вздовж берега, а одного дня їх підібрав корабель. Робінзон продав капітанові баркас, шкури впольованих лева й леопарда. Вони дісталися Бразилії, де Крузо став плантатором — вирощував цукрову тростину.

Минуло три роки. Капітан, який підібрав Робінзона в морі, збирався повертатися в Лісабон. Він порадив Крузо закупити товари в Англії і продати в Бразилії. Робінзон написав листа до вдови англійського капітана, якій колись залишив на збереження гроші. Знову Крузо отримав прибуток, що дало змогу розширити плантацію. Робінзон вирішує придбати для роботи на плантації рабів, тому 1 вересня 1659 року він вирушає в нове плавання. Однак судно потрапило в шторм і всі члени екіпажу загинули.

Поміркуйте!

- Що вам стало відомо про дитинство та юність Робінзона Крузо?
- Як ви ставитеся до його прагнення покинути рідний дім і вирушити в морські подорожі?
- Чому батько застерігає сина від таких рішень? Чи має він рацію?
- Чи приносять мандри Робінзону задоволення та прибуток?
- Чому він не зупиняється на досягнутих успіхах і здобутих статках, а знову виходить у море?
- Про які риси характеру головного героя свідчить його прагнення придбати рабів?

Опинившись на березі живим і здоровим, я звів очі до неба й подякував богові за порятунок, хоча кілька хвилин тому я вже втратив був останню надію. (...) Нежданa радість, як і жаль, вражають розум.

Натішившись думками про порятунок від смертельної небезпеки, я почав роздивлятися навкруги, щоб довідатися, куди потрапив і що маю далі робити. Мій радісний настрій відразу ж підупав, бо я зрозумів, що хоч і врятувався, але не втік від подальших страхів і лих. Я змок до рубця, переодягнутися не було в що; я не мав ні їжі, ні води, щоб підкріпити свої сили. Отож я або помру з голоду, або мене роздеруть хижі звірі. Найгірше те, що я не мав зброї і не міг ні полювати на дичину, щоб забезпечити себе харчами, ні боронитися від хижаків, які захочуть напасти на мене. Узагалі в мене не було нічого, крім ножа, люльки та бляшанки з тютюном. То було все моє майно. На саму думку про це мене охопив такий розпач, що я довго бігав, мов божевільний, по березі. Коли настала ніч, я із завмиранням серця запитував себе, що мене чекає, якщо тут

водяться хижі звірі, — адже вони завжди виходять на полювання вночі.

Єдине, що я міг тоді придумати, це вилізти на товсте, гіллясте дерево поблизу, подібне до ялини, але з колючками, і пересидіти на ньому ніч, а коли настане ранок, вирішити, якою смертю краще померти, бо жити тут мені здавалося неможливим. Я пройшов із чверть милі від берега вглиб подивитися, чи немає де прісної води. На велику радість, я знайшов ручай. Напившись і поклавши в рот трохи тютюну, щоб угамувати голод, я повернувся до дерева, виліз на нього й постарався вмоститися так, щоб не впасти, заснувши. Потім вирізав для самооборони коротенький сучок, ніби ломачку, сів якнайзручніше й від надмірної втоми міцно заснув. Я спав так солодко, як, думаю, небагатьом спалося б на моєму місці, і, здавалося, ніколи ще не прокидався таким свіжим і бадьорим.

Ж. Гранвіль. Ілюстрація до роману Д. Дефо «Життя і незвичайні пригоди Робінзона Крузо»

Коли я прокинувся, уже зовсім розвиднілося. Погода прояснилася, вітер стих, і море вже не лютувало. Але мене найбільше вразило те, що вночі корабель принесло припливом із мілини майже до тієї скелі, об яку мене так сильно вдарило хвилею, і тепер він стояв за милю від того місця, де я ночував: тримався він майже рівно, і я вирішив побувати на ньому й урятувати хоч що-небудь із корисних для мене речей.

Спустившись зі свого пристановища на дереві, я ще раз озирнувся навкруги й спочатку побачив нашу шлюпку, що лежала милі за дві праворуч від мене на березі, куди її викинуло море. Я пішов туди, сподіваючись дістатися до шлюпки, але, як виявилося, шлях перепиняла маленька затока чи бухточка з пів милі завширшки. Тоді я повернув назад, бо мені важливіше було потрапити якнайшвидше на корабель, де я сподівався знайти що-небудь для підтримки свого життя. (...)

Робінзонові вдалося допливти до корабля. У трюмі було багато води, проте він так загруз у мулистій мілині, що корма піднялася, а ніс судна ледве не торкався води. Уся кормова частина корабля не була затоплена, тому речі та запас їжі не намокли. Робінзон зробив пліт, щоб перевезти все на берег.

Тепер мені треба було оглянути околиці й вибрати собі зручне місце для житла, де я міг би скласти своє майно, не боячись, що воно пропаде. Я досі не знав, куди потрапив: на континент чи на острів, у заселену чи незаселену країну; не знав, чи загрожують мені хижі звірі, чи ні. Приблизно за пів милі від мене був горб, крутий та високий (...). Озброївшись рушницею, пістолем і порохівницею, я вирушив на розвідку. Коли я з великими труднощами зійшов на вершину горба, то відразу зрозумів

свою гірку долю: я був на острові, з усіх боків розлягалося море, і навкруги не було видно землі (...).

Я зробив ще одне відкриття: ніде не було видно ні клаптика обробленої землі — острів, за всіма ознаками, був незаселений. (...)

Я жив на березі вже тринадцять днів; за цей час я побував на кораблі одинадцять разів і перевіз на берег усе, що тільки в змозі перетягти пара людських рук. Коли б тиха погода тривала далі, я певен, що перевіз би частинами весь корабель, але, готуючись до дванадцятого рейсу, я помітив, що знімається вітер. Проте, дочекавшись відпливу, я все-таки вирушив на корабель. Під час попередніх рейсів я так ретельно обшукав нашу каюту, що мені здавалося, ніби там нічого вже не зосталося; але зараз мені впала в очі шафка з двома шухлядами — в одній були три бритви, великі ножиці й із десяток ножів і виделок, а в другій — гроші, почасти європейською, почасти бразильською срібною та золотою монетою, усього до тридцяти шести фунтів стерлінгів.

Я посміхнувся, побачивши ці гроші:

— Непотрібний мотлох! — сказав я. — Навіщо ви мені тепер? Ви не варті, щоб підняти вас із землі. Усю цю купу золота я ладен віддати за будь-який із цих ножів. Мені немає що з вами робити; тож залишайтеся там, де лежите, і йдіть на дно морське (...).

Однак, трохи поміркувавши, я вирішив узяти гроші й загорнув їх у шмат парусини. (...)

На той час я був уже вдома, у безпеці, з усіма моїми скарбами й лежав у наметі. Буря лютувала всю ніч, і коли на ранок я визирнув із намету, від корабля не залишилося і сліду! Спочатку це прикро вразило мене, але я втішився думкою, що, не марнуючи часу й не шкодуючи сил, добув звідти все, що могло мені пригодитися. (...)

Робінзон облаштував собі житло на невеликій рівній галявині на схилі високого горба. Довкола житла він понабивав у два ряди високі кілки із загостреними кінцями, а зсередини укріпив огорожу рядом підпорок із кілків.

Ж. Гранвіль. Ілюстрація до роману Д. Дефо «Життя і незвичайні пригоди Робінзона Крузо»

Дверей у загорожі я не зробив, а перелізав через частокіл за допомогою короткої драбини. Увійшовши, я забирав драбину й, почуваючи себе надійно відгородженим від усього світу, міг спокійно спати вночі, що за інших умов, як мені здавалося, було б неможливо. А проте, як виявилося пізніше, усі ці запобіжні заходи проти уявних ворогів були непотрібні. (...)

Робінзон поставив великий намет і переніс туди харчі та речі. Він викопав печеру, що слугувала як льох.

У перервах між цими заняттями я принаймні раз на день виходив із рушницею, щоб розважитися, підстрелити яку дичину й ознайомитися з природними багатствами острова. Першого ж разу я зробив відкриття, що на острові водяться кози, і дуже зрадів, та, на великий жаль, кози були страшенно боязкі й такі прудконогі, що підійти до них було дуже важко. Однак це не турбувало мене, бо я був певний, що рано чи пізно підстрелю одну з них, що й сталося згодом. Вистеживши місця, де вони збираються, я помітив таке: якщо кози були на горі, а я — у долині, усе стадо злякано тікало геть; якщо ж я був на горі, а кози паслись у долині, вони не звертали на мене ніякої уваги. Тому я зробив висновок, що очі цих тварин мають особливу будову: їхній зір спрямований униз, отож вони не можуть бачити того, що відбувається над ними. Відтоді я спочатку залазив на будь-яку скелю, щоб бути над ними, і тоді часто влучав у них. (...)

Поміркуйте!

- Як Робінзон опинився на безлюдному острові?
- Чому радість порятунку та розпач опанували його майже одночасно?
- Доведіть, що Робінзон послуговується розумом і логікою у своїх рішеннях.
- Як він облаштовує своє помешкання на острові?
- Які з речей, привезених із затонулого корабля, він найбільше цінує? Чи вдалося б йому вижити на безлюдному острові без цих речей? Чому?
- Як він тепер ставиться до грошей? Чому?
- Які відкриття робить Робінзон?

Моє становище видавалося мені дуже сумним. Мене закинуло жахливим штормом на острів, що знаходився далеко від місця призначення нашого корабля і за кількасот миль від торгових шляхів, і я мав усі підстави думати, що так мені судилося, що тут, у цьому відлюдді, мені доведеться закінчити свої дні. (...)

Але завжди щось швидко припиняло такі думки й докоряло за них. А якось, коли я, глибоко замисливши про свою гірку долю, блукав із рушницею над берегом, у мені заговорив голос розуму: «Ти у скруті, це правда, але згадай, де ті, хто був із тобою? У шлюпці було одинадцятеро, де ж решта? Чому вони не врятувалися, а ти залишився живий? Чому тебе відзначено? І де краще бути — тут чи там?» І я показав на море. У всякому злі треба вбачати якесь добро й не забувати про гірше, що могло б статися.

Тут я знову згадав, як добре я забезпечений усім потрібним для життя і що було б зі мною, коли б сталося так (а зі ста разів це трапляється дев'яносто дев'ять), що наш корабель залишився б на мілині, де він став спершу, якби його потім не пригнало ближче до берега та я не встиг забрати всі потрібні мені речі. Що було б зі мною, коли б мені довелося

жити на цьому острові так, як я перебув першу ніч, без притулку, без їжі, не маючи засобів це добути? Що робив би я без рушниці, без набоїв, без інструментів, без одягу та постелі, без намету чи притулку?

А тепер усього цього було в мене досить і я не боявся заглядати в майбутнє: я знав, що знайду спосіб добувати їжу, навіть коли в мене закінчаться набої. Я спокійно проживу без рушниці до самої смерті, бо з перших же днів я став клопотатися, як забезпечити себе всім потрібним і не лише на той час, коли в мене вичерпається весь мій запас набоїв і пороху, а й тоді, коли моє здоров'я та сили почнуть підупадати.

Признаюся: я зовсім забув про те, що весь мій вогневий запас може загинути за одним разом, що блискавка може підпалити й підірвати мій порох. Ось чому, коли блиснула блискавка й загуркотів грім, думка про це так уразила мене. (...)

Минуло днів десять або дванадцять, і мені спало на думку, що я через брак книжок, пера та чорнила загублю рахунок дням і нарешті перестану відрізняти будні від свят. Щоб запобігти цьому, я поставив чималий стовп на тому місці берега, куди мене закинуло море, і, вирізьбивши на широкій дерев'яній дошці великими літерами напис: «Тут я ступив на берег 30 вересня 1659 року», прибив її навхрест до стовпа.

На цьому чотирикутному стовпі я щодня робив ножем зарубку; кожний сьомий день робив удвоє довшу — це означало неділю; перше число кожного місяця я позначав ще довшою зарубиною. Отак я вів свій календар, відзначаючи дні, тижні, місяці та роки. (...)

Мушу згадати також, що в нас на кораблі були дві кішки й собака — я розповім свого часу цікаву історію про життя цих тварин на острові. Обох кішок я перевіз на берег; що ж до собаки, то він сплигнув із корабля сам і приплив до мене на другий день після того, як я перевіз мій перший вантаж. Собака був мені відданим слугою багато років. Він робив для мене все, що міг, і майже заміняв мені людське товариство. (...)

Настав час, коли я почав серйозно міркувати про своє становище й обставини, у які я потрапив (...). Я в міру сил намагався втішити себе думкою, що могло б статися ще гірше, і протиставляв злу добро. Цілком безсторонньо, ніби прибутки й витрати, записував я всі лиха, які довелося мені зазнати, а також усі радощі, що випали на мою долю.

Кадр із художнього фільму
«Робінзон Крузо»
(реж. Р. Гарді, США, 1997 р.)

ЗЛО	ДОБРО
Мене закинуло на жахливий, безлюдний острів, і я не маю ніякої надії на порятунок.	Але я живий, я не потонув, як усі мої товариші.
Я немовби відокремлений від усього світу й приречений на горе.	Зате я відзначений з усього нашого екіпажу тим, що смерть помилувала лише мене, і Той, хто так дивно врятував мене від смерті, визволить мене із цього безрадісного становища.
Я осторонь від усього людства; я самітник, вигнанець із людського суспільства.	Але я не вмер із голоду й не загинув у цьому пустельному місці, де людині немає із чого жити.
У мене мало одягу, і скоро мені не буде чим прикрити своє тіло.	Але я живу в жаркому кліматі, де я навряд чи носив би одяг, коли б і мав його.
Я беззахисний проти нападу людей і звірів.	Але я потрапив на острів, де немає таких хижих звірів, як на берегах Африки. Що було б зі мною, якби мене викинуло туди?
Мені немає з ким поговорити й розрадити себе.	Але бог створив чудо, пригнавши наш корабель так близько до берега, що я не тільки встиг запастись усім необхідним для задоволення моїх повсякденних потреб, а й маю змогу забезпечити собі прожиток до кінця моїх днів.

Усе це незаперечно свідчить, що навряд чи на світі було коли-небудь таке лихе становище, де разом із поганим не знайшлося б чогось хорошого, за що треба було б дякувати: гіркий досвід людини, котра зазнала найбільшого нещастя на землі, показує, що в нас завжди знайдеться якась утіха (...).

Отже, послухавши тепер голос розуму, я почав миритися зі своїм становищем. Досі я раз по раз поглядав на море, сподіваючись побачити там корабель, а тепер я на це не надіявся і всі думки спрямував на те, щоб по змозі полегшити своє існування.

Поміркуйте!

- Розкажіть про психологічний стан Робінзона Крузо.
- Як він намагається долати негативні думки?
- Чи правда, що в будь-яких обставинах людина може знайти негативне (зло) і позитивне (добро)?
- Пригадайте, як у скрутних ситуаціях міркувала Полліанна, героїня однойменного роману Е. Портер. Порівняйте її висловлювання з думками Робінзона Крузо. Що в них спільного?

Робінзон упорядкував речі, поглибив і розширив печеру, змайстрував найпотрібніші меблі, зокрема стіл і стілець, і почав вести свій щоденник.

ЩОДЕННИК

30 вересня 1659 року. Я, нещасливий, бідолашний Робінзон Крузо, зазнавши далеко від берега аварії під час страшенної бурі, був викинутий на берег цього непривітного, похмурого острова, який я назвав островом Розпуки. Усі мої супутники з нашого корабля потонули, а сам я був напівмертвий.

1 жовтня. Прокинувшись уранці, я, на велике диво, побачив, що приплив зняв наш корабель із мілини й пригнав його дуже близько до острова. З одного боку, було приємно, що корабель не пошкоджений і не перекинувся; у мене народилася надія добратися до нього, коли вітер стихне, щоб запасти собі їжі й інших потрібних речей; але, з іншого боку, ще дужчою стала моя туга за товаришами. (...)

Від 26 до 30 жовтня. Напружено працював, перетягаючи своє добро до нового житла, дарма що майже весь час лив дощ.

4 листопада. Розподілив свій час, призначивши певні години на фізичну працю, на полювання, на сон і розваги. Ось мій розпорядок: зранку, якщо немає дощу, години дві або три ходжу по острову з рушницею; потім до одинадцятої працюю, а об одинадцятій снідаю чим доведеться; з дванадцятої до другої сплю, бо в цю пору найбільша спека, надвечір знову беруся до роботи. Останні два дні весь мій робочий час пішов на виготовлення стола. Тоді я був ще дуже невправний столяр, але час і нужда скоро зробили з мене майстра на всі руки. Так було б і з кожним на моєму місці.

18 листопада. Шукаючи в лісі будівельний матеріал, знайшов те дерево, яке в Бразилії називають залізним за його надзвичайну твердість. (...) Я вирішив зробити з нього лопату. (...)

Ж. Гранвіль. Ілюстрація до роману Д. Дефо «Життя і незвичайні пригоди Робінзона Крузо»

27 грудня. Підстрелив двох козенят; одне забив, а друге поранив у ногу так, щоб воно не могло втекти; я впіймав його й привів додому на мотузці. Удома оглянув його ногу; вона була перебита, і я забинтував її.

Примітка. Я виходив це козеня. Я так довго доглядав його, що воно стало ручним, паслося на моріжку перед наметом і не хотіло йти від мене. Тоді мені вперше спало на думку завести домашню худобу, щоб забезпечити собі харчування на той час, коли в мене не стане куль і пороху.

3 січня. Почав будувати огорожу чи, точніше, стіну, бо ще боявся нападу; вирішив зробити її дуже міцною та товстою. Одного разу, нишпорячи у своїх речах, я знайшов невеличкий мішок із зерном для птиці. Рештки цього зерна в мішку були зіпсовані пацюками — коли я заглянув усередину, то побачив саме порохно; оскільки ж мішок був мені потрібен для чогось іншого, то я витрусив його на землю під скелею.

Це було невдовзі перед початком проливних дощів. Я давно забув про це, коли приблизно через місяць побачив кілька маленьких зелених стеблинок, які щойно вилізли із землі. Я подумав, що це яка-небудь невідома мені рослина. Яке ж було моє здивування, коли ще через кілька тижнів я побачив десять–дванадцять колосків чудового зерна ячменю! Та я ще більше здивувався, коли згодом помітив, що тут-таки, поруч, під схилом скелі, з'явилися рідкі стебельця іншої рослини. Виявилося, що то рис (...).

Можете бути певні, що я дбайливо зібрав усі колосочки, коли вони достигли, а це сталося десь наприкінці червня. Я підібрав кожне зернятко й вирішив посіяти весь урожай знову, сподіваючись у майбутньому назбирати досить збіжжя, щоб його вистачило мені на хліб. Але тільки на четвертий рік я зважився взяти маленьку частину зерна собі на їжу (...).

Ж. Гранвіль. Ілюстрація до роману Д. Дефо «Життя і незвичайні пригоди Робінзона Крузо»

Якось Робінзон захворів. Під час хвороби й жахливого сну, який він побачив, чоловік став гірко докоряти собі за минуле; йому згадалися добрі батькові поради та його пророкування. Відтоді Робінзон почав молитися, розмірковувати про бога й читати Біблію, яку теж знайшов на кораблі.

Через 10 місяців життя на острові Робінзон вирішив ґрунтовніше все обстежити. У глибині острова він знайшов долину, де росло багато винограду, з якого він почав виготовляти родзинки. У долині Робінзон поставив курінь, обгородив кілками й назвав це помешкання дачею. Харчів на острові вистачало: він їв родзинки, козятину, черепашаче м'ясо та яйця.

Запас чорнила почав вичерпуватися, і Робінзон став записувати тільки видатні події. Він звернув увагу, що дощова пора року дуже правильно чергується із засушливим періодом. Зважаючи на це, міг заздалегідь підготуватися до дощів і посухи та вирахувати час, коли потрібно сіяти ячмінь і рис (а робив він це двічі на рік).

Ж. Гранвіль. Ілюстрація до роману Д. Дефо «Життя і незвичайні пригоди Робінзона Крузо»

Кілки з огорожі в його лісовій дачі пустили паростки. Робінзон підстриг їх, а згодом такий живопліт зробив для свого старого житла.

Робінзон зважився добратися до протилежного берега острова. На заході він побачив море, а за ним материк, який могли населяти дикуни.

Робінзон щодня читав Біблію, що допомагало триматися духом.

Із часом він навчився плести кошики, робити глиняний посуд, пекти хліб. Робінзон зрубав величезне дерево й зробив із нього човен. Робота забрала багато сил і часу, але човен був такий важкий, що він не зміг спустити його на воду.

Коли його одяг зовсім зносився, він зшив собі зі шкур кіз шапку, куртку й штани. Його головною працею було будування нового човна. І через два роки Робінзон таки спустив його на воду.

Якось він вирішив обпливти довкола острова. Його підхопила сильна течія та віднесла дуже далеко від берега. Робінзону пощастило добратися до острова, і він вирішив назавжди відмовитися від свого плану визволитися з безлюдного острова за допомогою човна.

Пригадайте!

Вам відомо, що спогади про Робінзона Крузо розчулили навіть зачерствілу душу Скруджа — героя «Різдвяної пісні» Ч. Дікенса — настільки, що він починає плакати. *«А он і папуга! — далі вигукував Скрудж. — Сам зелений, із жовтим хвостиком, а на маківці чубчик, мовби листок салату. Он він! "Бідний Робіне Крузо!" — так він сказав господареві, коли той повернувся додому, обпливши навколо острова».*
Чи можете ви тепер пояснити таку поведінку цього героя?

Робінзон приручив кіз і зробив для них огорожу із частоколом.

Замість панчіх і черевиків у Робінзона було саморобне взуття. На куртці — петельки, на яких висіли пилка й сокира, а на ремені — торбинки з порохом і дробом. На спині він ніс кошик, на плечі — рушницю, а над головою держав величезну хутряну парасольку.

Поміркуйте!

- Пригадайте інших героїв художніх творів, які ведуть щоденник. Для чого Робінзон Крузо почав записувати все в щоденник?
- Чому в нього виникла потреба молитися?
- Як Робінзон тепер ставиться до повчань свого батька?
- Складіть розпорядок дня головного героя твору.

Якось опівдні, ідучи берегом моря до свого човна, я був надзвичайно здивований, побачивши відбиток босої людської ноги, дуже ясно відтиснутий на піску. Я спинився, ніби вражений громом, ніби побачивши привид. Я прислухався, озираючись навколо, але нічого не почув і не

побачив. Я вибіг на горбок, щоб бачити далі; спустився назад, походив берегом, але не знайшов нічого: інших подібних слідів не було. Я пішов ще раз подивитися на той слід і переконатися — чи справді це людський слід, а чи це мені тільки привиділося. Ні, я не помилився: це, безумовно, був відбиток людської ступні. Я чітко вирізняв п'яту, пальці, підошву. Як він потрапив сюди? Я губився в здогадах і не міг спинитися на жодному. Дуже збентежений, не чуючи землі під собою, я пішов додому, до своєї фортеці. Я був наляканий до краю. (...)

Ж. Гранвіль. Ілюстрація до роману Д. Дефо «Життя і незвичайні пригоди Робінзона Крузо»

Іноді мені здавалося, що це диявол залишив свій слід, і розум підтверджував цей мій здогад. Справді, хто ж інший, крім диявола в людській подобі, міг би забратись у ці краї? Де судно, що привезло сюди людину? І де інші сліди? Як могла потрапити сюди людина? З іншого боку, смішно було подумати, що сатана прибрав людської подоби з єдиною метою залишити слід своєї ноги в такому пустинному місці, як мій острів, де було десять тисяч шансів проти одного, що я цього сліду ніколи не побачу. Якщо дияволові хотілося налякати мене, то він знайшов би для цього безліч інших способів. І чому, знаючи, що я живу по цей бік острова, він залишив свій слід на другому боці, та ще й на піску, де його змиє перший же прибій? Усе це суперечило одне одному та не в'язалося з нашими звичайними уявленнями про хитрощі диявола.

Такі міркування остаточно переконали мене, що диявол тут ні до чого, і я відмовився від цього припущення. Дуже скоро я дійшов висновку, що це мусили бути куди небезпечніші істоти — дикуни з материка (...).

Тривога моя була така велика, що я не спав усю ніч. Зате вранці, виснажений тяжкими роздумами, я заснув міцним сном, а прокинувшись, відчув себе, як ніколи, бадьорим. Тепер я почав міркувати спокійніше й, зваживши всі обставини, дійшов висновку, що мій острів, такий багатий на рослинність і розташований недалеко від материка, не був таким безлюдним, як я уявляв собі раніше. Хоча на ньому й не було постійних жителів, усе-таки тут могли іноді бувати дикуни з материка; не виключено, що їх приганяло течією чи вітром.

А те, що я прожив на острові п'ятнадцять років і досі не зустрів жодної живої людини, пояснюється, звичайно, тим, що, потрапивши сюди, дикуни, очевидно, одразу якомога швидше поверталися назад, бо ні в якому разі не думали оселятися тут.

Отже, мені загрожувала єдина небезпека — зустріти їх несподівано, коли вони висідатимуть на берег. (...)

Поміркуйте!

- Чому Робінзон, який так прагнув людського товариства, злякався сліду людської ноги?
- Які міркування із цього приводу в нього виникають?
- Що йому допомагає подолати страхи?
- Яке рішення Робінзон приймає?

Кадр із художнього фільму «Робінзон Крузо» *(реж. Р. Гарді, США, 1997 р.)*

Отже, як я сказав, ішов двадцять третій рік мого перебування на острові. Настав грудень — час південного сонцестояння (я не можу назвати цю пору зимою), а для мене — пора жнив, яка вимагала моєї постійної присутності в полі. Вийшовши якось удосвіта з дому, я страшенно здивувався, побачивши вогонь на березі, милі за дві від мого житла, і не з того боку острова, де, за моїми спостереженнями, звичайно були дикуни, а з того, де жив я сам.

Я був буквально приголомшений тим, що побачив, і сховався у своєму ліску, не зважуючись ступити ні кроку далі, щоб не наразитися на несподіваних гостей. Але й там я не почував себе спокійним і боявся, що, коли дикуни, почавши блукати по острові, натраплять на мої ниви або на щось із моїх робіт, вони відразу ж здогадаються, що тут живуть люди, і не заспокояться, поки не знайдуть мене. Охоплений тривогою, я поспішив до своєї фортеці, затяг за собою драбину, щоб замести сліди, і почав готуватися до оборони.

Я зарядив усі свої гармати, як я називав мушкети, що стояли на «лафетах» уздовж зовнішньої стіни, і всі пістолі й вирішив захищатися до останнього подиху. Я не забув доручити себе божественній опіці та ревно просив Усевишнього визволити мене від рук варварів. Я пробув на своєму посту години дві, не маючи ніяких звісток ззовні, бо в мене не було кого послати в розвідку.

Просидівши ще якийсь час і багато передумавши, я не мав уже сил терпіти далі невідомість і виліз нагору описаним уже способом, тобто по драбині, приставленій до краю гори, що звисала наді мною. Вилізши на саму вершину та піднявши за собою драбину, я вийняв підзорну трубу, ліг долі й, наставивши трубу на берег, почав дивитися. Я побачив чоловік десять голих дикунів, що сиділи біля вогнища (...).

На двадцять четвертий рік свого перебування на острові Робінзон Крузо побачив недалеко від берега корабель, який уночі розбився на рифах. Через кілька днів

він знайшов на березі тіло юнги судна, а коли дістався човном до корабля, урятував ще живого собаку, знайшов двох потопельників. Очевидно, що люди зникли десь на шлюпці. Робінзон обшукав корабель і знайшов для себе трохи корисних речей: зброю, порох, одяг і взуття. Забрав він і три торби з грошима.

Можна сказати, що за цю поїздку я придбав небагато корисних для мене речей. Гроші не мали для мене ніякої цінності. Це було непотрібне сміття, і все своє золото я залюбки віддав би за три-чотири пари англійських черевиків і панчіх, яких я не носив уже кілька років. (...)

Проте я переніс гроші в печеру й сховав, як раніше сховав ті, що знайшов на нашому кораблі. (...)

Робінзону наснилося, що він урятував від дикунів полоненого, якого ті хотіли з'їсти. Ця людина мала допомогти йому переправитися на материк.

Тож уявіть собі мій подив, коли одного ранку я побачив на березі, на моєму боці острова, принаймні п'ять індіанських пірог. Усі вони були порожні: дикуни, що приїхали ними, кудись зникли з моїх очей. Я знав, що звичайно в кожну пірогу сідає четверо–шестеро чоловік, коли не більше, і тому численність непроханих гостей дуже мене бентежила. Я не уявляв, як я один упораюся з двома чи трьома десятками дикунів. Спантеличений та стурбований, я засів у своєму замку, але приготувався до задуманої раніше атаки та вирішив діяти, якщо трапиться нагода. (...)

Раптом кілька чоловік відокремилися від гурту й побігли в той бік, де стояли човни, а через якийсь час я побачив, що вони тягнуть до вогню двох нещасних (...). Одного з них одразу ж звалили на землю, ударивши по голові чимось важким, мабуть, дрючком або дерев'яним мечем, яким звичайно користуються дикуни. У цю мить нещасний, відчувши, що його не так пильнують, спалахнув надією на порятунок. Він раптом кинувся вперед і з неймовірною швидкістю побіг піщаним берегом прямо до мене, тобто в той бік, де було моє житло. Признаюся, я страшенно перелякався, коли побачив, що він біжить до мене, тим більше, що мені здалося, ніби вся ватага кинулася доганяти його. (...) Я залишився на своєму посту й дуже підбадьорився, коли побачив, що за втікачем женуться всього лише троє. Остаточно я заспокоївся, коли пересвідчився, що він біжить набагато швидше (...).

І тут я всім своїм єством відчув, що настав час діяти, коли я хочу придбати слугу, а може, і товариша чи помічника. «Саме провидіння, — думав я, — закликає мене врятувати нещасного». Не гаючи часу, я збіг драбинами до підніжжя гори, узяв із собою рушниці, які залишив унизу, так само швидко виліз знову нагору, спустився з іншого боку й побіг до моря навперейми дикунам. Незабаром я опинився між утікачем та його переслідувачами, бо біг найкоротшим шляхом і до того ж униз, по схилу горба. Почувши мої крики, утікач озирнувся і спочатку перелякався мене більше, ніж своїх ворогів. Я подав йому рукою знак повернути, а сам поволі пішов назустріч переслідувачам. Коли перший із них порівнявся зі мною, я збив його з ніг ударом приклада. Стріляти я боявся, щоб не при-

вернути уваги решти дикунів, хоча на такій відстані навряд чи вони могли б почути мій постріл або побачити дим від нього. Коли перший із переслідувачів упав, його товариш спинився, очевидно, перелякавшись, і я швидко підбіг до нього. Але, наблизившись, я побачив, що він тримає в руках лук і стрілу та цілиться в мене. Отже, я мусив діяти й першим же пострілом убив його. Нещасний, бачивши, що обидва його вороги, як йому здавалося, упали мертві, спинився, але він був так наляканий вогнем і звуком пострілу, що розгубився, не знаючи, чи йти йому до мене, чи тікати. Я почав знову звати його до себе. Він зрозумів: ступив кілька кроків і знову спинився. Тільки тоді я помітив, що він труситься, як у пропасниці. Бідолаха, очевидно, вважав себе за мого полоненого й думав, що я вчиню з ним точнісінько так само, як я вчинив з його ворогами. Я знову поманив його до себе й узагалі старався підбадьорити його, як умів. Він підходив до мене дедалі ближче, кожні десять–двадцять кроків падаючи навколішки на знак удячності за порятунок. Я ласкаво всміхався до нього та манив його рукою. Нарешті, підійшовши зовсім близько, він знову впав навколішки, поцілував землю, притулився до мене обличчям, узяв мою ногу й поставив її собі на голову.

Мабуть, останній порух означав, що він присягається бути моїм рабом до самої смерті. Я підвів його, поплескав по плечу та, як міг, старався показати, що йому не треба боятися мене. (...) Коли ми з ним прийшли в печеру, я дав йому хліба, жменю родзинок і напоїв водою, а це після швидкого бігу було для нього найпотрібніше. Коли він підживився, я жестами показав йому в куток печери, де в мене лежали великий оберемок рисової соломи та ковдра, що не раз правили мені за постіль. Бідолаху не треба було дуже довго припрошувати, він ліг і вмить заснув.

Це був гарний хлопець, високий на зріст, бездоганно збудований, з рівними, міцними руками й ногами та добре розвиненим тілом. На вигляд йому було років двадцять шість. У його обличчі не було нічого дикого або жорстокого. Це було мужнє обличчя з м'яким і ніжним виразом європейця, особливо коли він посміхався. Волосся в нього було довге й чорне, але не кучеряве, як овеча вовна; лоб високий і широкий; очі жваві, блискучі; колір шкіри не чорний, а смуглий, проте не того жовто-рудого відтінку, як у бразильських або віргінських індіанців, а швидше оливковий, дуже приємний для очей, хоч його й важко описати. Обличчя в нього було кругле, повне, ніс невеликий. До того ж у нього був гарно окреслений рот із тонкими губами та правильної форми, білі, немов слонова кістка, чудові зуби.

Проспавши або, вірніше, продрімавши з пів години, він прокинувся і ви-

Ж. Гранвіль. Ілюстрація до роману Д. Дефо «Життя і незвичайні пригоди Робінзона Крузо»

йшов до мене. Я доїв своїх кіз біля печери. Побачивши мене, він одразу ж підбіг і ліг переді мною на землю, показуючи всією своєю позою найсмиреннішу вдячність і виробляючи при цьому всім тілом безліч чудернацьких рухів. Припавши обличчям до землі, він знову поставив собі на голову мою ногу та всіма засобами старався довести свою безмежну відданість і покірність. Хлопець давав мені зрозуміти, що із цього дня буде моїм слугою довіку. Я зрозумів багато дечого з того, що він хотів мені сказати, і постарався пояснити, що дуже задоволений ним. Одразу я почав говорити з ним і вчити його відповідати. Насамперед я сказав йому, що його ім'я буде П'ятниця, бо цього дня я врятував йому життя. Після цього я навчив його вимовляти слово «господар» і дав йому зрозуміти, що це моє ім'я; навчив вимовляти «так» і «ні» й розтлумачив значення цих слів. (...)

Кадр із художнього фільму «Робінзон Крузо» *(реж. Р. Гарді, США, 1997 р.)*

Поміркуйте!

- Який віщий сон наснився Робінзонові?
- Чому він назвав визволеного індіанця П'ятницею?
- Які взаємини виникли між ними?
- Пригадайте о́брази Дон Кіхота та Санчо Панси. Що є в них спільного з Робінзоном і П'ятницею?

Новий товариш мені дуже сподобався, і я взяв собі за обов'язок навчити його всього того, що могло бути для нього корисним, а головне — говорити й розуміти мої слова. Він виявив себе дуже здібним учнем, веселим і завжди ретельним. Він так радів, коли розумів мене або коли йому щастило пояснити мені свою думку, що для мене була справжня втіха вчити його. (...)

Це був найщасливіший рік мого життя на острові. П'ятниця навчився досить добре говорити по-англійськи. Він знав назви майже всіх речей, про які я міг його запитати, і всіх місць, куди я міг його послати. Він дуже любив розмовляти зі мною. Отак знову знайшлося заняття для мого язика, що стільки років байдикував. Окрім утіхи, яку я мав із наших бесід, сама присутність цього хлопця була для мене неабиякою радістю, так припав він мені до серця. Щодня більше чарували мене його чесність і щирість. (...)

Я розповів йому історію моїх пригод, особливо те, як я потрапив на цей острів, скільки років прожив на ньому та як я провів ці роки. Я розповів П'ятниці про європейські країни, зокрема про Англію, пояснив-

ши, що я звідти родом. Я розповів йому про аварію корабля, на якому я побував, і показав місце, де колись лежали його рештки, що їх тепер віднесло в море. Я показав йому й рештки шлюпки, на якій ми рятувались і яку згодом викинуло на острів. Ця шлюпка, яку я не мав сили зрушити з місця, тепер зовсім розвалилася. Побачивши її, П'ятниця замислився і довго мовчав. Я спитав його, про що він думає, і він відповів:

— Я бачив шлюпка, як ця: плавав те місце, де мій народ.

Я довго не міг зрозуміти, що він хотів сказати, але нарешті, після довгих розпитувань, виявилося, що таку саму шлюпку прибило до тієї землі, де живе його плем'я. Я зараз же подумав, що якийсь європейський корабель розбився коло тих берегів і ту шлюпку зірвало з нього хвилями. Але чомусь мені не спало на думку, що в шлюпці могли бути люди, і, розпитуючи далі, я цікавився лише шлюпкою. П'ятниця описав мені її дуже детально, але лише тоді, коли він жваво додав наприкінці: «Білі люди не потонули, ми їх урятували», — я зрозумів його краще й запитав, чи були в шлюпці білі люди.

— Вони живі, живуть у наших, — відповів він.

Це наштовхнуло мене на новий здогад: чи не з того корабля, що розбився перед моїм островом, були ті сімнадцять чоловік? Мабуть, переконавшись, що корабель наскочив на скелю і що йому загрожує неминуча загибель, усі вони покинули його й пересіли в шлюпку, а потім їх прибило до землі дикунів, де вони залишилися. Я почав допитуватись у П'ятниці, чи напевне він знає, що білі люди живі. Він жваво відповів: «Напевне, напевне», — і додав, що скоро вже чотири роки, як вони живуть у його земляків, і що ті не тільки не кривдять їх, а навіть годують. На моє запитання, як могло статися, що дикуни не вбили та не з'їли білих людей, він відповів: «Білі люди стали нам братами». (...)

Настав двадцять сьомий рік мого полону. Останніх трьох років, правда, можна було б не рахувати, бо, коли з'явився П'ятниця, життя моє зовсім змінилося. Двадцять шості роковини я відсвяткував подячною молитвою, як і минулі роки. Я був непохитно переконаний, що не проживу на моєму острові й року. Та, незважаючи на таку впевненість, я не занедбував свого господарства, а так само копав землю, засівав, обгороджував нові ниви, ходив за своєю отарою, збирав і сушив виноград — робив усе необхідне, як і дотИ.

Як тільки припинилися дощі та встановилася погода, я почав ретельно готуватися до далекого плавання. Я заздалегідь розрахував, який запас харчів буде нам потрібний, і заготував усе, що треба. Тижнів через два я збирався відкрити док і спустити човен на воду. Одного ранку, як звичайно, готуючись до подорожі, я послав П'ятницю на берег по черепаху: яєць і м'яса цієї тварини нам звичайно вистачало на тиждень. Не встиг П'ятниця відійти, як прибіг назад. Мов божевільний, не чуючи під собою землі, він перелетів до мене через огорожу й, перш ніж я встиг його запитати, закричав:

— Господарю! Господарю! Лихо! Нещастя!

— Що таке, П'ятнице? — спитав я в тривозі.

— Там, коло берега, одна, дві, три пироги!

Я спитав його, чи він боронитиме мене, як я його, і, головне, чи робитиме він усе, що я накажу йому.

— Я умру, якщо ти накажеш, господарю! — відповів він. (...)

Робінзон і П'ятниця зібрали всю вогнепальну зброю, оглянули та зарядили її. Узявши підзорну трубу, Робінзон піднявся на гору для розвідки.

Дикунів було двадцять один, троє полонених і три човни. Уся ця ватага з'явилася на острів для того, щоб варварським бенкетом відсвяткувати перемогу над ворогом. Коли Робінзон побачив, що дикуни хочуть з'їсти білу людину, вони з П'ятницею почали обстріл. Дикуни, які досі не бачили вогнепальної зброї, дуже налякалися. З них живими залишилося лише четверо, які втекли на човні. Робінзон із П'ятницею врятували білого чоловіка, який виявився іспанцем, та індіанця — батька П'ятниці.

Мій острів був тепер заселений, і я вважав, що маю багато підданих. Часто я не міг утриматися від посмішки щодо того, наскільки я схожий на короля. По-перше, увесь острів був моєю невід'ємною власністю, отже, мені належало безумовне право панування. По-друге, мій народ був увесь під моєю владою: я був необмеженим володарем і законодавцем. Усі мої піддані завдячували мені своїм життям, і кожний із них був готовий, коли б це було потрібно, померти за мене. Усі троє були різної віри: П'ятниця був протестант, його батько — язичник і людожер, а іспанець — католик. Я допускав у своїх володіннях цілковиту свободу совісті.

Невдовзі я почав потроху розмовляти з моїми новими підданими. Насамперед я наказав П'ятниці спитати в батька, що він думає про втечу чотирьох дикунів і чи не боїться, що вони можуть повернутися на острів із цілою юрбою своїх одноплемінників, яких нам не під силу буде подолати. Старий індіанець відповів, що, на його думку, утікачі ніяк не могли вигребти в таку бурю, яка лютувала тієї ночі; що вони, напевне, усі потонули, а коли й урятувались якимось дивом, то їх віднесло на південь і прибило до землі ворожого племені, де вони однаково загинуть від рук своїх ворогів. Що вони робили б, якби щасливо добралися додому, він не знав, але, на його думку, вони були такі перелякані нашим несподіваним нападом, гуркотом і вогнем пострілів, що, напевне, розповіли своїм, ніби їхні товариші загинули не від людських рук, а від грому та блискавки, і ніби П'ятниця та я були не двоє озброєних людей, а двоє розгніваних духів, посланих із неба, щоб знищити їх. Він, мовляв, сам чув, як вони говорили про це один одному, бо не уявляли собі, щоб простий смертний міг вивергати полум'я, говорити громом і вбивати на далекій відстані, навіть не замахнувшись рукою, як це було в тому випадку. Згодом я дізнався, що відтоді дикуни більше ніколи не висаджувалися на моєму острові. Очевидно, четверо втікачів, яких ми вважали загиблими, щасливо повернулися додому й своїми оповіданнями так перелякали одноплемінників, що в тих склалось уявлення, ніби кожного, хто ступить на зачарований острів, спалить небесний вогонь.

Але тоді я цього не знав, і тому ніколи не міг позбутися тривоги, щохвилини чекаючи нападу дикунів. І я, і моя маленька армія повсякчасно були готові до бою. Нас було тепер четверо, і, якби до нас з'явилася навіть сотня дикунів, ми сміливо стали б до бою з ними хоч би й у чистому полі. Пересвідчившись, що дикуни не з'являються, я помалу почав забувати свої страхи й думав про материк. (...)

Поміркуйте!

- Ким себе почував Робінзон, коли на його острові поселилися люди? Як він поводився?
- Чому Робінзон усе ж хоче залишити острів, навіть назважаючи на те, що почувається на ньому імператором?

Через тиждень Робінзон побачив за п'ять миль від берега англійський корабель. Він зрадів, але мав якесь недобре передчуття, тому вони з П'ятницею сховалися в гайку. Виявилося, що команда судна збунтувалася і вирішила залишити на острові капітана й тих членів команди, які не пристали до піратів. Робінзон допоміг капітану та його супутникам здолати піратів і повернути корабель. Заколотників залишили на острові.

19 грудня 1686 року Робінзон із П'ятницею нарешті покинули острів. Крузо пробув на ньому 28 років, 2 місяці й 19 днів. Після довгої морської подорожі він прибув до Англії 11 червня 1687 року. Робінзон вирішив податися до Лісабона, щоб довідатися про свою бразильську плантацію та про компаньйона. П'ятниця всюди супроводжував його.

Так завершився перший період мого життя, повного випадковостей та пригод, подібного до мозаїки, яку підібрало саме провидіння, і такого різноманітного, як рідко буває в цьому світі, — життя, що починалося нерозсудливо, а закінчувалося розумніше.

Читач подумає, що, досягши такого добробуту, я вже не став ризикувати; так воно й справді було б, якби обставини допомогли мені, але я звик до мандрівного життя, у мене не було ні сім'ї, ні численних родичів і навіть, незважаючи на моє багатство, широкого кола друзів. А тому, хоч я і продав свій маєток у Бразилії, я ніяк не міг забути цю країну; мене дуже тягло знову в мандри по світах, особливо хотілося побувати на своєму острові та подивитися, чи живуть іще там бідолашні іспанці, як поводяться з ними негідники-матроси, яких я залишив на острові.

Мій щирий друг, капітанова вдова, дуже відмовляла мене від цього й зуміла так вплинути на мене, що я майже сім років нікуди не виїздив з Англії. За цей час я взяв під свою опіку двох племінників, синів одного з моїх братів; у старшого були свої невеликі статки; я виховав його як дворянина й у своєму заповіті відписав йому певну суму, що мала правити за додаток до його власного капіталу. Другого я готував у моряки: через п'ять років, переконавшись, що з нього вийшов розумний, сміливий і заповзятий юнак, я спорядив для нього хороше судно й послав його в море; цей самий юнак згодом підмовив мене, уже діда, на подальші пригоди.

Тим часом я і сам якось обжився в Англії, бо насамперед одружився, не без користі для себе; і від цього шлюбу мав троє дітей — двох синів і дочку. Але коли моя дружина вмерла, а мій племінник із добрим прибутком повернувся з подорожі в Іспанію, мій нахил до мандрів у чужих краях та його наполегливі домагання все вирішили. Він умовив мене, узявши із собою різного товару, рушити на його судні купцем в Ост-Індію. Це сталося 1694 року.

Під час цього плавання я відвідав свою нову колонію на острові, бавився там із моїми наступниками-іспанцями й довідався про всю історію їхнього життя та життя тих негідників, яких я залишив на острові. Мені розповіли, як спочатку вони кривдили бідолашних іспанців, як вони ворогували, а потім мирилися, об'єднувалися з ними й знову розходилися, як нарешті іспанці були змушені вжити проти них насильство, як підкорили їх собі та справедливо поводилися з ними. Ця історія, якщо вникнути, була повна не менш різноманітних і дивовижних пригод, ніж моя власна, особливо в тій своїй частині, де йшлося про битви з караїбами[1], що кілька разів з'являлися на острові, а також про різні поліпшення, запроваджені на ньому. Я також довідався, що п'ятеро поселенців напали на сусідній материк і захопили в полон одинадцять чоловіків і п'ять жінок, у яких на той час, коли я приїхав на острів, народилося щось із двадцять дітей.

Я пробув на острові днів двадцять, залишив поселенцям запаси всіляких потрібних речей, особливо зброї, пороху, куль, одягу, інструментів, а також двох робітників, привезених з Англії, а саме: тесляра та коваля.

Крім того, я розбив острів на ділянки, зберігши за собою право власності на всі його землі, і поділив їх між поселенцями згідно з їхнім бажанням. Улаштувавши все таким чином, я переконав поселенців не кидати острова й поїхав.

Прибувши в Бразилію, я купив там і відправив поселенцям вітрильне судно, навантажене різними необхідними для них речами. Крім того, я послав на острів сім жінок, які могли б там стати за наймичок або вийти заміж за тих, хто схотів би їх узяти. Англійцям, які залишилися на острові, я обіцяв прислати кілька жінок з Англії разом із великим вантажем сільськогосподарського знаряддя, якщо вони оброблятимуть землю; згодом я дотримав слова. Вони стали чесними й працьовитими після того, як їх змусили до покори й виділили їм окремі ділянки землі для обробітку. Я послав також із Бразилії п'ять корів, з яких три були тільні, кілька овець і свиней; коли я приїхав туди знову, ці тварини дуже розплодилися (...).

(Переклад Г. Орлівни за редакцією Є. Крижевича)

---

[1] *Караїби (кариби)* — група індіанських племен Південної Америки.

Поміркуйте!

- Які риси характеру допомогли Робінзону Крузо вижити на безлюдному острові та не втратити людяність?
- Куди повертається Робінзон насамперед? А де потім проводить решту свого життя? Чому?
- Як його змінило перебування поза людською цивілізацією? Чи покинув головний герой мріяти про нові мандрівки? Чому?

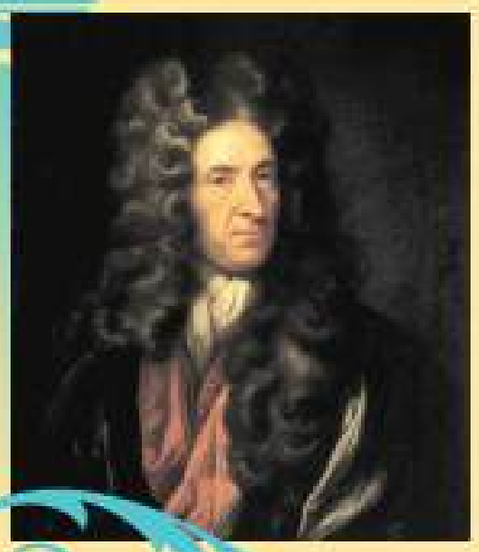

Роман, повна назва якого — *«Життя і незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо, моряка з Йорка, який прожив 28 років у цілковитій самотності на безлюдному острові біля берегів Америки, поблизу гирла річки Оріноко, куди його викинуло через кораблетрощу, у якій увесь екіпаж корабля, крім нього, загинув, з викладом його несподіваного звільнення піратами; написані ним самим»*, став найвідомішим твором англійського письменника ***Даніеля Дефо***.

Він народився в *м. Лондоні (Велика Британія)* у родині спадкового фламандського підприємця, торгівця свічками, і дочки англійського землевласника. Батьки Даніеля були протестантами.

До 14 років хлопець навчався в протестантському пансіоні на околицях Лондона, а потім у духовній семінарії. Священником він так і не став. Закінчивши семінарію, юнак кілька років провів у плаваннях, став торгівцем і мав стабільні прибутки. Але, прагнучи ще більше збагатитися, часто нечесним шляхом, Д. Дефо зрештою збанкрутів.

Одночасно з торгівлею він став засновником прогресивної журналістики в Англії, видавав газету «Огляд», для якої писав статті.

Після банкрутства Д. Дефо працював на державній службі, писав трактати, памфлети, у яких відстоював свої політичні погляди як протестант і прибічник Англійської буржуазної революції.

Історичні паралелі

У памфлеті «Чистокровний англієць» Д. Дефо виступив на захист короля Англії Вільгельма III Оранського, голландця за походженням, противника католицизму та політики династії Стюартів, своїх попередників. Письменник довів, що жодний з англійських монархів не може називатися чистокровним, чим завоював прихильність короля та перебував під його покровительством.

Після трагічної смерті Вільгельма Оранського англійський престол зайняла сестра його дружини — Анна Стюарт. За її розпорядженням Д. Дефо за гостросатиричні памфлети було ув'язнено й він три дні стояв біля ганебного стовпа. Після цього Д. Дефо вже працював в інтересах нового уряду.

Під час однієї зі своїх журналістських подорожей Англією Д. Дефо дізнався історію Олександра Селькірка — шотландського моряка, якого через непорозуміння з капітаном було висаджено на безлюдний острів Мас-а-Тьєра в Тихому океані, де він прожив чотири роки.

Зацікавившись цією історією, письменник створює роман «Життя і незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо, моряка з Йорка». Для достовірності твору він опрацьовував щоденники подорожей різних мандрівників, зокрема нотатки моряка Роджерса про кругосвітню подорож 1708–1711 років, капітана Едуарда Кука та нарис Річарда Стіля про Селькірка.

Твір Д. Дефо про Робінзона Крузо — один із найвідоміших пригодницьких романів в історії літератури. Оповідь ведеться від імені головного персонажа, частину твору займає його щоденник. Спочатку Робінзон детально фіксує всі події та свої спостереження, а надалі, економлячи чорнило, — лише основні з них.

Майже весь час Крузо перебуває на острові на самоті. Єдині засоби його виживання — це розум і здоровий глузд, які допомагають йому вирішити всі проблеми, і невтомна праця. У романі наведено реалістичні описи побуту Робінзона, а також повчальні за змістом його роздуми на теми моралі, філософії та релігії.

Як письменник-просвітник, Д. Дефо прагне переконати читачів у правдоподібності оповіді. Для цього детально описує території, куди потрапляє Робінзон, спосіб життя аборигенів, особливості клімату.

Ідейний зміст роману розкривається в о́бразі *Робінзона Крузо*, який є втіленням *просвітницької концепції «природної людини»* — представника середнього класу, звичайної (негероїчної) особи, яка, покладаючись на свій розум і користуючись закладеними природою здібностями, виживає в екстремальних умовах. Як звичайна людина, Робінзон постійно відчуває страх, мислить примітивними категоріями, часто помиляється, але водночас не припиняє думати й працювати. Цей образ повністю розкриває теорію філософа доби Просвітництва Дж. Лока про те, що саме власний досвід людини є найбільш цінним знанням.

Письменник гіперболізував можливості «природної людини», створив історію виживання на безлюдному острові, адже Робінзон Крузо провів там 28 років і не лише не втратив своїх людських якостей, а навпаки, загартував здоров'я, психіку, переосмислив відносини людини з природою, значення божої волі для долі особистості.

Поміркуйте!

- Які факти біографії письменника відображено у творі?
- Назвіть джерела написання роману.

Історичні паралелі

Епоха Просвітництва була часом кругосвітніх подорожей і колонізації нових земель, відкритих мореплавцями. Тому поширеними були історії про кораблетрощі та виживання людини серед дикої природи.

Європейці у XVIII ст. виявляли інтерес до екзотичних країн і культур. Перше видання роману Д. Дефо було представлене як автобіографія Робінзона Крузо, що створювало ілюзію достовірності та сприяло популярності твору.

У своєму романі Д. Дефо активізував увагу до жанрового різновиду пригодницького роману про пригоди людей на безлюдному острові або ж в іншій ізоляції від цивілізації, які змушені боротися за виживання. Такі твори за іменем персонажа Д. Дефо називають *робінзонадами*. Боротьба з труднощами побутового характеру, що пов'язані з екстремальними умовами, у які потрапив персонаж; герої відчувають самотність і тугу за цивілізацією; унаслідок боротьби за виживання персонажі переосмислюють цінності, змінюють свої погляди на життя та можуть раціонально використовувати природні ресурси.

Поняття «робінзонада» з'явилося в літературі значно пізніше, ніж роман Д. Дефо. А своїм утвердженням цей термін завдячує французькому філософу доби Просвітництва Ж.-Ж. Руссо, який у романі «Еміль, або Про виховання» рекомендував книжку Д. Дефо не тільки як цікаву, а й корисну.

З того часу «Робінзон Крузо» спричинив появу великої кількості переробок і наслідувань — робінзонад. Є серед них і гумористичні твори. Так, український письменник Вс. Нестайко першу частину своєї трилогії «Тореадори з Васюківки» називає «Надзвичайні пригоди Робінзона Кукурузо». Тож неважко здогадатися, якого літературного персонажа намагалися наслідувати герої твору Вс. Нестайка.

Після створення роману Д. Дефо з'явилися і антиробінзонади — пародії на робінзонаду. Однією з перших *антиробінзонад* є роман англійського письменника Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера». Цей письменник не поділяв оптимізму Д. Дефо щодо віри в людину, її сили та можливості вдосконалення. Тож перед читачами його твору розгортається світ безглуздо зарозумілих ліліпутів, велетнів і мерзенних єгу.

Мистецькі діалоги

До робінзонад належать не лише художні твори, а й фільми про життя відокремлених від людської цивілізації особистостей.

У світовому кінематографі є кілька екранізацій «Пригод Робінзона Крузо» Д. Дефо.

Із часу першої публікації роману багато художників зробили до нього ілюстрації. ***Тарас Шевченко*** також змалював Робінзона за читанням книжки. В українського митця цей образ символізує прагнення людини до знань і саморозвитку навіть в умовах самотнього існування. Книжку, яку читає Робінзон, часто інтерпретують як Біблію. Це підкреслює духовний аспект життя головного героя роману Д. Дефо.

Т. Шевченко. Робінзон Крузо

Поміркуйте!

- Роздивіться ілюстрації до роману «Життя і незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо» та кадри з кінофільму за його мотивами *(с. 100, 101, 102, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113).*
- Який образ Крузо вам найбільше подобається? А який, на вашу думку, найбільше втілює просвітницькі ідеали автора твору?

Виконайте одне із завдань *(на вибір).*

- Випишіть із тексту роману цитати, що стали афоризмами. За однією із цитат напишіть есе. Розмістіть свою творчу роботу в блозі класу.
- Існує реальний острів, який назвали на честь літературного героя роману Д. Дефо. Це острів Робінзона Крузо (ісп. *Isla Róbinson Crusoe*). Він розташований у Тихому океані, західніше від Чилі. Знайдіть в інтернет-джерелах науковий опис природи цієї місцевості. Порівняйте його з описами Робінзона Крузо. Оформте своє дослідження як ментальну мапу.

Підсумуйте!

- Які ідеї доби Просвітництва втілено в романі Д. Дефо?
- Доведіть, що «Життя і незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо» є пригодницьким романом. Чому подібні твори мають назву «робінзонади»?
- У чому полягає популярність роману для сьогодення?
- Чи хочете ви прочитати твір повністю? Чому?

ДЖОНАТАН СВІФТ

(1667–1745)

Читацький путівник

Прихильники Просвітництва вірили в силу знань та освіти, а також були критичними до таких суспільних проблем, як нерівність, несправедливість і тиранія. Ці погляди відображено в сатиричних творах, у яких висміювали суспільні недоліки. Зокрема, у ***«Мандрах Гуллівера» Джонатан Свіфт***, зображуючи пригоди головного героя в різних фантастичних країнах, критикує недоліки вищих кіл суспільства.

МАНДРИ ГУЛЛІВЕРА

(Скорочено)

ЧАСТИНА ПЕРША
ПОДОРОЖ ДО ЛІЛІПУТІЇ

Розділ I

(...) Мій батько мав невеликий маєток у Ноттінгемширі. Я був третій із п'ятьох його синів. На чотирнадцятому році мене віддали до коледжу Еммануеля в Кембриджі[1]. Там я пробув три роки й навчався дуже старанно, однак витрати на моє утримання були для батька, чоловіка небагатого, завеликим тягарем. Тому через три роки мені довелося піти в науку до видатного лондонського хірурга містера Джеймса Бетса, у якого я навчався чотири роки.

Час від часу батько надсилав мені трохи грошей. (...) Покинувши містера Бетса, я повернувся додому й дістав від батька, дядька Джона та декого з родичів сорок фунтів стерлінгів, та ще й обіцянку надсилати мені тридцять фунтів щороку, щоб я міг прожити в Лейдені[2]. Там протягом двох років і семи місяців я вивчав медицину, знаючи, що вона стане мені в пригоді під час довгих подорожей.

Невдовзі після повернення з Лейдена я за рекомендацією мого доброго вчителя містера Бетса найнявся лікарем на корабель «Ластівка», де був капітаном Абрагам Пеннел. У нього я прослужив три з половиною роки, побувавши в Леванті[3] та в інших краях. Повернувшись до Англії, я вирішив оселитися в Лондоні. До цього заохочував мене мій учитель містер Бетс, що порекомендував мене деяким своїм пацієнтам. Я найняв частину невеликого будинку в Олд-Джурі[4] й за порадою друзів одружився з Мері Бертон (...).

Поміркуйте!

- Від якої особи ведеться розповідь у першому розділі твору?
- Які деталі життя героя стали вам відомі?
- З якою метою, на вашу думку, автор подає багато подробиць, точних назв міст, закладів освіти тощо?

(...) Коли ми прямували до Індії, нас захопив страшний шторм і відніс на північний захід (...), ми опинилися на 30 градусах і 2 мінутах південної широти. (...) Через пів години шквал із півночі перекинув наш човен. Що сталося з моїми товаришами в човні й тими, хто дістався до скелі або

---

[1] *Ке́мбридж* — місто в Англії, де розташований відомий університет.

[2] *Ле́йден* — місто в Голландії, яке в XVII–XVIII ст. славилось університетом, особливо медичним факультетом.

[3] *Лева́нт* — острови й узбережжя Східного Середземномор'я.

[4] *Олд-Джу́рі* — район Лондона, де жила малозаможна інтелігенція.

залишився на судні, сказати не можу, але думаю, що всі вони загинули. Я плив навмання, підштовхуваний вітром і припливом, раз у раз шукаючи ногами дна й не знаходячи його. Та нарешті, уже вкрай знеможений, не маючи більше сили боротися, я раптом відчув під ногами землю. На той час шторм уже помітно вщух. Дно було таке положисте, що я брів із милю, поки дістався до берега. Це сталося, як здається мені, годині о восьмій вечора. Я пройшов ще з пів милі, але не натрапив ніде на жодні ознаки житла чи людей, а може, був такий змучений, що просто не помітив їх. (...) Я ліг на низеньку м'яку траву й заснув так міцно, як не спав ще ніколи зроду. Проспав я щонайменше дев'ять годин, бо, коли прокинувся, був уже білий день. Я хотів підвестися, але не зміг і поворухнутися: я лежав горілиць, і мої руки та ноги так само, як і моє довге густе волосся, були міцно прив'язані до чогось на землі. (...) Навкруги чувся якийсь гомін, але хто то гомонить, я не міг розгледіти, бо, лежачи в такій позі, бачив тільки небо.

Незабаром на моїй лівій нозі заворушилося щось живе й, поволі посуваючись уперед, спинилося в мене на грудях, а потім підійшло під саме підборіддя. Опустивши погляд, я побачив чоловічка дюймів шести на зріст, з луком і стрілою в руках і сагайдаком за плечима. За ним сунуло, як мені здалося, принаймні з пів сотні таких самих чоловічків. Украй вражений, я так голосно крикнув, що всі вони з переляку кинулися врозтіч. Як я довідався потім, дехто з них навіть сильно забився, зістрибнувши з мене на землю. Але незабаром вони повернулися, й один із них, наважившися стати перед самим моїм обличчям, на знак подиву підніс руки вгору. Зрештою верескливо, але цілком виразно вигукнув: «Гекіна дегул!» Решта чоловічків кілька разів повторили ті самі слова, яких я тоді не міг зрозуміти. (...)

Після цього навколо мене знявся несамовитий галас, а коли він ущух, хтось із них голосно вигукнув: «Толго фонак!» У ту ж мить я відчув, як у мою ліву руку вп'ялося із сотню стріл, колючих, наче голки. (...) Коли ця злива стріл ущухла, я аж застогнав зі злості та болю і знову спробував звільнитися, але тоді чоловічки випустили ще більше стріл, а декотрі намагалися колоти мене списами в боки. На щастя, на мені була куртка з буйволячої шкіри, якої вони не могли проколоти. Я подумав, що найобачніше буде лежати поки що тихо, а вночі визволитися (...).

Ж. Гранвіль. Ілюстрація до роману Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера»

Поміркуйте!

- З якими дивами зіткнувся Гуллівер?
- Чи очікувала на нього небезпека?

Тубільці, знайшовши мене на березі, де я спав, коли дістався до суходолу, зразу відрядили гінця до імператора, і державна рада ухвалила зв'язати мене описаним вище способом (це зробили вночі, поки я спав), а також надіслати мені вдосталь їжі та питва й приготувати екіпаж, щоб перевезти мене до столиці. (...)

Розділ II

Імператор Ліліпутії в супроводі багатьох вельмож приходить подивитися на Гуллівера. До нього приставлено вчених, щоб учити його ліліпутської мови. Своєю сумирною поведінкою він здобуває прихильність імператора.

(...) Імператор відповів, що, згідно із законами держави, обшук проводитимуть двоє його урядовців (...). Урядовці склали докладний список усього, що знайшли (...).

Розділ III

Автор дуже оригінальним способом розважає імператора та його придворних дам і кавалерів. Опис придворних розваг у ліліпутів. Авторові на певних умовах дають волю.

Моя лагідність і добра поведінка так вплинули на імператора та його двір, а також на армію і весь народ, що я вже сподівався незабаром дістати волю. Я докладав усіх зусиль, щоб підтримувати це прихильне ставлення до себе. Тубільці поступово перестали боятися мене. Іноді я лягав долі й дозволяв п'ятьом-шістьом танцювати на моїй долоні; зрештою дійшло до того, що хлопчики та дівчатка не раз безбоязно гралися в піжмурки в моєму волоссі. Я добре підучився їхньої мови й міг уже розуміти їх і розмовляти з ними.

В. Шевченко. Ілюстрація до роману Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера»

Одного разу імператорові спало на думку потішити мене видовищем тамтешніх ігор, у яких ліліпути переважають усі відомі мені народи спритністю та пишнотою. Найбільше розважили мене канатні танцюристи, що виконували свої танці на тоненькій білій нитці у два фути завдовжки, натягненій на висоті дванадцяти дюймів од землі. На цих танцях я, з дозволу терплячого читача, спинюся трохи докладніше.

Ж. Гранвіль. Ілюстрація до роману Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера»

У цій грі беруть участь тільки кандидати на якусь високу посаду або ті, хто хоче запобігти великої ласки при дворі. Їх навчають цього мистецтва змалку, і вони не завжди бувають вельможного роду або хорошого виховання. Коли хтось, чи то померши, чи то потрапивши в неласку, звільняє високу посаду, то п'ять чи шість кандидатів просять в імператора дозволу розважити його та двір танцями на канаті, і той, хто найвище підстрибне й не впаде, отримує посаду. Дуже часто навіть найголовніші міністри дістають розпорядження показати свою спритність і довести імператорові, що вони не втратили своїх здібностей. Державний скарбник Флімнеп стрибав на туго натягненому канаті принаймні на дюйм вище від усіх інших вельмож імперії. Я бачив, як він кілька разів підряд виконав сальто-мортале на дошці, прикріпленій до каната, не грубшого за нашу звичайну англійську шворку. (...)

Через два дні імператор звелів привести в готовність усе військо, розташоване в столиці та її околицях, і вигадав собі дуже оригінальну розвагу. Він попросив мене стати на зразок колоса Родоського[1] та якнайширше розставити ноги, що я і зробив. Потім він наказав своєму головнокомандувачеві (старому досвідченому полководцеві та великому моєму прихильникові) вишикувати військо зімкнутими лавами й провести його церемоніальним маршем піді мною: піхоту по двадцять чотири чоловіки в ряд, а кінноту — по шістнадцять, виставивши списи, з барабанним боєм і розгорнутими прапорами. У параді взяли участь три тисячі піхотинців і тисяча вершників. (...)

Можливо, читачеві цікаво буде довідатися, як заведено висловлюватись у Країні ліліпутів, а також дізнатися про умови, на яких мене було звільнено, тому я наводжу тут зроблений мною по змозі дослівно переклад усього документа.

Його найвеличніша величність ласкаво пропонує Чоловікові-горі, що недавно прибув до наших небесних володінь, такі умови, що їх він під урочистою присягою обіцяє дотримуватися:

1. Чоловік-гора не має права залишити наші володіння без нашого офіційного дозволу, скріпленого нашою великою печаткою.

2. Він не вступатиме до нашої столиці без нашого особливого дозволу; причому жителі мають бути попереджені за дві години, щоб вони мали час сховатися по домівках.

---

[1] *Ко́лос Родо́ський* — величезна статуя бога сонця Геліоса на острові Родос.

3. Чоловік-гора має обмежувати свої прогулянки великими шляхами, не ходити й не лягати на луках і ланах.

4. Гуляючи названими шляхами, він повинен якнайпильніше дбати про те, щоб не наступити на когось із наших підданих, або на їхніх коней, чи то на екіпажі, і не має права брати наших підданих на руки без їхньої на те згоди.

5. Якщо виникне потреба спішно доставити розпорядження в якесь віддалене місце, Чоловік-гора зобов'язується раз на місяць відносити у своїй кишені кур'єра разом із конем на відстань шести днів дороги та (у разі потреби) приносити кур'єра назад цілого й неушкодженого до нашої імператорської величності.

6. Він має бути нашим спільником проти ворожого нам острова Блефуску й докласти всіх зусиль, щоб знищити ворожий флот, який саме тепер готується до нападу на нас.

7. Чоловік-гора у вільний час має допомагати нашим робітникам піднімати великі камені, з яких будують мури навколо головного парку, а також під час спорудження інших наших імператорських будівель.

8. Чоловік-гора має протягом двох місяців точно встановити розміри наших володінь, обійшовши для цього все узбережжя та підрахувавши кількість своїх кроків.

Поміркуйте!

- Про що свідчать розваги високопосадовців, традиції призначення на державні посади, умови отримання державних нагород?
- Які правила встановили для Гуллівера?

Розділ IV

Опис Мілдендо, столиці Ліліпутії, та імператорського палацу.
Розмова автора з першим секретарем про державні справи.
Автор пропонує імператорові послуги у воєнних діях.

В. Шевченко. Ілюстрація до роману Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера»

Здобувши волю, я насамперед попросив дозволу оглянути Мілдендо — столицю Ліліпутії. Імператор охоче задовольнив моє прохання, але суворо застеріг, щоб я не чинив шкоди ні людям, ні будівлям. Населення повідомили спеціальними оголошеннями про мій намір відвідати місто. Його оточує мур два з половиною фути заввишки й не менше як одинадцять дюймів завтовшки; отже, по ньому може вільно проїхати карета, запряжена парою коней; через кожні десять футів над муром височать міцні

башти. Я переступив Велику західну браму й обережно, боком, пройшов двома головними вулицями (...). Я просувався вперед дуже обережно, боячись наступити на якого-небудь гульвісу, що міг залишитися на вулиці, незважаючи на суворий наказ усім містянам сидіти по домівках, щоб не наражатися на небезпеку. У слухових вікнах і на дахах будинків тиснулися люди, і мені здалося, що за весь час своїх мандрів я ще ніколи не бачив такого велелюдного міста (...).

Якось уранці, тижнів через два після мого звільнення, до мене приїхав Релдресел, головний секретар у таємних справах (так його титулують там), у супроводі лише одного слуги. Звелівши кучерові спинитися віддалік, він попросив приділити йому одну годину й вислухати його (...). Привітавши мене з визволенням і згадавши, що в цьому було трохи і його заслуги, він, проте, додав:

— Якби не теперішня ситуація при дворі, то вас не звільнили б так швидко. Хоча чужоземцеві може здатися, нібито в нас усе гаразд, насправді над нами тяжіють два лиха — гострі партійні чвари всередині країни й можливий напад надзвичайно могутнього зовнішнього ворога. Щодо першого лиха, то треба сказати, що сімдесят місяців тому в нашій імперії утворилися дві ворожі партії, відомі під назвами Тремексенів і Слемексенів, від високих і низьких підборів на черевиках, чим вони відрізняються одні від одних. Ненависть між обома партіями дійшла до того, що члени однієї партії не стануть ні їсти, ні пити за одним столом, ані розмовляти із членами іншої. Ми вважаємо, що Тремексени, або Високі Підбори, переважають за кількістю, хоча вся влада в наших руках. Одначе ми побоюємося, що його величність, наступник трону, трохи симпатизує Високим Підборам. Проте кожен може помітити, що один із його підборів вищий за інший, і він через це навіть накульгує. Й ось серед оцих міжусобиць нам загрожує напад війська з острова Блефуску, другої великої держави світу, майже такої ж великої та могутньої, як імперія його величності. І хоча ви стверджуєте, що у світі є інші королівства й держави, де живуть люди вашого зросту, та наші філософи не ймуть цьому віри: вони ладні, швидше, припустити, що ви впали з Місяця чи якоїсь зірки. Адже безсумнівно, що сто чоловік таких, як ви, знищили б за найкоротший час усі плоди й усю худобу, що є у володіннях його величності. (...) Монархи Блефуску завжди підбурювали наш народ на заколоти, а коли ті заколоти придушували, вони давали у своїй імперії притулок вигнанцям.

В. Шевченко. Ілюстрація до роману Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера»

(...) Між нашими двома імперіями розпочалася кривава війна, яка зі змінним успіхом точиться ось уже тридцять шість місяців. За цей час ми втратили сорок великих кораблів і багато малих, а також тридцять тисяч наших найкращих солдатів і моряків. Утрати ворога, як нам відомо, ще більші, ніж наші. Але тепер ворог збудував новий численний флот і готується атакувати нас, тому його величність, покладаючи великі надії на вашу силу та відвагу, звелів мені розповісти про наші державні справи.

Я доручив секретареві передати його величності мою найглибшу повагу й довести до його відома, що я, як чужоземець, не вважаю за потрібне втручатися в їхні партійні чвари, проте ладен віддати життя, боронячи його та його державу від будь-якої ворожої навали.

Поміркуйте!

- Про які внутрішні та зовнішні проблеми в державі вам стало відомо з прочитаного розділу? Про що вони свідчать?

Розділ V

Автор надзвичайно дотепним способом запобігає ворожому нападові. Йому дають високий почесний титул. Приїздять посли імператора Блефуску та просять миру. (...)

Імперія Блефуску — це острів, розташований на північний схід од Ліліпутії та відокремлений від неї лише протокою у вісімсот ярдів завширшки. Я ще не бачив цього острова, але, довідавшись про запланований напад, уникав показуватися на березі, щоб мене не помітили з якогось ворожого корабля. У Блефуску про мене нічого не знали, бо під час війни будь-які відносини між двома імперіями були суворо заборонені під страхом смерті. Наш імператор наклав ембарго на всі судна, куди б вони не йшли. Я доповів його величності про свій план захоплення всього ворожого флоту, що стояв тоді, як доповідали наші розвідники, у гавані, готовий вийти в море при першому попутному вітрі. Я розпитав найдосвідченіших моряків про глибину протоки, яку вони не раз виміряли, і вони сказали мені, що глибина на самій середині під час припливу не перевищує сімдесяти гламглефів (близько шести європейських футів), а в інших місцях становить щонайбільше п'ятдесят гламглефів. Я пішов на північно-східний берег, звідки видно було Блефуску, ліг за горбком і, глянувши у свою кишенькову підзорну трубу, побачив із пів

В. Шевченко.
Ілюстрація до роману Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера»

сотні військових кораблів, що стояли на якорях. Повернувшись додому, я звелів (на що мав повноваження) доставити мені скручений найміцніший канат і багато залізних брусів. Канат був завгрубшки з нашу шворку, а бруси — завбільшки з прутик для плетіння. Я сплів канат утроє, щоб зробити його міцнішим, і з тією ж метою поскручував докупи по три залізні прутики, загнувши їхні кінці гачками. Причепивши п'ятдесят таких гачків до п'ятдесяти канатів, я знову пішов на північно-східний берег. Там я зняв камзол, черевики та панчохи й увійшов у воду за пів години перед припливом. Спочатку я ішов убрід так швидко, як тільки міг, а посередині проплив ярдів із тридцять, доки опинився на мілині; менш як за пів години я дійшов до флоту. Побачивши мене, вороги так перелякалися, що пострибали в море й уплав дісталися до берега, де їх зібралося не менше як тридцять тисяч. Тоді я взяв своє знаряддя, позачіпляв гачки за отвори кожного корабля, а шворки від них зв'язав докупи. Поки я робив це, вороги пускали тисячі стріл, і багато з них впиналися мені в руки й обличчя, завдаючи пекучого болю, і заважали працювати. Та найбільше я боявся за очі і, напевне, утратив би їх, якби раптом не згадав про надійний захист. Між інших дрібничок у мене зберігалися в потаємній кишені окуляри — їх, як уже я казав, не помітили імператорські доглядачі. Я вийняв їх, якнайміцніше приладнав на носі й у такому спорядженні знову сміливо взявся за роботу, незважаючи на ворожі стріли. Багато їх улучили в скельця окулярів, але не завдали їм особливої шкоди. З'єднавши всі кораблі гачками й узявшись за зв'язані вузлом шворки, я почав тягти кораблі, але жоден із них не зрушив із місця — їх не пускали якорі; отже, мені залишалася найнебезпечніша частина справи. Не виймаючи гачків, я кинув шворки й рішуче перерізав ножем якірні канати, дістався при цьому ще дві сотні стріл у руки й обличчя; потім, узявши зв'язані докупи шворки з гачками, легко потягнув за собою п'ятдесят найбільших ворожих військових кораблів.

Блефускуанці, що не мали найменшого уявлення про мої наміри, спочатку остовпіли. Вони бачили, як я перерізав канати, і вирішили, що я хочу або пустити судна у відкрите море, або ж порозбивати їх одне об одне. Але помітивши, що весь флот пливе за мною, вони, охоплені розпачем, зняли такий лемент, що й описати не можна. Відійшовши на безпечну відстань, я на хвилинку зупинився і повиймав стріли з рук та обличчя, а рани намазав згаданою вже маззю, якою мене лікували лілліпути, коли я тільки-но прибув до їхньої країни. Тоді я зняв окуляри й, перечекавши годину, поки вода трохи спала, перебрів середину протоки й цілий та неушкоджений прибув зі своєю здобиччю до королівського порту Ліліпутії.

Імператор і весь його двір стояли на березі, очікуючи кінця цієї великої події. Вони бачили, як широким півколом наближаються до них ворожі кораблі, але мене не помічали, бо я був по груди у воді. Коли ж кораблі досягли середини затоки, а я занурився у воду по шию, вони зов-

сім занепали духом. Імператор вирішив, що я потонув, а ворожий флот наближається з лихими намірами. Та невдовзі його страхи розвіялися, бо з кожним моїм кроком протока мілішала, і, коли мене вже можна було почути з берега, я, піднісши догори кінець жмута шворок, до яких був прив'язаний флот, голосно гукнув:

— Хай живе наймогутніший імператор Ліліпутії!

Коли я ступив на берег, великий монарх привітав мене безліччю похвал тут-таки, на місці, нагородив мене титулом нардака — найвищою почесною відзнакою в імперії. (...)

Поміркуйте!

- Яку роль відіграв Гуллівер у конфлікті з Блефуску?

Розділ VI

Про жителів Ліліпутії; їхня наука, закони та звичаї; система виховання дітей. Як жив автор у цій країні. (...)

Маючи намір докладно описати цю імперію в окремому трактаті, я хочу, проте, уже зараз задовольнити цікавість читача деякими відомостями загального характеру. Середній зріст тубільців трохи менший, ніж шість дюймів, і йому точно відповідає величина як тварин, так і рослин, і дерев. Наприклад, найбільші коні та воли не бувають там вищі чотирьох чи п'яти дюймів, а вівці — півтора дюйма; гуси — завбільшки з наших горобців, і так аж до найменших тварин, яких я насилу міг розгледіти. Але природа пристосувала очі ліліпутів саме до таких розмірів, і вони бачать чудово, але тільки зблизька. Ось приклад, який у них гострий зір на близькі предмети: я з великою цікавістю спостерігав, як кухар скуб жайворонка, не більшого за нашу муху, а дівчина шила невидимою голкою з невидимою шовковою ниткою. Найвищі дерева там досягають семи футів. Я маю на увазі ті, що ростуть у великому імператорському парку, — і я ледве міг дотягтися рукою до їхніх верхівок. Решта рослин — нижчі, і нехай уже читач сам уявить собі їхні справжні розміри.

Я поки що не говоритиму про науку ліліпутів, яка вже цілі сторіччя процвітає в цього народу в усіх її галузях, а спинюся лише на своєрідній манері їхнього письма: ліліпути пишуть не так, як європейці, — зліва направо; не так, як араби, — справа наліво; не так, як китайці, — згори донизу; а так, як англійські дами, — навскоси, через усю сторінку, від одного її ріжка до другого.

Мертвих вони ховають, ставлячи головою вниз, бо дотримуються думки, що через одинадцять тисяч місяців мерці воскреснуть; а що на той час земля, яку ліліпути вважають пласкою, нібито має перекинутися низом догори, то мерці, воскреснувши, стануть на ноги. Учені, правда, вважають цю доктрину нісенітницею, але такий звичай, зважаючи на забобони простого люду, зберігається ще й досі.

Деякі закони та звичаї в них вельми своєрідні, і, якби вони не були цілком протилежні законам моєї любої батьківщини, то я не встояв би перед спокусою сказати дещо на їхнє виправдання. Бажано тільки, щоб їх дотримували. Насамперед згадаю закон про тих, хто доносить на когось. За всі злочини проти держави їх карають тут надзвичайно суворо, але якщо на суді буде доведено невинність обвинуваченого, наклепника зразу страчують; а з його рухомого та нерухомого майна стягають пеню на користь невинного, відшкодовуючи йому в чотирикратному розмірі за втрачений час, небезпеку, на яку він наражався, і знегоди, пережиті у в'язниці, і всі його витрати на свій захист. А якщо майна наклепника на це не вистачає, то потерпілого щедро нагороджує корона. До того ж імператор прилюдно виявляє до нього прихильність, і про його безневинність оголошують у всьому місті.

Шахрайство вони вважають за тяжчий злочин, ніж крадіжку, і тому рідко не карають за нього смертю; а пояснюють це тим, що дбайливість і пильність разом із звичайним здоровим глуздом можуть уберегти майно від злодія, але проти спритного шахрайства чесність не має чим боронитися. А оскільки в комерції потрібні кредит і довіра, то, коли потурати обману й не карати його законом, чесний торгівець завжди зазнає збитку, а шахрай матиме зиск. Пригадую, як одного разу я клопотався перед монархом за одного злочинця, що втік із великою сумою грошей, одержаних за дорученням його хазяїна. Як обставину, що зменшувала його провину, я навів його величності міркування про те, що тут ішлося тільки про зловживання довірою; але імператор визнав мій аргумент ганебним, бо він, мовляв, лише збільшує провину обвинуваченого. Правду кажучи, мені залишалося тільки відповісти трафаретною фразою, що в кожного народу — свої звичаї; мушу зізнатися, мені було дуже соромно.

Хоча ми й кажемо звичайно, що нагорода та кара — два шарніри, на яких обертається весь урядовий механізм, але ніде, крім Ліліпутії, я не бачив, щоб цей прилад було запроваджено в життя. А там кожен, хто надасть достатні докази, що протягом сімдесяти трьох місяців він точно виконував усі закони країни, дістає право на певні пільги відповідно до свого стану й життя та одержує пропорційну суму грошей зі спеціальних коштів. Крім того, йому дають титул снілпела, тобто законника, який додають до його імені, але який не переходить до спадкоємців. Коли я сказав ліліпутам, що в нас закон підтримують тільки за допомогою кари й ніде не згадано про нагороди за його дотримання, вони визнали це за вели-

В. Шевченко. Ілюстрація до роману Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера»

чезну ваду нашого устрою. Через це статуя Правосуддя в їхніх судових установах має шестеро очей — двоє спереду, двоє ззаду й по одному з боків (що символізує пильність), у правій руці в неї — розкритий мішок золота, а в лівій — меч у піхвах, і це означає, що правосуддя більше нагороджує, ніж карає.

Призначаючи кого-небудь на державну посаду, ліліпути більше уваги звертають на моральні якості, ніж на здібності. На їхню думку, коли вже влада дуже потрібна людству, то кожна людина, наділена звичайним здоровим глуздом, може займати ту чи ту урядову посаду (...). Вони вважають, що правдивість, справедливість, поміркованість та інші подібні якості під силу кожному й що ці чесноти роблять кожного здатним служити своїй країні, крім тих випадків, коли потрібні спеціальні знання. На їхню думку, найбільша розумова обдарованість не може надолужити браку моральних чеснот і найбільша небезпека — віддавати посади до рук несумлінних людей, хай навіть найздібніших (...).

Невдячність вважають у Ліліпутії карним злочином (як відомо, так само міркували й деякі інші народи). На думку ліліпутів, той, хто відплачує злом своєму благодійникові, є ворогом і всім іншим людям, яким він нічого не завдячує, а тому він заслуговує смерті. (...)

Ліліпути вважають, що батькам менше, ніж будь-кому іншому, можна довіряти виховання їхніх дітей. Через те в кожному місті є громадські виховні заклади, куди всі батьки, крім селян і робітників, повинні віддавати своїх дітей обох статей, де їх ростять і виховують, відколи їм мине двадцять місяців, тобто у віці, коли, на думку ліліпутів, зароджуються певні здібності. Ці школи бувають кількох видів — залежно від статі дітей та стану їхніх батьків. Учителі там дуже досвідчені й готують дітей до життя відповідно до суспільного становища батьків і їхніх власних здібностей і нахилів. (...)

Селяни та робітники тримають дітей удома, бо їм доведеться тільки орати й обробляти землю, тому їхнє виховання не має великого значення для суспільства. Проте для старих і недужих улаштовано притулки, і через це жебрання — ремесло, не знане в імперії.

Поміркуйте!

- Які людські якості в Ліліпутії вважають вадами, а які доброчесністю?
- Про що свідчать традиції та звичаї Ліліпутії?
- Чи хотіли б ви жити в країні з такими законами та навчатися в їхньому закладі освіти? Чому?

Розділ VII

Автор, отримавши звістку про намір обвинуватити його в державній зраді, тікає до Блефуску. Як прийнято його там.

Саме коли я збирався відвідати імператора Блефуску, одного вечора дуже таємно, у закритих ношах, прибув до мене один поважний придворний (якому я зробив дуже значну послугу в той час, коли він був

у великій неласці в його імператорської величності) і, не називаючи свого імені, зажадав побачення зі мною. (...) Коли ми обмінялися привітаннями, я помітив велику заклопотаність на обличчі його ясновельможності й спитав про її причини. Тоді він попросив терпляче вислухати його, бо йшлося про мою честь і життя. (...)

В. Шевченко.
Ілюстрація до роману Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера»

— Треба вам сказати, — почав він, — що останнім часом кілька разів страшенно таємно скликали кілька засідань державної ради з приводу вас, і два дні тому його величність ухвалив остаточне рішення.

Ви дуже добре знаєте, що Скайреш Болголам (галбет, або верховний адмірал) мало не з першого дня, як ви прибули сюди, став вашим запеклим ворогом. Я не знаю, як і чому виникла ця ворожнеча, але ненависть його особливо зросла після вашої великої перемоги над блефускуанцями, яка зовсім затьмарила його адміральську славу. Цей вельможа в спілці з канцлером скарбниці Флімнепом, про чию неприязнь до вас через ревнощі знають усі, генералом Лімтоком, обергофмейстером Лелконом і верховним суддею Белмафом склали акт, де вас обвинувачують у державній зраді й інших злочинах, за які карають смертю.

Цей вступ так схвилював мене, що я, свідомий своїх заслуг і невинності, хотів уже перебити вельможу, але він попросив мене мовчати й вів далі:

— Дякуючи за зроблені мені послуги, я, ризикуючи головою, дістав докладні відомості про ці засідання та копію обвинувального акта. (...)

Не хочу стомлювати читача, докладно описуючи, як мене приймали при блефускуанському дворі — з усією гостинністю, гідною такого могутнього монарха. Обмину й незручності, які я терпів через те, що там не знайшлося придатного для мене будинку та ліжка, а тому мені довелося спати на землі, загорнувшись у свою ковдру.

Поміркуйте!

- Чому Гуллівер змушений утекти до Блефуску?

Розділ VIII

Авторові трапляється щаслива нагода покинути Блефуску. Подолавши деякі труднощі, він повертається цілий і неушкоджений на батьківщину.

Через три дні після прибуття до Блефуску, вирушивши із цікавості на північно-східне узбережжя острова, я помітив на відстані пів ліги

В. Шевченко.
Ілюстрація до роману Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера»

у відкритому морі щось подібне до перевернутого човна. Роззувшись і скинувши панчохи, я пройшов убрід ярдів із двісті й виразно побачив, що то справді човен, мабуть, відірваний бурею від якогось корабля. Підштовхуваний припливом, він помалу наближався до берега. Я негайно повернувся до міста й попросив його величність довірити мені двадцять найбільших кораблів із тих, що залишилися після втрати флоту, і три тисячі моряків під командою віцеадмірала. Флот поплив навколо острова, а я найкоротшим шляхом повернувся до того місця на березі, де запримітив човен, і побачив, що приплив підігнав його ще ближче. Усім матросам я дав мотузки, які заздалегідь скрутив у кілька разів для більшої міцності. Коли прибули кораблі, я роздягся і рушив до човна вбрід, а ярдів за сто від нього змушений був попливти. Матроси кинули мені мотузку; я закріпив один її кінець у дірці в передній частині човна, а другий прив'язав до військового корабля, але користі із цього було мало, бо я не діставав дна ногами й через те не міг працювати. Довелося гнати човен, пливучи ззаду та якомога частіше штовхаючи його однією рукою. Приплив допомагав мені, і незабаром я став на дно по шию у воді. Перепочивши кілька хвилин, я знову почав штовхати човен. Невдовзі вода сягала мені вже тільки під пахви. Тепер, закінчивши найважчу частину роботи, я взяв решту канатів, складених на одному з кораблів, і прикріпив їх спочатку до човна, а потім до дев'яти суден, що супроводжували мене. Вітер був попутний, матроси тягли човен на буксирі, а я підштовхував його ззаду, і в такий спосіб ми наблизилися на сорок ярдів до берега. Я зачекав, поки розпочнеться відплив і човен опиниться на сухому, тоді з допомогою двох тисяч матросів із канатами та машинами перекинув човен і побачив, що він не дуже пошкоджений.

Не докучатиму читачеві, розповідаючи про труднощі, які мені довелося подолати, щоб за допомогою весел (робив я їх десять днів) приставити свій човен до імператорського порту Блефуску, де мене чекала юрба народу, страшенно вражена велетенськими розмірами судна. Я сказав імператорові, що цей човен послала мені моя щаслива доля, щоб дати змогу допливти до якогось місця, звідки я зможу повернутися на батьківщину. Я попросив його величність дати мені потрібні для обладнання судна матеріали та дозвіл виїхати. Його величність спочатку по-дружньому відраджував мене від цього, але зрештою дозволив.

В. Шевченко.
Ілюстрація до роману Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера»

Увесь цей час я дуже дивувався, що до двору Блефуску не надходить ніяких запитів щодо мене від нашого імператора. Як виявилося згодом (про це мене повідомили приватно), він не здогадувався, що мені відомі його наміри, і думав, ніби я хотів здійснити обіцяний візит до Блефуску, згідно з його дозволом, а через кілька днів, після закінчення всіх церемоній, повернуся назад. Проте моя тривала відсутність почала непокоїти його, і, порадившись зі скарбничим та його прибічниками, він вирядив до Блефуску поважного урядовця з копією обвинувачувального акта. Посланцеві було доручено висловити монархові Блефуску велике милосердя свого володаря — присудити мені таку кару, як осліплення, передати, що я втік від правосуддя. Коли протягом двох годин я не повернуся, буду позбавлений титулу нардака й оголошений зрадником. Володар не має сумніву, що брат його, імператор Блефуску, для збереження миру й приязні між обома державами відразу вишле мене до Ліліпутії із зв'язаними руками й ногами, щоб мене покарали за зраду.

Імператор Блефуску після триденної наради надіслав дуже чемну відповідь із безліччю вибачень. Він писав, що вислати мене зв'язаного, як то добре розуміє його брат, не має змоги; що хоч я і позбавив його флоту, він вважає себе моїм боржником, бо я зробив йому багато добрих послуг під час підписання мирної угоди. До речі, обидва монархи незабаром зможуть полегшено зітхнути, бо я знайшов на березі величезне судно, на якому можу вирушити в море, і що він звелів спорядити це судно з моєю допомогою і за моїми вказівками. Отже, через кілька тижнів, як він сподівається, обидві імперії позбудуться нарешті такого нестерпного тягаря.

Із цією відповіддю посланець повернувся до Ліліпутії, а імператор Блефуску розповів про все, що сталося, водночас пропонуючи мені (але під найсуворішим секретом) свою ласкаву підтримку, якщо я погоджуся залишитися в нього на службі. Хоч я вірив його щирості, але вирішив не покладатися більше ні на монархів, ні на міністрів, якщо є змога обійтися без їхньої допомоги. Отож, висловивши імператорові глибоку подяку за його ласкаву увагу, я уклінно попросив його величність пробачити мені. Я сказав, що коли вже лиха чи щаслива доля послала мені цей човен, то я краще загину в океані, ніж буду причиною розбрату між двома такими могутніми монархами. Імператор нічим не виявив свого

незадоволення, а згодом я випадково дізнався, що і він, і більшість його міністрів були дуже раді моєму рішенню.

Такі міркування змусили мене поквапитись і виїхати раніше, ніж я збирався, а двір, нетерпляче очікуючи мого від'їзду, охоче допомагав мені. П'ятсот майстрів під моїм керівництвом шили двоє вітрил, склавши втринадцятеро найцупкіше полотно. Тим часом я робив снасті, скручуючи по десять, двадцять і тридцять щонайтовщих канатів. Великий камінь, який мені пощастило після довгих пошуків знайти на березі, я припасував замість якоря. Щоб промастити човен, замість смолити, і на інші потреби пішов лій із трьохсот корів. З неймовірними труднощами я зрізав кілька найвищих дерев на весла та щогли, у чому, щоправда, чимало допомагали мені корабельні теслярі його величності: вони вишліфували дерева після того, як я обстругав їх.

Десь через місяць, коли все було готове, я вирушив до столиці, щоб отримати останні накази його величності й попрощатися з ним. Імператор із найяснішою родиною вийшли з палацу (...). Його величність подарував мені п'ятдесят гаманців із двомастами спрагів у кожному та свій портрет на весь зріст, який я зараз же сховав у рукавичку, щоб не пошкодити його. (...)

У човен я поклав сто волячих і триста овечих туш, запас хліба та напоїв і стільки готових страв, скільки спромоглися приготувати чотириста кухарів. Крім того, я взяв із собою шість живих корів, двох бугаїв і стільки ж овець і баранів, щоб привезти їх до себе на батьківщину й узятися за їхнє розведення. Щоб годувати цю худобу в дорозі, я захопив чималу в'язку сіна та мішок зерна. Я охоче забрав би із собою і десяток тубільців, але імператор не дозволяв цього; не задовольнившись ретельним обшуком моїх кишень, він зажадав від мене урочистої обіцянки не вивозити нікого з його підданих, навіть із їхньої згоди чи бажання.

В. Шевченко.
Ілюстрація до роману Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера»

Приготувавшись отак до подорожі, 24 вересня 1701 року о шостій годині ранку я підняв вітрила. Пройшовши при південно-східному вітрі щось із чотири ліги в північному напрямку, годині о шостій вечора я помітив на північному заході, на відстані пів ліги, якийсь острівець. Я підплив ближче й кинув якір із підвітряного боку острова, який був, здавалося, безлюдний. Трохи підживившись, я ліг відпочити. Спав я добре й проспав щонайменше шість годин, бо через

дві години після того, як я прокинувся, почало світати. Ніч була ясна. Я поснідав до сходу сонця і, піднявши якір, при попутному вітрі рушив тим самим курсом, як напередодні, керуючись своїм кишеньковим компасом. Я мав намір дістатися, якщо буде змога, до одного з островів, що лежали, на мою думку, на північний схід од Вандіменової Землі. Того дня я нічого не побачив, але на другий день, близько третьої години, відпливши від Блефуску, за моїми розрахунками, на двадцять чотири ліги, побачив вітрило, що рухалося на південний схід; а сам я прямував просто на схід. Я почав гукати, але не дістав відповіді; та ось вітер трохи вщух, і я спробував наздогнати судно. Я поставив усі вітрила, і через пів години на кораблі мене помітили, викинули прапор і вистрелили з гармати. Нелегко висловити радість, що охопила мене від несподіваної надії побачити знов улюблену батьківщину та залишених там любих мені людей. Корабель згорнув частину вітрил, і я підплив до нього 26 вересня між п'ятою та шостою годинами вечора. Серце моє забилося дужче, коли я побачив англійський прапор. Я поклав корів та овець у кишені камзола й зійшов на палубу з усім своїм невеличким вантажем. То було англійське торговельне судно, що поверталося північними та південними морями з Японії під командою капітана Джона Бідла з Дептфорда — дуже ґречного добродія і вправного моряка.

Ми були тоді під тридцятим градусом південної широти. Екіпаж судна складався з п'ятдесяти чоловік, і серед них я зустрів одного свого давнього товариша — Пітера Вільямса; він якнайкраще відрекомендував мене капітанові. Той повівся зі мною дуже люб'язно й спитав, звідки я повертаюся та куди прямую. Я розповів йому про себе в кількох словах, але він подумав, що пережиті злигодні потьмарили мені розум. Тоді я дістав із кишені своїх корів та овець; це надзвичайно вразило його й переконало в моїй правдивості. Потім я показав йому золото, одержане від імператора Блефуску, портрет його величності на весь зріст та інші дивовижі з тих країв. Я дав капітанові два гаманці з двомастами спрагів у кожному й пообіцяв подарувати йому, прибувши до Англії, тільну корову та кітну овечку.

Не буду втомлювати читача подробицями нашої загалом щасливої подорожі. Ми прибули в Даунс 13 квітня 1702 року. У дорозі я мав тільки одну неприємність: корабельні пацюки вкрали одну з моїх овечок, і я знайшов у шпарці її обгризені кісточки. Решту худоби я доставив щасливо на берег і в Гринвічі пустив її на моріжок;

В. Шевченко.
Ілюстрація до роману Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера»

вона чудово паслася на ніжній траві, хоч я і побоювався спочатку, що наша паша їй не смакуватиме. Я не зберіг би цю худобу протягом такої тривалої подорожі, якби капітан не постачав мене своїми найкращими сухарями, які я перетирав на порох і, змішуючи з водою, давав їй. За недовгий час мого перебування в Англії я заробив чималі гроші, показуючи свою худобу різним поважним особам і простим людям, а перед тим як вирушити в другу подорож, продав її за шістсот фунтів. Повернувшись з останньої подорожі, я побачив, що худоба дуже розплодилася, особливо вівці. Сподіваюся, що їхня напрочуд тонка вовна поліпшить якість наших шерстяних тканин.

Я пробув із дружиною та дітьми тільки два місяці, бо невгамовне бажання побачити чужі країни штовхало мене на нові пригоди, і я не міг усидіти вдома довше.

(Переклад Ю. Лісняка)

Поміркуйте!

- Що у творі вас найбільше розсмішило? А що засмутило?
- Над якими питаннями спонукав замислитися прочитаний твір?
- Що спільного в назві, композиції та зображених подіях романів Д. Дефо та Дж. Свіфта? А що між ними відмінного?
- Людиною якої вдачі ви уявляєте автора «Мандрів Гуллівера»?

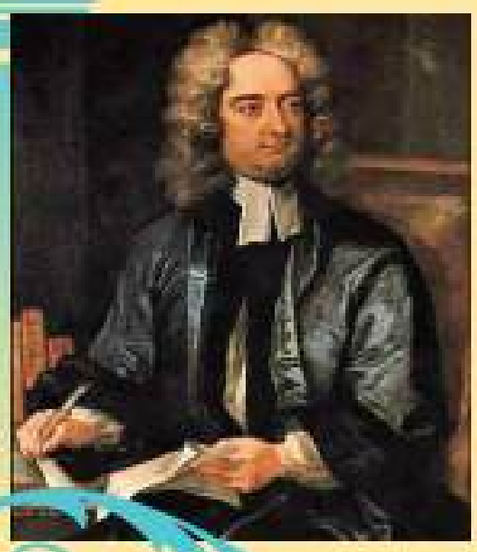

Джонатан Свіфт народився в *м. Дубліні (Ірландія)*. Його батько помер ще до народження сина. Згодом хлопець залишився і без матері: вона переїхала до Англії. Тож Джонатаном опікувався його дядько.

Здобувши достойну освіту, юнак почав працювати секретарем у лорда Вільяма Темпла. Він мав можливість користуватися його великою бібліотекою. Саме тут розпочалася поетична діяльність юнака.

У 1695 р. Дж. Свіфт був висвячений у сан священника.

Згодом він стає одним із найвпливовіших громадських діячів того часу. Дж. Свіфт переймався долею англійського народу. Тому порушував актуальні проблеми у своїх сатиричних памфлетах, які принесли йому велику популярність серед простих людей.

1726 р. вийшов друком роман ***«Мандри Гуллівера»***. За жанром — це *сатиричний філософський роман*, що посідає вагоме місце в розвитку мистецтва доби Просвітництва.

Дж. Свіфт використав для твору подорож, поставивши в центр оповіді пересічну людину, що прагне пізнати світ.

Твір складається з розповідей головного героя *Лемюеля Гуллівера* про мандрівки до різних фантастичних країн:

• Ліліпутії (тут усе мініатюрне, а політичні інтриги нагадують боротьбу політичних партій у будь-якій державі);

• Бробдінгнегу (це країна велетнів, у якій Гуллівер почувається безпорадним і смішним, а людські вади аналізують розумні гіганти);

• Лапути — літаючого острова, населеного вченими-теоретиками, які втратили зв'язок із реальністю;

•Країни гуїгнгнмів — розумних коней, які живуть у гармонії з природою.

Усі чотири частини роману є сатирою. Автор висміює політичні інтриги, наукове невігластво, релігійну роз'єднаність, людську пихатість і жадібність.

Лемюель Гуллівер — представник середнього класу родом із Ноттінгемширу. Він змінюється з розвитком сюжету. Це звичайний лікар, який подорожує до вигаданих країн. Через його пригоди автор викриває недоліки людства, використовуючи гостру сатиру. Завдяки своєму розуму й досвіду Гуллівер виходить переможцем із різних незвичайних ситуацій. Він прагне зрозуміти, як улаштований світ, як його покращити.

Гуллівер перебуває в пошуках ідеального суспільства й знаходить його в країні розумних коней — гуїгнгнмів. Цей образ є втіленням ідей Дж. Свіфта. Через подорожі й роздуми Гуллівера автор роману доводить свою просвітницьку ідею про те, що справжнє цивілізоване суспільство ґрунтується не лише на досягненнях науки та техніки, а й на моральній досконалості.

Символічними є о́брази мешканців фантастичних країн: лілі-пути втілюють дріб'язковість, інтриганство й брудну політичну боротьбу; велетні — ідею про те, що у великому світі проблеми «маленької» людини є незначними; гуїгнгнми уособлюють ідеали розуму, моральності, гармонії з природою.

У першій частині роману «Подорож до Ліліпутії» письменник описує фантастичний мініатюрний світ, де всі людські пристрасті та вади людського суспільства, як у дзеркалі, відображені в гіперболізованому вигляді.

Вам відомо, що *літота* (від грецьк. *litotes* — простота), на противагу гіперболі, — це художнє зменшення. У Ліліпутії, у зображенні якої використано літоту, Дж. Свіфт показує нікчемність людських істот, які живуть за абсурдними законами й керуються не моральними принципами та розумом, а низькими інстинктами (користолюбство, лицемірство, кар'єризм тощо).

У романі сатира автора спрямована не проти конкретних осіб, а проти суспільної системи в цілому. Події твору стають смішними через Свіфтову «гру з масштабами», адже Ліліпутію можна умовно визначити як «Англію крізь зменшувальне скло сатири».

Опинившись у Ліліпутії, Гуллівер стає своєрідним стороннім спостерігачем, який бачить збоку всю абсурдність людських інстинктів і звичаїв.

Сатира Дж. Свіфта стала великим художнім надбанням людства й зробила автора «Мандрів Гуллівера» одним із найвизначніших письменників світової літератури. Понад два століття цей роман не втрачає своєї популярності. Читаючи такі твори, люди навчаються ненавидіти зло й любити правду.

Поміркуйте!

- У чому Дж. Свіфт убачав своє призначення як письменник?
- Обґрунтуйте думку, що прочитаний вами твір відображає просвітницький світогляд.
- Доведіть, що роман «Мандри Гуллівера» має ознаки не лише пригодницького роману.

Слово *ліліпут* було придумане Дж. Свіфтом від двох англійських слів: *lille (little)* — *маленький* і *put* — презирливе прізвисько, що походить від латинського слова *putidus* (англ. *зіпсований*).

Історичні паралелі

Початок життєвого шляху Дж. Свіфта припадає на XVII ст. — найбуремніший період у всій політичній історії Англії. 1642 р. в країні розпочалася громадянська війна, результатом якої стали страта короля та утвердження Англії як буржуазної республіки. Але незабаром монархія була відновлена. Англійська монархія позбавила права й волі народи Ірландії та Шотландії, які ввійшли до складу англійської держави.

На початку XVIII ст. в Англії сформувалися дві політичні партії — віги й торі, які вели запеклу боротьбу за владу. Партія вігів виражала інтереси буржуазії і підтримувала конституційну монархію. Торі відстоювали інтереси феодального дворянства.

На початку XVIII ст. тривала війна між Англією та Францією, яка отримала назву «Війна за іспанську спадщину». Англійські війська під командуванням герцога Мальборо то зазнавали поразок, то здобували перемогу у Фландрії та Лотарингії. Десятки тисяч солдатів полягли на полях битв. Щоб поповнити ряди армії, сотні вербувальників ходили по містах і селах Англії та намагалися втиснути в руки перехожих «королівський шилінг». Хто брав цю монету, вважався завербованим. Але охочих було мало. Майже на кожному кроці можна було зустріти людей, скалічених на війні. Народ тяжко переживав війну, що несла нещастя і злидні. Однак купці та промисловці наживали величезні статки на поставках продовольства й амуніції.

Уважним читачам роману «Мандри Гуллівера» нескладно провести аналогії між історичними подіями Англії та подіями, зображеними у фантастичній Ліліпутії.

Митецькі діалоги

Жан Іньяс Ізідор Гранвіль — французький художник-ілюстратор XIX ст. У його творчому доробку — ілюстрації байок Лафонтена, пісень Беранже, романів «Життя і незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо», «Дон Кіхот», «Мандри Гуллівера».

Роботи художника вирізняються багатою фантазією, спостережливістю та їдким гумором. Хоча він і не ставив собі за мету розсмішити, його персонажі часто мають зовнішність різних тварин, оскільки митець був переконаний, що люди наділені тими ж вадами, що й тварини.

- Розгляньте ілюстрації Ж. Гранвіля до роману «Мандри Гуллівера» та поділіться своїми враженнями про його незвичайний стиль. Зокрема, ілюстрація, де зображений Гуллівер із кіньми, відображає філософську частину роману Дж. Свіфта: Гуллівер перебуває серед розумних коней — гуїгнгнмів. Ж. Гранвіль підкреслює контраст між цивілізованими кінями та «дикими» людьми — єгу.

Ж. Гранвіль. Ілюстрація до роману Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера»

Д. Дефо й Дж. Свіфт були сучасниками, але їхні погляди щодо літератури, політики та суспільного життя не збігалися. Роман «Робінзон Крузо» — це гімн цивілізованій прагматичній людині та її праці, адже Д. Дефо вірив у прогрес людської цивілізації, у силу людського розуму, а Дж. Свіфт ставився до них скептично. Тому роман Дж. Свіфта був написаний як *пародія* на роман Д. Дефо про Робінзона Крузо. Тож сучасники авторів-суперників сприймали їхні твори як дискусію про майбутню долю людства: з одного боку — щира віра в силу людського розуму й духу, з іншого — скептичне ставлення до людського суспільства.

- Порівняйте романи цих англійських письменників-просвітників. Укажіть спільні та відмінні ознаки між творами. Узагальніть порівняння у формі таблиці.

Підсумуйте!

- Чим зацікавили вас особистість Дж. Свіфта та його творчість?
- Хто з полемістів-просвітників — Дж. Свіфт чи Д. Дефо — виграв суперечку про людину? Чи можуть бути переможці й переможені в цій полеміці?
- Які запитання виникли у вас під час прочитання та опрацювання роману? Чи знайшли ви на них відповідь? Якщо ні, зверніться до своїх однокласників та однокласниць або ж до вчителя чи вчительки.

З ПОЕЗІЇ XIX століття

Читацький путівник

Продовжуємо подорож сторінками творів української та зарубіжної літератури. Ви вже не раз мали можливість переконатися, що кожний художній твір неповторний, як неповторною особистістю є його автор чи авторка. Однак зміст художнього твору значною мірою залежить від того історичного періоду, у який його написано. Тож пропонуємо прочитати твори мистецької доби, що має таку таємничу, піднесену та поетичну назву — ***Романтизм.***

К. Фрідріх. Мандрівник над морем туману

РОМАНТИЗМ ЯК МИСТЕЦЬКИЙ НАПРЯМ

Історичні паралелі

Передові люди Європи покладали величезні надії на Французьку революцію наприкінці XVIII ст. та наполеонівські походи. Їх сприймали як торжество ідеалів просвітництва — свободи, рівності, братерства. Але замість волі й братерства — жорстокий терор, загарбання чужих земель, буржуазні порядки із цілковитою владою грошей, примітивними міщанськими смаками та лицемірством. Так сумно завершилася доба Просвітництва.

Цей крах надій викликав гостре розчарування, а також спонукав до пошуку нових ідеалів і мети. Тому на межі XVIII–XIX ст. тісно переплелися трагічне й оптимістичне сприймання світу. Потворній, сірій, безликій буденності було протиставлено героїчне минуле народів і вільний, щасливий світ мрій та ідеалів.

Митці та доба

Основні ідеали митців-романтиків — прагнення особистості й нації до свободи, незалежності, неповторності, творчого самовияву. Романтики розглядали особистість як окремий, неповторний, таємничий Усесвіт, вартий захоплення.

Сприятливим ґрунтом для зародження *романтизму як мистецького напряму* стали певні досягнення ще доби Класицизму–Просвітництва: возвеличення людського духу, сили волі, увага до фольклору, народної мови. Та загалом романтизм сформувався як протилежність попередньому напряму.

Класицизм	Романтизм
Чіткий поділ на «високі» й «низькі» жанри.	Заперечення художніх обмежень, свобода пошуку, новаторство в змісті та формі творів.
Характери героїв твору незмінні — висвітлюють якусь одну рису людської вдачі.	Характери героїв твору складні, мінливі, суперечливі, здатні до саморозвитку, самозаглиблення.
Культ розуму, здорового глузду.	Культ емоцій та інтуїції.
Мистецтво виражає ідею гармонії, звідси — чіткість форм, композиції, стилю.	Мистецтво виражає таємниці буття, внутрішніх порухів людини, тому воно ускладнене, загадкове.

Великий вплив на формування романтизму справила філософія. Німецький мислитель І. Кант доводив, що хоча світом керує всезагальний вищий розум, але поведінку людини зумовлюють лише її особиста свобода та совість.

Основні ознаки романтизму як напряму

• Незадоволення суспільною дійсністю, прагнення *свободи, гармонії* в усьому, *краси, духовного ідеалу*.

• Розкриття *внутрішнього світу людини* — почуттів, душевних станів; увага до *позасвідомого* — снів, передчуттів тощо. Мотиви митців романтизму — пристрасне, часто трагічне кохання, розлука, вірність закоханих.

• Романтиків приваблювала *виняткові́сть*: дивовижні, таємничі або містичні події, елементи фантастики. Романтичні персонажі — це неповторні, яскраві особистості, які протистоять загалу.

• *Символізм*. Романтики розглядали світ як систему символів. Кожний образ, картина мали подвійне значення — безпосереднє і символічне. Природа для романтиків — не лише джерело образотворення, а й могутня стихія, жива краса, що очищає душу, наближає до ідеалу, до Бога. Романтиків захоплювали красиві пейзажі: безкраї небеса, гори, море, степ, буря, завірюха, потоп, землетрус тощо.

• *Ліризм*. Найпопулярнішими стали жанри лірики, а проза переповнена ліризмом та емоціями.

• *Послідовний націоналізм*. Романтики вважали оптимальною формою існування людини життя в мовно-культурному

спорідненому середовищі. Тому звичаї, обряди, народну мову, фольклор вони сприймали як першорядні цінності, що пробуджували національну самосвідомість і гідність. Саме романтики стали творцями національного ідеалу, рушіями боротьби за національну самобутність і незалежність своїх народів.

І. Соколов.
Ніч на Івана Купала

• Характерні *художні прийоми*: символізм, контрасти, антитези, іронія, яскрава та барвиста мова, міфологічно-фольклорні о́брази.

Найвидатніші письменники-романтики світової літератури: Джордж Гордон Байрон, Вальтер Скотт *(Англія)*; Генріх Гейне, Фрідріх Шиллер, Ернст Теодор Амадей Гофман *(Німеччина)*; Віктор Гюго, Жорж Санд *(Франція)*; Микола Гоголь, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш *(Україна)*; Адам Міцкевич, Юліуш Словацький *(Польща)*; Едгар По, Фенімор Купер *(США)* та ін.

У межах романтизму як напряму співіснували різні стильові течії.

• Прихильники *фольклорної* течії збирали та вивчали народну творчість, черпали з неї мотиви й о́брази, протиставляли світу цивілізації народне життя, гармонію з природою (брати Ґрімм, М. Гоголь, Т. Шевченко, Є. Гребінка).

• *Байронічна* течія вирізнялася мотивами меланхолії, розчарування, неможливості розв'язати конфлікт між людиною і світом (Дж. Байрон, Г. Гейне, А. Міцкевич, М. Петренко).

• Для *гофманівської*, або *гротескно-фантастичної*, течії характерне використання казкових, фантастичних елементів із метою підкреслити потворність, карикатурну непривабливість дійсності (Е. Т. А. Гофман, М. Гоголь).

• Представники *утопічної* течії, на противагу байроністам, оптимістично сприймали життя, вірили в перемогу добра та справедливості (Г. Гейне, Т. Шевченко).

• *Вальтер-скоттівська*, або *історична*, течія зосереджувала увагу на минулому (у Європі — на середньовіччі, в Україні — на козацькій добі), щоб показати торжество романтичних ідеалів: лицарської честі, волелюбності, вірності в дружбі та коханні, національної гідності (В. Скотт, Є. Гребінка, Т. Шевченко).

Цей поділ умовний, бо у творчості одного автора нерідко виявлялися ознаки різних стильових течій.

Історичні паралелі

О. Шупляк. Чайка

В українській культурі, зокрема й у літературі, романтизм утвердився на 20–30 років пізніше, ніж на Заході. Це пов'язано із жорстоким колоніальним гнітом.

До кінця XVIII ст. Україну повністю поневолили сусідні імперії: східну частину — російська, західну — австрійська. Московські загарбники ліквідували Гетьманську державу, підпорядкували православну церкву, закріпачили селянство, знищували українську культуру й освіту. Імперська влада викорінювала будь-які вияви українського патріотизму. Натомість усіляко заохочували та нав'язували зречення українцями своєї мови, культури, тобто *зросійщення*. Однак спрацював механізм національного самозбереження: у XIX ст. розгорнулося чергове потужне національне відродження, що відбувалося на основі живої народної мови та фольклору. Тому воно об'єднало націю — освічені верстви та простолюд.

Поміркуйте!

- Доведіть, що романтизм був більш прогресивним мистецьким напрямом порівняно з класицизмом.
- Які факти свідчать про те, що перша половина XIX ст. стала для України періодом відродження?
- У чому, на ваш погляд, полягає символічний зміст картини-двовзору О. Шупляка «Чайка»?

Митці та доба

Понад усе українські романтики утверджували духовну та культурну самобутність українського народу, його право на свободу й державність, пробуджували національну свідомість суспільства. В українській літературі утвердились особливі типи романтичного героя — козак і кобзар. Вони поставали уособленням нашої нації, прадідівської слави, пам'яті роду, боротьби за волю, краси рідного слова. Ще одна характерна ознака українського романтизму — поєднання загальнолюдських, християнських і національних цінностей та ідеалів.

Д. Безперчий. Бандурист

Мистецькі діалоги

Особливу роль романтики надавали мистецтву, тому проголосили культ творця-генія, розкутості його уяви та фантазії. У колі видатних *художників-романтиків* світового мистецтва — К. Фрідріх, Е. Делакруа, Ф. Гоя, Т. Шевченко, І. Соколов, І. Айвазовський та ін. Драматичні сюжети й о́брази характерні для їхніх творів. Митців приваблювали напружені епізоди, мандри, міфічні сюжети, екзотичні країни, сильні характери та вольові вчинки, єдність або ж боротьба людини з могутніми стихіями природи. Так, німецький художник-романтик ***К. Фрідріх*** використовував пейзаж як засіб відображення своїх глибоких емоційних переживань. Одним із шедеврів романтизму є його картина «Мандрівник над морем туману» *(с. 142)*, на якій герой-одинак відчужено споглядає пейзажні далі. Силует його фігури зливається з оповитими туманом горами й небесами в нерозривну цілісність. Про що він роздумує — про свободу духу? Про те, що на вершині завжди самотньо? Чи про дивовижний зв'язок близького і далекого, минулого і вічного?

Дуже подібні мотиви й о́брази втілювали й композитори-романтики — Р. Вагнер, Ф. Шуберт, Ф. Шопен, М. Лисенко, Ф. Ліст.

Польський композитор ***Ф. Шопен*** у своїх творах, пройнятих фольклорними мотивами, створив прекрасний образ Вітчизни, тонко передав усю гаму почуттів духовно багатої особистості — від захоплення, відчаю, спалахів кохання до тихого умиротворення і самозаглиблення.

Поміркуйте!

- Роздивіться репродукції картин К. Фрідріха, І. Соколова, Д. Безперчого *(с. 142, 144, 145)*, знайдіть в інтернеті та послухайте «Полонез» (A-Dur, №1) і вальс (cis mol op.64 nr 2) Ф. Шопена. Поділіться своїми враженнями. Які ознаки романтичного стилю помітні в цих творах?

Підсумуйте!

- Назвіть характерні ознаки романтизму.
- Доведіть, що відомі вам з уроків літератури твори братів Ґрімм, В. Скотта, М. Гоголя мають ознаки романтизму. Які враження залишилися у вас після прочитання цих творів?

РОМАНТИЧНА ПОЕЗІЯ

Читацький путівник

Романтизм — це доба розквіту поезії. Кожна європейська література подарувала світові видатних майстрів поетичного слова. Про пристрасті та випробування долі романтичного героя ви дізнаєтеся з поеми англійського поета-романтика Дж. Байрона. Романтичне осмислення теми кохання та природи відтворено в ліриці німецького поета Г. Гейне. Ви ознайомитеся з українською романтичною поезією М. Петренка та романтичною баладою Т. Шевченка, а ще переконаєтеся в популярності жанру балади в сучасній українській та зарубіжній літературі.

Митці та доба

Провідні мотиви поезії романтиків — це самотність, пошуки ідеалу, прагнення свободи, щире кохання і вірність, сильні пристрасті, пошуки сенсу буття, захоплення красою і величчю природи, нескореність духу, бунт проти суспільної несправедливості та буденщини.

Популярними поетичними жанрами цієї доби стали *інтимна лірика, балада, романс, елегія, ліричні* та *ліро-епічна поема, дума.*

ДЖОРДЖ НОЕЛ ГОРДОН БАЙРОН

(1788–1824)

Читацький путівник

Вам відомо з уроків історії та літератури про козацьку Україну й одного з найвизначніших представників тієї доби — гетьмана Івана Мазепу. Саме ця історична постать привернула увагу англійського поета ***Джорджа Байрона***. Однак ви не знайдете в поемі ***«Мазепа»*** оповіді про його державницькі діяння. Видатний поет-романтик відтворив епізод, що не претендує на історичну правду, а є романтичним міфом про юність українського гетьмана.

МАЗЕПА

(Скорочено)

I

Полтавський бій відгомонів,
Не пощастило королеві,
Серед скривавлених шляхів
Лягли полки його сталеві.
Потуга й слава у війні
Такі ж, як люди, навісні,
Змінився успіху тягар,
І виграв битву білий цар,
І знов стояв московський мур
До ще страшніших темних бур,
Коли рокованого дня
Знов загорілася різня,
І серед грізної навали
Ще більше сорому дознали
Війська, могутніші стократ,
І згас імперський маєстат:
Для одного удар, ганеба,
Усім — як грім з ясного неба.

Г. О. Цедерстрьом.
Карл XII та Іван Мазепа
після Полтавської битви

II–III

Утікаючи з поля бою, поранений король Карл XII зупиняється в лісі для перепочинку.

Під вічним дубом і собі
Мазепа стелиться в журбі
І сам він був, як дуб-титан,
Землі козацької гетьман.
Він обійняв свого коня
За шию, наче той рідня,
І, не зважаючи на втому,
Підкинув листя вороному,
Обтер на спині вогкий пил,
Звільнив з оброті і вудил,
І неприховано радів,
Що їв годованець степів,
Хоча й тривожився раніше,
Чи стане він на пасовище,
Адже оцей купратий кінь
Був невловимий, наче тінь,
Неначе блискавка, гарячий,
Проте покірливий, терплячий,
І ніс вождя у далечінь,
Як справжній кінь, татарський кінь!
Він знав господареву річ
І лиш почує тихий клич —
Крізь натовп, силу, тисячі,
Було то вдень, а чи вночі,
Від заходу і до світання
До нього линув без вагання
І зупинявся на постій,
Неначе олень молодий.

IV

Мазепа простелив на землю горностаєву кирею, перевірив рушницю. Потім дістав баклажку та їжу й пригостив короля і його почет. Карл XII почав розпитувати Мазепу, чому той шанує свого коня.

(…) Тоді почав: — У всіх із нас
Могутній дух в серцях не згас,
Та хто між нами, хоч один,
Здобутись міг на більший чин
І менш, сказати взагалі,
Ніж ти, Мазепо! На землі
Від Александрових походів
Такої пари не знаходив,
Як ти і гордий Буцефал,
Який несе тебе учвал.
І слава Скитії зів'яне
Перед тобою, мій гетьмане,
Бо сумніваюся, щоб скит
Міг проявити більший сприт —
Ударити свого коня,
Летіти вітром навмання
Вперед від краю і до краю
Крізь луки, ріки і сади…
— О не добром я поминаю
Ту школу, де навчивсь їзди…

Гетьман погодився розказати про випадок зі свого життя, коли він служив пажем при дворі польського короля Яна Казимира. Водночас із юним Мазепою служив один ясновельможний пан — багатий, родовитий. Він мав прекрасну дружину Терезу, яка була молодша за нього на тридцять років.

Невідомий художник.
Портрет Івана Мазепи

V

Вродливий красень з мене був.
Як сімдесятий рік минув,
Тоді признатися не гріх,
Що на світанку днів моїх
З чоловіків ніхто красою
Не міг би змірятись зо мною.
Я мав і молодість, і міць,
Рум'янець повний серед лиць,
І шкіру ніжну, молоду,
А нині зморшки на виду,
Бо час, турботи і війна
Своє зробили. Все мина.
Неначе плугом перейшло
Через усе моє чоло.
Я б зрікся роду і сім'ї,
Коли б вернути дні мої,
Але й вони зрівнять не годні
Моє учора і сьогодні.
А втім, як бачите, літа
Не вигнули мого хребта,
Не зменшили і не змінили
Відваги, розуму і сили,
Інакше б я отут в цей мент
Не повідав старих історій
Під деревом в ночі беззорій,
Як мій розкинутий намет.
Та, прошу вас, дозвольте далі,
Я повертаюся до кралі.
Мені здається, що вона,
Стрункa, вродлива і ставна,
Біжить до мене від берези...
Ах, образ юної Терези
І досі, нібито живий,
Стоїть у пам'яті моїй.
Та як знайду в собі снагу,
Щоб воскресити дорогу:
Ні фарбами, ані словами
Я не спишу моєї дами.
В її очах був цілий схід.
Великий Азії сусід —
Туреччина, як час пройшов,
Перемішала польську кров.
Терези азіатські очі
Були чорніш цієї ночі,
Але у їхній глибині
Яскріли світла неземні,
Як сяйво східної зорі,
Як проблиск місяця вгорі,
Як перша райдуга весни:
Широкі, темні і незмінні —
Були вологими вони,
Мов танули в своїм промінні.
Напівогонь, напівпітьма,
Усі любов, любов сама,
Як у святої на стовпі,
Що погляди свої сліпі
Скеровує в небесну твердь,
Неначе їй солодка смерть.
Її задумане чоло,
Як літнє озеро було,
Де мріє соняшна блакить
І хвиля там не жебонить,
Її вуста, її лице...
Та досить мовити про це.
Я так любив її тоді,
Я так люблю її тепер —

В нещасті й радості, в біді
Вогонь безсмертний не помер,
І в гніві ми усе життя
Кохаємо до забуття,
І тінь минулого бліда
До смерті нас не покида,
Лиш серце крає, мов на зло,
Як це з Мазепою було.

VI–VIII

Тривалий час закохані могли тільки обмінюватися поглядами. Треба було, щоб хтось представив їх одне одному. Знайомство відбулося під час гри. Але щастя закоханих тривало недовго. Старий граф вистежив коханців та оскаженів від люті й ревнощів. Із загоном гайдуків він оточив місце зустрічі Мазепи з Терезою. Молодий паж вихопив шпагу та почав оборонятися, але сили були нерівні. Мазепу закували й перепровадили до графського замку. Кара для юнака виявилася жахливою.

Невідомий художник. Арешт Мазепи

Поміркуйте!

- Яке враження справив на вас початок поеми «Мазепа»?
- Про які історичні події ідеться у творі?
- Як автор зображує Івана Мазепу в зрілому та молодому віці?
- Які почуття поєднують молодого Івана й Терезу?
- Як Мазепа змальовує образ коханої? Чи помітна в ньому романтична закоханість?

IX

— Коня! — І вивели коня.
Тяжка була із ним борня —
То справжній виходень пустині,
Що народився в Україні.
О дикий звір! — у нього крок
Швидкий, мов спалахи думок.
І не забуду я до скону,
Як ми зустрілися увіч:
Його жахливого полону
Минала тільки перша ніч.

Н. Кур'єр. Ілюстрація до поеми Дж. Байрона «Мазепа»

Всі перевтомлені були,
Ніяк приборкать не могли
Його шаленого пориву,
Він дибився і їжив гриву,
Покритий піною, коли
Його до мене підвели.
І в лютім запалі тоді

X

Вперед, вперед! — нестримний рух,
Мені забило вітром дух.
І я побачити не міг,
Куди мій кінь порскливий біг.
Лише займалося на світ,
А він од замкових воріт,
Почувши волю степову,
Летів, збиваючи траву.
Останній, дальній людський звук,
Який почув я в муках мук,
Був дикий регіт, свист і сміх
Юрби нищителів моїх.
У звичнім русі, наче тур,
Я обірвав на шиї шнур,
Що замість поводу вандали
Його до гриви прив'язали.
Напів звільнилась голова,
І крикнув я страшні слова,
Але здавив прокльонів грім,
Бо все одно не чути їм.
Я сердився, хотів ураз
Помститися за біль образ,
Та це зробив за кілька літ:
Від осоружних тих воріт
Нічого я не залишив:
Ані підоймових мостів,
Ані решіток опускних,
Чи загород, ровів старих,
Ні каменя, ані бруска —
Все знищила моя рука:
Ніде й зела за кілька гін,
Лиш мурава на гребнях стін
Ще пробивалася, на жаль,
Де був тривкий фундамент заль.
Мене стайничі молоді
Йому на спину завдали,
Різучі в'яжучи вузли,
Жахнули скакуна — і враз
На волю випустили нас, —
Вперед ми ринулись навпір
Скоріше струменя із гір!
Сама пустеля. І якби
Минали ви оті горби,
Ніколи вам не прийде мисль,
Що замок там стояв колись.
Я споглядав готичні вежі
В тріскучих одсвітах пожежі.
Гули обвалені вали,
Дощами оливо лили,
Чорніючий високий дах,
Весь у пропалених дірках,
І товщина його потворна
Вже не була помстовідпорна.
Цього не ждали навісні,
Коли металися в огні,
Мов підливаючи оливу
Несамовитому пориву,
Що мушу я одного дня
Осісти іншого коня
І з військом знов прийти сюди
Віддарувати шал їзди.
Я не забув гіркої гри,
Ті міцно зв'язані шнури,
І як доносилась луна
До змиленого скакуна.
Реванш настав — їх карти биті,
Бо час рівняє все на світі,
І все, що маємо робить,
Лише чекати слушну мить,
Бо не було ще сили зла,
Яка б уникнути могла
Від неминучої покари,
І довго влучують удари
Тих, що неправости тавро
Цінують вище за добро.

Поміркуйте!

- З якими почуттями Мазепа згадує своє покарання?
- Як він помстився за нього?
- Прокоментуйте останні рядки розділу. Чи справедливою є думка Мазепи про неминучість покарання за зло?

XI–XVI

Е. Делакруа. Покарання Івана Мазепи на коні

Кінь мчав степами вдень і вночі. Прив'язаний до його спини вершник не міг звільнитися від пут, що врізалися в тіло. Зграя вовків улаштувала за ним гонитву. Часом юнак непритомнів. Потім кінь переплив річку, і вода дещо воскресила сили Мазепи. Незважаючи на це, він не міг звільнитися від пут.

XVII

Обвидніло. Туману мла
Розвіялася, відійшла
З пустельного німого світу,
Що оточав нас без привіту.
Пощо прохоплювався кінь
Крізь поле, ліс і річку вплинь?
Ані людина, ані звір
Не звеселяли мерхлий зір.
Куди не глянеш, довкруги
Ні від копита, ні ноги
Немає відбитків-слідів.
На дикім ґрунті не зустрів
Ні знаку колеса чи плуга.
Саме повітря — тиха туга.
Ніде комаха коло ніг
Не запищить в маленький ріг
І не обізветься пташня,
Яка парується за дня.
Багато верст мій кінь пройшов.
Такий засапаний, немов
Ось-ось у нього серце тріснe,
Він далі плентав. Як зумисне,
Чи то здавалося мені,
До цього ми були одні.
Зненацька на шляху страждання
Почулося коня іржання
З-поза ялинових кущів.
Чи, може, вітер прошумів?
Ні, ні! З-за лісу гарцювала
Комонних військ важка навала.
Вона іде! Я бачу он —
Один великий ескадрон.
Даремно брався я кричать:
Вуста мої — німа печать.
Летіли коні. Де ж це ті,
Що владно поводи круті
Їм напинають? Коней тьма —
І жодних вершників нема!
Мигтіли гриви навпроти,
Хвости, і ніздрі, і роти,

О. Орловський.
Мазепа

Яких ніколи серед піль
Не роздирав безкровний біль
Вуздечкою на язиці;
Не відали копита ці
Підков залізної ваги,
В боки не били остроги, —
Багатотисячний табун
Під виляски ростучих лун,
Неначе хвиль морських прибій,
Що не спиняє натиск свій,
Зближався швидко навпростець,
Як неминучий наш кінець.
Громоподібна двиготня
Підсилила мого коня,
Тих кілька кроків звівши ноги,
Іржанням тихим від знемоги
Він відповів — і враз упав!
З потьмарним зором серед трав
Вже нерухомі члени всі
Ще парували у росі.
Кар'єра перша і остання
Скінчилася — він без дихання!
Табун спинився. Кінь у кінь.
Вони побачили падінь
Мого коня, паси мої,
Немов криваві ручаї,
Постояли — і знов у путь,
Повітря свіжого дихнуть,
Вихрилися туди, сюди,
Вбік повертаючи морди,
Нас обійшли за рядом ряд,
Тоді метнулися назад,
Їх чорний кінь повів притьма,
Як патріарх над усіма,
Без плямки білої рістні
На шкірі пасма смоляні. (...)

XVIII

Бідолашний вершник не мав сил позбутися коня. Над ним кружляв ворон, і лише слабкий хрип знесиленого Мазепи відлякував хижого птаха. Юнак побачив якісь вогні, але, сприйнявши їх за марення, знепритомнів.

XIX

Я опритомнів... Де ж це я?
О бідна голово моя!
Невже це сон, невже це сниться,
Що я у затінку світлиці,
Невже це личенька дівочі?
І в сумніві закрив я очі.
Та це не сон був, не мана —
Висока дівчина, ставна,
Сиділа мовчки під стіною,
Ласкаво стежачи за мною.
Очей проміння осяйне
Найперше вразило мене,
Ті очі, чорні і печальні,
Струмили погляди благальні.
Я подивився на яву
І зрозумів, що я живу,
А не пожива хижака —
Примара щезнула тяжка.

Ні, це було вже не ві сні,
Всміхнулась дівчина мені!
Я мовив щось — а слів нема,
Тоді вона прийшла сама,
Із пальця й губ зробивши знак,
Вірніш наказувала так,
Щоб умирив я свій порив,
Нічого їй не говорив.
Ті руки в неї — мов лілеї:
Вона торкалася моєї
Напівобвислої руки,
Підклала вище подушки,
По тому тихою ходою
Пішла до іншого покою
І, прочинивши двері там,
Щось мовила своїм батькам
Солодким голосом… Повіки
Не чув я кращої музики!
Так ніжно плинув милий стан
І кожен крок був, як пеан.
Та їй ніхто не відповів,
Бо сон міцний у козаків.
Тоді, поглянувши з-під вій,

Т. Шассеріо. Козацька дівчина знаходить непритомне тіло Мазепи

Вона зробила знак новий,
Що всі мені у цій господі
Готові стати у пригоді,
Що тут мені не буде зла,
Щоб я чекав, — і відійшла.
Мене опала самота,
Я був неначе сирота.

XX

Прийшли за нею батько й мати.
Та що я можу ще сказати?
Не буду стомлювати вас
У цей лихий, незручний час
Своїми довгими згадками,
Як жив тоді я з козаками.
Вони в степу мене знайшли,
В найближчу хату принесли
І до притомності вернули
Любов'ю, доглядянням чулим.
О знав би я, що оживу —
Й візьму гетьманську булаву!
Так був я гнаний на коні
У далину широкополу.
Старий безумець! — він мені
Проклав дорогу до престолу.
Забудь свої незгоди злі,
Забудь свої пекельні болі:
Ніхто із смертних на землі

Не відгада своєї долі.
Нехай безсонні вороги
Тепер шугають навкруги —
Ми всі уникнемо погоні,
І відпочинуть наші коні
На правім березі Дніпра.
Добраніч, друзі! Вже пора.
Тут стомлений гетьман упав
У пахновинні свіжих трав,
На листя дуба та осик.
Постілля зовсім непогане
Тому, хто всюди спати звик,
Де тільки сон його застане.
Та не здивуйтеся, однак,
Що не було йому подяк,
Мазепа добре знав причину —
Король бо спав уже з годину.

(Переклад О. Веретенченка)

Н. Кур'єр. Ілюстрація до поеми Дж. Байрона «Мазепа»

Поміркуйте!

- Як Мазепі вдалося врятуватися? Хто йому допоміг у цьому?
- Якою була його подальша доля?
- Як прожиті роки змінили характер і зовнішність головного героя твору?
- Які емоції та почуття викликають у Мазепи спогади про молодість? Поясніть свої міркування.
- Які мотиви є провідними в поемі?

Англійський поет *Джордж Ноел Гордон Байрон* народився в *м. Лондоні (Велика Британія)* у родині збіднілого дворянина. Його батько був офіцером британської армії, а мати походила з багатого роду шотландської знаті. Шлюб батьків тривав недовго.

Мати виховувала сина суворо й вимогливо. Це вплинуло на формування складного та суперечливого характеру Дж. Байрона.

У Шотландії минали його дитячі роки. Краса природи цього краю справила на майбутнього поета глибоке враження, що відобразилося в його ранніх віршах.

Юнак успадкував титул лорда та родовий маєток — Ньюстедське абатство.

Дж. Байрон здобув хорошу освіту. Спочатку навчався в Школі доктора Глені, де його улюбленими предметами стали історія та література. Згодом — в елітній лондонській школі в районі Ґарроу,

відомій суворою дисципліною. Тут він почав писати перші вірші. Юнак завершив освіту в Кембриджському університеті.

Поет мав серйозне захворювання ноги. Щоб подолати свій недуг, він настирливо займався спортом, зокрема плаванням, боксом, верховою їздою та стрільбою. На жаль, хвороба й бунтарський характер не сприяли дружбі Дж. Байрона з однолітками, тож він почувався самотнім.

Ньюстедське абатство

Розчарування принесла й перша закоханість у сусідку Мері Чаворт, яка не відповіла йому взаємністю. Але впродовж життя поет присвячував їй вірші.

У 1809–1811 рр. Дж. Байрон багато подорожував. Він побував у Португалії, Іспанії, Албанії, Греції та Туреччині. Враження від мандрів стали основою для його твору — поетичного щоденника *«Паломництво Чайльд Гарольда»*. Ця поема започаткувала *байронічну течію* в англійському романтизмі, що вирізнялася мотивами меланхолії.

Дж. Г. Харлоу. Портрет лорда Байрона

Дж. Байрон створив образ *«байронічного героя»*, який став символом романтизму, виражаючи бунт проти суспільства, пошук свободи й індивідуальності.

Характерні риси «байронічного героя»

- Самотність серед людей і вигнання із суспільства через особливі якості та погляди;
- дух бунтаря: протистояння усталеним нормам і правилам, протест проти несправедливості й обмежень;
- складний характер: суперечлива вдача, поєднання сили та вразливості, гордості й самотності;
- загадкове минуле: життя серед людей, оточене ореолом таємничості (іноді з трагічними подіями);
- пошук сенсу життя: постійне перебування в пошуку свого місця у світі, прагнення знайти істину й ідеали;
- романтична душа: за зовнішньою холодністю криється ніжна душа, здатна на глибокі почуття.

Повернувшись із подорожі до Лондона, він робить спробу розпочати політичну кар'єру. Після досягнення повноліття посів успадковане місце в палаті лордів англійського парламенту. Спроби захистити права пригноблених робітників не мали успіху, тож Дж. Байрон відмовився від подальшої політичної діяльності.

А. Шалон.
Портрет Ади Лавлейс

Гарна зовнішність і запальна натура лорда Байрона приваблювали жінок. Він мав багато шанувальниць. Його обраницею стала освічена, але занадто самовпевнена молода аристократка Аннабела Мільбенк. У шлюбі в подружжя народилася донька Ада. Вона не успадкувала батькового поетичного таланту, хоча також писала художні твори. Однак її ім'я вписано до сторінок світової науки як талановитої математикині та першої програмістки в історії людства.

У 1816 р. поет назавжди покинув Англію. Останні роки життя провів у Швейцарії, Італії та Греції.

У творчості митця виникає мотив *«світової скорботи»*. Цей термін уживають на означення опису глибокої меланхолії, песимізму, відчуття розчарування та безвиході.

Дж. Байрон передає у творах перепади свого настрою та зображує трагічні сторінки політичного життя, зокрема розчарування наслідками Французької революції, коли ідеали свободи та рівності призвели до терору й нових диктатур.

Останнім із творів Дж. Байрона про сильну особистість «байронічного» типу є *романтична поема «**Мазепа**»*.

Історичні паралелі

Історичною основою для написання поеми «Мазепа» стала прочитана поетом «Історія Карла XII» французького філософа Вольтера, у якій зображено І. Мазепу як польського шляхтича, пажа короля Яна Казимира.

У зрілому віці український гетьман І. Мазепа підняв повстання проти московського панування в Україні. Після поразки союзних шведських військ під Полтавою він опинився у вигнанні, відчував самотність і тугу за молодими літами.

У поемі Дж. Байрон не переповідає історичні події, а створює романтичний міф про Мазепу. Його образ як бунтаря, який підняв повстання проти російської влади, відповідав уявленням поета про романтичного героя, був утіленням прагнення до свободи та незалежності.

Романтичні ідеали Дж. Байрона — це співчуття до пригноблених народів, тому й образ України, що боролася за свою незалежність, йому імпонував. Англійський поет-романтик у зображенні української природи й образу Мазепи вдається до романтичних перебільшень і відхилень від історичної правди. Для нього Україна була екзотичною країною, минуле якої багате на історичні події, що нагадували лицарські романи. Він використовує ці елементи для створення романтичного образу головного героя поеми. Є у творі й автобіографічні мотиви. Відомо, що в період написання поеми в Дж. Байрона був роман із юною Терезою Гвічіолі, дружиною старого й багатого графа.

Високо оцінював поему Т. Шевченко, адже негативно ставився до офіційної в його часи неповаги до цього визначного українського гетьмана. Він не вважав І. Мазепу зрадником інтересів свого народу, а тому, як і англійський поет-романтик, прославляв його.

С. Васильківський.
Іван Мазепа

Невідомий художник.
Портрет Терези Гвічіолі

За жанром твір Дж. Байрона «Мазепа» є зразком романтичної *ліро-епічної поеми*, що поєднує ознаки двох літературних родів — *епосу* (наявність сюжету, яскраві описи, насиченість подіями) і *лірики* (образ ліричного героя, філософські роздуми, емоційність викладу).

Поміркуйте!

- Які факти із життя Дж. Байрона сформували його як поета-романтика?
- Які риси «байронічного героя» вам до вподоби, а які викликають неприйняття? Чому?
- Назвіть ознаки романтизму, притаманні поемі «Мазепа». Аргументуйте відповідь цитатами з тексту.

Мистецькі діалоги

Постать гетьмана І. Мазепи дуже популярна у світовому мистецтві, тому всі твори про нього називають *«мазепіаною»*.

Картини відомих художників доби Романтизму ***Е. Делакруа*** «Покарання Івана Мазепи на коні» та ***О. Верне*** «Мазепа серед вовків» створені за мотивами поеми «Мазепа» Дж. Байрона.

Образ українського гетьмана увіковічено на полотнах таких українських митців, як ***С. Васильківський, О. Орловський, Г. Якутович***.

У світовому музичному мистецтві найвідомішим із творів є симфонічна поема «Мазепа» угорського композитора ***Ф. Ліста***, за основу якої взято історію молодого І. Мазепи, який спокусив шляхетну польську пані.

Г. Якутович. Мазепіана

Поміркуйте!

- Роздивіться репродукції картин художників та ілюстрації до поеми «Мазепа», що подані в підручнику *(с. 147, 149, 150, 152–155)*. Знайдіть в інтернеті та послухайте симфонічну поему «Мазепа» Ф. Ліста. Поділіться своїми враженнями.
- Чим, на вашу думку, образ Мазепи приваблює митців? Порівняйте його з героєм поеми Дж. Байрона. Який із них вам імпонує? Чому?

Про гетьмана І. Мазепу йдеться не лише у творі Дж. Байрона. Візьміть у бібліотеці чи знайдіть в інтернеті та прочитайте одну з поем українських авторів — В. Сосюри «Мазепа» або С. Руданського «Мазепа, гетьман український». Порівняйте персонажів українських та англійського поетів. Підготуйте інтерактивний плакат із цитатами до їхніх образів, презентуйте його в класі.

Підсумуйте!

- Доведіть, що образ І. Мазепи є втіленням ідеалу романтичного героя.
- Визначте ознаки лірики й епосу в поемі «Мазепа».
- Яке значення для розвитку українсько-європейських відносин мала творчість Дж. Байрона, зокрема його поема «Мазепа»? Викладіть свої думки у формі есе.

ГЕНРІХ ГЕЙНЕ
(1797–1856)

Читацький путівник

Талановитий поет має вразливу душу та відкрите серце, щоб сприймати найменші порухи людських почуттів і природи. «Поет бачить діброви, прагне, щоб читач теж уздрів і почув шум дерев, голоси птахів і відчув запах хвої, вітру — і все це в о́бразі крихітного

ненародженого дуба» — таке розуміння сутності поетичної майстерності в німецького поета-романтика ***Генріха Гейне***. Чи досягає він такої високої мети? Відповідь на це запитання — у його поезії, зокрема в збірці ***«Книга пісень»***.

Вам відомо, що назву «Книга пісень» має збірка Ф. Петрарки — італійського поета доби Ренесансу. Саме в нього Г. Гейне запозичив назву й для своєї поезії, чим і засвідчив багатовікову традицію оспівування недосяжної Мадонни.

«КОЛИ РОЗЛУЧАЮТЬСЯ ДВОЄ...»

Коли розлучаються двоє,
За руки беруться вони,
І плачуть, і тяжко зітхають,
Без ліку зітхають, смутні.
З тобою ми вдвох не зітхали.
Ніколи не плакали ми;
Той сум, оті тяжкі зітхання
Прийшли до нас згодом самі.

(Переклад М. Стависького)

Поміркуйте!

- Яке почуття передає вірш?
- Процитуйте рядки, у яких зображено найбільше емоційне напруження.
- Доведіть, що в першій строфі поезії відчутна авторська іронія.
- Коли умовності між коханими перестають мати якесь значення?
- Чому ліричний герой, прощаючись із коханою, не вдається до сентиментальних *«плачів»* і *«зітхань»*?
- Чому автор використовує займенник *«ми»*?
- Визначте провідний мотив вірша «Коли розлучаються двоє...».

«НЕ ЗНАЮ, ЩО СТАЛО ЗО МНОЮ...» (ЛОРЕЛЕЙ)

Не знаю, що стало зо мною,
Сумує серце моє, —
Мені ні сну, ні спокою
Казка стара не дає.

Повітря свіже — смеркає,
Привільний Рейн затих;
Вечірній промінь грає
Ген на шпилях гірських.

Незнана красуня на кручі
Сидить у самоті,
Упали на шати блискучі
Коси її золоті.

Із золота гребінь у неї,
І косу розчісує ним,
І дикої пісні співає,
Не співаної ніким.

У човні рибалку в цю пору
Поймає нестерпний біль,
Він дивиться тільки вгору —
Не бачить ні скель, ні хвиль.

Зникають в потоці бурхливім
І човен, і хлопець з очей,
І все це своїм співом
Зробила Лорелей.

(Переклад Л. Первомайського)

К. Й. Бегас. Лорелей

Поміркуйте!

- Які почуття викликала у вас балада?
- Яку легенду переповідає Г. Гейне в поетичній формі?
- Як легенда про Лорелей сприяє розкриттю почуттів ліричного героя?
- Доведіть, що у творі розповідь про незвичайні події поєднується із зображенням почуттів.

Ім'я *Лорелей*, на думку деяких дослідників, походить від діалектного німецького «сова», що перекладається як «шепотіння», і слова *ley*, що означає «скеля». Отже, ім'я дівчини колись дослівно означало «шепоче скеля». Такий звук створював водоспад, що стікав зі скелі.

- Дізнайтеся й про інші версії походження імені головної героїні балади.

Скеля Лорелей на березі р. Рейну

Поміркуйте!

- Як пов'язаний образ Лорелей з образом водної стихії?
- Які кольори переважають у творі? Яке вони мають значення для утвердження його провідного мотиву?
- Розкрийте символічний зміст образу Лорелей.

Крістіан Йоганн Генріх Гейне народився в *м. Дюссельдорфі (Німеччина)*.

Батьки Генріха прагнули бачити свого сина гідним продовжувачем їхніх сімейних комерційних справ. Тож для його навчання відбирали відповідні заклади освіти. Його дядько — мільйонер Соломон Гейне — дозволив племіннику очолити одну зі своїх компаній, але Генріх не виправдав сподівань своєї рідні, оскільки захоплювався лірикою, а не фінансовими справами.

Збірку ***«Книга пісень»*** поета-романтика часто називають «романом у віршах». Його лірика пройнята музикальністю, закоханістю, єдністю з природою. Митець мав особливий талант поетичного бачення довкілля. Саме ця збірка зробила його знаменитим.

Більшість віршів із «Книги пісень» створена під впливом глибокого почуття поета до двоюрідних сестер Амалії та Терези. Це кохання не було взаємним. Тому основний мотив поезій цієї книжки — нерозділене кохання. «З мого великого болю творю я пісні маленькі», — говорив про себе Г. Гейне.

Збірка складається із чотирьох частин: *«Юнацькі страждання»*, коли кохана з'являється в його уяві; *«Ліричне інтермецо»*, де кохання розквітає насправді, але без взаємності; *«Знову на Батьківщині»* — любов оживає тільки в пам'яті поета; *«Північне море»* — ліричний герой відкриває для себе не тільки внутрішні переживання, а й широкий світ життя та природи.

У віршах «Книги пісень» відтворено не лише інтимні переживання їхнього автора. Вічна історія трагічного кохання набуває загальнолюдського звучання, характеризує стан душі юнака, здатного глибоко мислити, тонко відчувати, наділеного щирою та вразливою душею.

Ліричний герой «Книги пісень» — молодий чоловік, який то іронічно насмішливий, то романтично захоплений. Однак, які почуття в нього не виникали б, він завжди зберігає романтичне протиставлення між собою і прагматичним суспільством, люди якого не здатні на справжні почуття.

Поет не заперечує, що закохався в досить обмежену та звичайну дівчину. Існує думка, що Г. Гейне опустив кохання з небес на натертий паркет гамбурзької вітальні й сам боляче вдарився об цей паркет. Звідси іронічний тон його поезій.

Назвою «Книга пісень» поет визначив жанр своєї лірики. Однак простота та щирість народних пісень, до яких звернувся митець, поєднались у нього зі світосприйняттям людини XIX ст.

«Книга пісень» мала романтичний характер, але романтизм Г. Гейне відрізняється від романтизму попередників. Тема кохання в його творчості має соціальне забарвлення. Дівчина не кохає юнака тому, що він бідний, а вона заможна. Його ліричний герой не скоряється в

Е. Брюнінг. Лорелей. Ілюстрація до збірки Г. Гейне «Книга пісень»

коханні, він протестує проти примирення зі своєю нещасною долею.

Вірш ***«Не знаю, що стало зо мною...»*** є одним із найвідоміших у творчості Г. Гейне. У його основі — народна легенда про золотокосу дівчину Лорелей, яка покохала прекрасного юнака. Після зради коханого Лорелей стала русалкою і своїм співом зачаровує всіх чоловіків, через що вони гинуть, розбиваючись об скелю, на якій сидить русалка. Образ Лорелей співзвучний із давньогрецькими міфами про сирен[1]. Він був популярним у творах німецького романтизму.

Г. Гейне на основі народної легенди про Лорелей створив ліричний твір, поєднавши мотиви краси та трагедії. У вірші є ознаки романтизму. Óбрази природи — річки Рейн і русалки на її березі — змальовані як живі істоти, які зачарували молодого рибалку й призвели його до загибелі. Це впливає на почуття ліричного героя. Він заново переживає трагедію, змальовану в давній легенді, яка є нагадуванням про те, що краса може бути небезпечною, а кохання — призвести до смерті.

Історичні паралелі

Ще за життя Г. Гейне навколо його творчості точилася жорстка ідеологічна боротьба. Своєю проникливою лірикою, нещадною сатирою, гнівним протестом проти феодального гноблення, релігійного фанатизму та бридкої буденщини митець викликав супротив у можновладців. Німецька буржуазія викреслювала його ім'я з історії літератури або ж відгукувалася про нього лише як про співця кохання і природи.

У роки гітлерівської диктатури ім'я Г. Гейне було під забороною. А баладу про Лорелей, яку з дитинства знали майже всі, у підручнику вміщували з написом «Автор невідомий».

Поміркуйте!

- У чому вбачав призначення поета Г. Гейне?
- Як його життя та творчість пов'язані із суспільним і політичним життям того часу?
- Чи є у творчості поета автобіографічні риси?
- Хто з письменників-романтиків мав вплив на творчість Г. Гейне?
- Чому в Німеччині за життя Г. Гейне й пізніше, зокрема за часів гітлерівської Німеччини, твори поета були заборонені?
- Яка роль Г. Гейне в розвиткові німецького та світового романтизму?

---

[1] *Сире́ни* — демонічні істоти з давньогрецької міфології. Їх зображували як гарних жінок із пташиною або риб'ячою (морські сирени) нижньою половиною тіла та вважали доньками бога Ахелоя і муз.

Митецькі діалоги

Вірш «Коли розлучаються двоє...» в перекладі М. Стависького дуже сподобався класику української музики — композитору ***Миколі Лисенку***. Він написав до нього зворушливу мелодію. Цей романс став популярним серед народу, адже в ньому тонко передано глибокі почуття, сповнені смутку.

Романс «Коли розлучаються двоє...» виконували багато талановитих митців. Особливо яскраво й самобутньо — славетні українські співаки ***Іван Козловський*** та ***Іван Паторжинський***. Рядки пісні торкаються найніжніших струн серця.

М. Лисенко створив на вірші Г. Гейне й інші романси, зокрема «У мене був коханий, рідний край», «Коли настав чудовий май», у яких поєднав надбання європейської музики з українським фольклором.

- Знайдіть в інтернеті та послухайте романси українських композиторів М. Лисенка та Б. Лятошинського на слова Г. Гейне. Поділіться своїми враженнями.

Палкою шанувальницею таланту Г. Гейне була ***Леся Українка***. Вона зробила переклади 92-х поезій із збірки «Книга пісень». Ще в юному віці Леся Українка вдало відтворила не тільки зміст, а й поетичну форму ліричних творів Г. Гейне.

- Довідайтеся про інших перекладачів віршів німецького поета-романтика Г. Гейне українською мовою та підготуйте про них розповідь. Проілюструйте її виразним читанням поезій.

Підсумуйте!

- Чим зацікавили вас особистість Г. Гейне та його творчість?
- Підготуйте виразне читання напам'ять поезії Г. Гейне, що вас найбільше вразила. Якщо ви володієте німецькою мовою, то підготуйте читання вірша мовою оригіналу.
- Чи хочете ви в подальшому дізнатися більше про Г. Гейне та прочитати його інші твори? Чому?

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РОМАНТИЧНОЇ ПОЕЗІЇ

Митці та доба

Прихід романтизму спричинив розквіт насамперед поезії в українській літературі. Визначальною стала народно-фольклорна течія. Її представники брали за взірець для своєї творчості фольклорні мотиви, о́брази, художні прийоми, розвивали й популяризували народну мову, змальовували життя простого народу.

Провідна роль у розвитку романтизму як напряму належала *Харківській школі романтиків*. Це був гурток літераторів і науковців, що навчалися чи працювали в Харківському університеті. Засновник гуртка — професор і поет І. Срезневський.

На західноукраїнських землях представниками романтичної поезії були члени гуртка *«Руська трійця»* — М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький. Зблизила їх любов до рідного слова, пісні, мрія про відродження України.

МИХАЙЛО ПЕТРЕНКО
(1817–1862)

Читацький путівник

Пропонуємо вам ознайомитися докладніше з поезією ***«Дивлюсь я на небо...»*** одного з найталановитіших представників Харківської школи романтиків — ***Михайла Петренка***.

«ДИВЛЮСЬ Я НА НЕБО...»

Дивлюсь я на небо та й думку гадаю:
Чому я не сокіл, чому не літаю,
Чому мені, боже, ти кри́лець не дав?
Я б землю покинув і в небо злітав.

Далеко за хмари, подальше од світу,
Шукать собі долі, на горе привіту
І ласки у зірок, у сонця просить,
У світлі їх яснім все горе втопить.

Бо долі ще змалку здаюсь я нелюбий,
Я наймит у неї, хлопцю́га приблудний;
Чужий я у долі, чужий у людей:
Хіба ж хто кохає нерідних дітей?

Кохаюся з лихом, привіту не знаю
І гірко, і марно свій вік коротаю,
І в горі спізнав я, що тільки одна —
Далекеє небо — моя сторона.

І на світі гірко, як стане ще гірше, —
Я очі на небо, мені веселіше!
Я в ду́мках забуду, що я сирота,
І думка далеко, високо літа.

Коли б мені кри́лля, орля́чі ті крилля,
Я б землю покинув, і на новосілля
Орлом бистрокрилим у небо польну́в,
І в хмарах навіки од світу втонув!

Поміркуйте!

- Яке враження справила на вас поезія М. Петренка «Дивлюсь я на небо…»?
- Які думки непокоять ліричного героя? До чого він прагне?
- Людиною якої вдачі ви уявляєте автора вірша?

Про життя автора цієї поезії відомо дуже мало. ***Михайло Петренко*** народився в *м. Слов'янську* на *Донеччині*.

Навчався майбутній поет у Харківському університеті, після закінчення якого служив чиновником у повітових судах. Останні роки жив у м. Лебедині, неподалік м. Сум. Мав щасливу родину — ростив із дружиною 8 дітей.

Ще студентом поет відвідував літературний гурток І. Срезневського. Саме на цей час припадає початок його творчості. Деякі твори М. Петренка («Дивлюсь я на небо…», «Туди мої очі…», «Ходить хвиля по Осколу…») стали народними піснями.

Основні мотиви його творчості — патріотичне захоплення красою рідної землі, людьми, народними піснями, а також порив до високого, світлого, духовного, до свободи.

Так, у поезії ***«Дивлюсь я на небо…»*** талановито передано прагнення духовно багатої натури до ідеалу, до абсолютної краси й досконалості (усі ці категорії втілені в символі *небо*). Відчуваючи себе чужим серед людей, сиротою, приблудою долі, ліричний герой мріє соколом полинути в небо.

Як і більшість романтичних творів, вірш побудований на різкій антитезі: *земля* (доля, повсякденне життя) як символ поневолення людини матеріальністю, побутом, суспільством; *небо* (сокіл, зорі, сонце, хмари) як символ духовної свободи. Туга ліричного героя за небом — це довічна туга кожної людини за ідеалом, за цілковитою свободою.

Про світову популярність цієї поезії свідчать, зокрема, її переклади. Так, збірка «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю» (у перекладах мовами світу) була підготовлена до друку у 2017 р. до 200-річного ювілею М. Петренка. Вона вмістила переклади вірша на 24 іноземні мови.

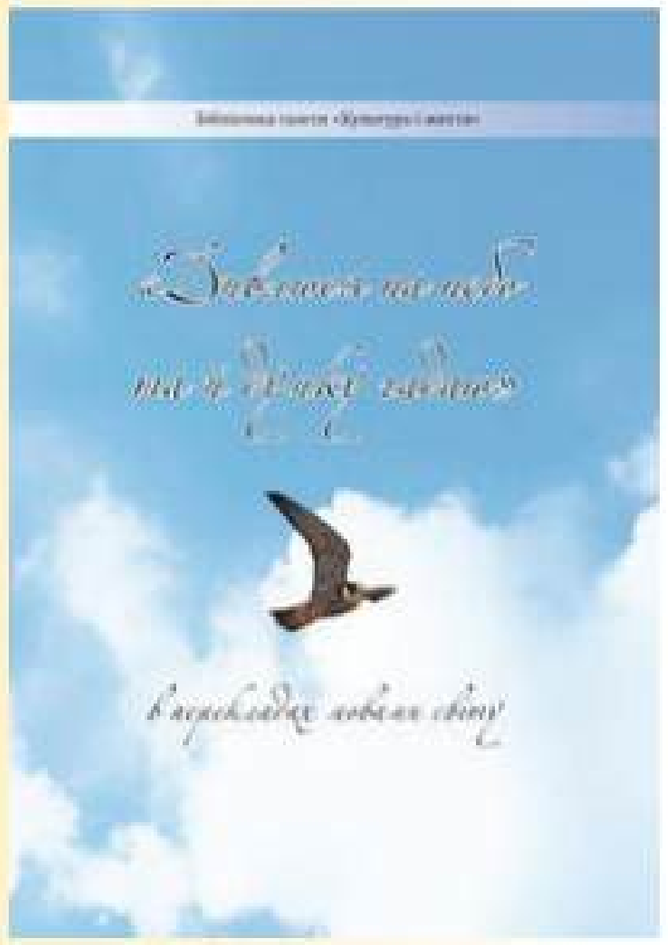

Видання «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю»

Поміркуйте!

- Знайдіть у вірші «Дивлюсь я на небо...» художні засоби — епітети, метафори (зокрема, уособлення) і риторичні запитання. Як ці художні засоби увиразнюють провідний мотив твору?
- З якою інтонацією потрібно читати вірш?
- Які ознаки романтизму спостерігаються в цій поезії?
- Якщо ви володієте однією з мов, якою перекладено поезію М. Петренка, підготуйте її виразне читання та порівняйте з оригіналом.

Мистецькі діалоги

За життя М. Петренко так і не почув популярну мелодію до свого найвідомішого твору. Її створила в 1870-х роках харківська композиторка *Людмила Олександрова*. Але поетова мрія полинути в небо здійснилася. Його пісню любив видатний український конструктор космічних кораблів С. Корольов. Тому в 1962 р., коли в космос піднявся перший космонавт-українець П. Попович, він з орбіти заспівав для С. Корольова «Дивлюсь я на небо...». То була перша пісня, що прилинула на Землю з космосу. А нещодавно українські астрономи, відкривши новий астероїд, дали йому назву «Михайло Петренко».

Поміркуйте!

- Знайдіть в інтернеті та послухайте пісню «Дивлюсь я на небо...» в різних виконавських манерах. Поділіться своїми враженнями.
- Яке виконання вам найбільше імпонує? Чому? Зверніть увагу на слова в текстах, на яких найбільше акцентують виконавці. Які почуття вони увиразнюють у такий спосіб?

Пригадайте!

Вам відомо чимало секретів віршоскладання. Пригадайте, що таке *стопа*, які існують двоскладові стопи, що таке *хорей* та *ямб*. Поміркуйте, чи відповідає поезія М. Петренка якомусь із цих віршових розмірів.

Для творення віршового ритму поети використовують не тільки дво-, а й трискладові стопи. Основні з них такі:

- *да́ктиль* — трискладова стопа з наголосом на першому складі (́ ∪ ∪);
- *амфібра́хій* — трискладова стопа з наголосом на другому складі (∪ ́ ∪);
- *ана́пест* — трискладова стопа з наголосом на третьому складі (∪ ∪ ́).

У трискладових стопах наголос відчувається через два склади, тому вони створюють уповільнену інтонацію і зазвичай передають спокій, смуток, тяжкі та глибокі роздуми, епічну розповідь тощо.

- Визначте вид стопи вірша «Дивлюсь я на небо...» М. Петренка.
- Доберіть приклади віршів українських поетів першої половини XIX ст., написаних трискладовими стопами.

Підсумуйте!

- Які ознаки поезії «Дивлюсь я на небо...» вказують на те, що її автор — поет-романтик?
- Доведіть, що вірш М. Петренка написаний амфібрахієм.
- Підготуйте виразне читання поезії «Дивлюсь я на небо...».
- Чи хочете ви прочитати інші поезії М. Петренка? Чому?

ЖАНР БАЛАДИ В ЛІТЕРАТУРІ РОМАНТИЗМУ

Читацький путівник

Вам відомо про епос, лірику та драму як роди літератури. Також ви вже ознайомилися з художніми творами різних жанрів літератури, із суміжними жанрами, такими, що поєднують ознаки різних родів літератури. Сьогодні ви дізнаєтеся про ще один із таких унікальних жанрів — баладу.

Витоки та доба

Балада походить від середньовічних західноєвропейських танцювально-хорових пісень. Розрізняють дві основні тематичні групи балад: *соціально-побутові* й *історичні*.

У першій групі йдеться про взаємини між закоханими, батьками й дітьми, родичами, про вірне кохання і підступну зраду, ревнощі, їдку образу та жорстоку помсту тощо. А в історичних баладах оспівано героїв, які жертвують своїм життям заради батьківщини, уславлено лицарську честь, хоробрість, самовідданість, передано сум за загиблими воїнами.

Бала́да (від прованс. *ballar* — танцювати) — жанр фольклорної та авторської ліро-епічної поезії фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового змісту з драматичним сюжетом.

Поміркуйте!

- Розгляньте схему. Пригадайте, чи доводилося вам раніше читати або ж слухати музичні версії художніх творів, які мають такі ознаки. Назвіть їх та аргументуйте свої міркування.

Митці та доба

Однією зі стильових течій романтизму як художнього напряму є фольклорна. Ця стильова течія романтизму започаткована у Великій Британії та набула поширення в інших країнах. Її представники, наприклад поет В. Вордсворт, створювали літературні твори, орієнтуючись на найкращі зразки усної народної творчості. У Німеччині брати В. та Я. Ґрімм, які відомі вам як автори казки «Пані Метелиця», популяризували цю течію романтизму. В українській літературі фольклорна течія була основною. Письменник М. Костомаров як один із її представників опублікував збірку «Українські балади». Українські романтики також робили переспіви поезій іноземних авторів, зокрема Р. Бернса, Й. В. Ґете, А. Міцкевича.

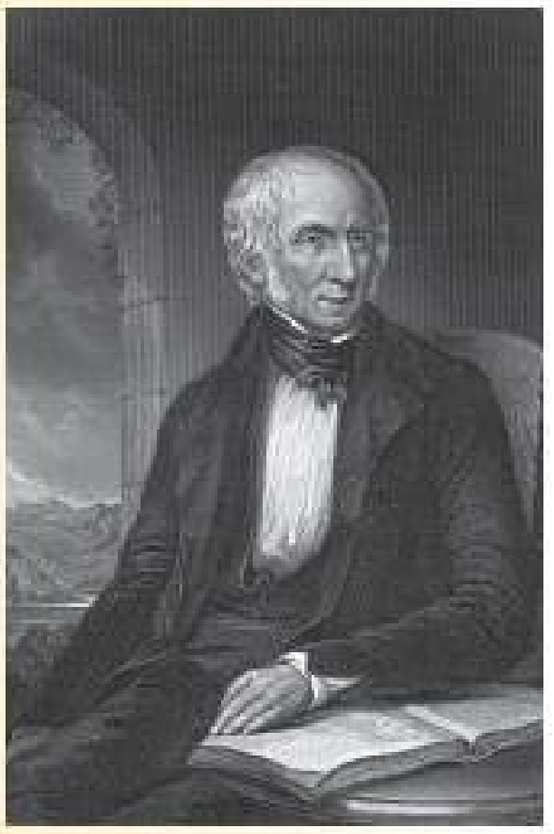

М. Гілліс. Портрет Вільяма Вордсворта

АДАМ МІЦКЕВИЧ
(1798–1855)

Читацький путівник

Видатний польський поет ***Адам Міцкевич*** у збірці «Балади і романси» прагнув зберегти національні джерела свого народу — мову, культуру й історію. Сьогодні ви прочитаєте його відому баладу ***«Світязь»***, що ввійшла до цієї збірки.

СВІТЯЗЬ

Михайлові Верещаку

Хто, в Новогрудському мандруючи краї,
Прагне на все надивитись,
Хай у Плужинському бору побуває,
Гляне на озеро Світязь.
В пущі дрімучій розкинулись води —
Ясна і чиста рівнина,
Пуща їх тінню густою обводить,
Озеро — ніби крижина.
А як нічною проїдеш порою —
Станеш, затримавши подих:
Зорі побачиш вгорі й під собою,
Місяць у небі і в водах.
Чи то із небом злилися безодні,
Водяна дика пустеля,
А чи склепіння у сяйві холоднім
Небо, ввігнувшися, стеле?
Ген береги мов розтали поволі,
Сяєвом срібним повиті,
Наче ти в синім пливеш видноколі,
В тихій бездонній блакиті.

Новогрудський край. *XIX ст.*

Ю. Фалят. Світязь

Вабить це озеро, тихе й погоже,
В пітьмі чаруючи очі;
Та лиш сміливець нечуваний може
Їхать туди опівночі.
Кажуть, там сила нечиста гуляє,
Бенкети в озері править.
Хто проти ночі про це повідає —
Страшно і слухати навіть.
Часом пори там почуєш нічної
Поклики й грім під водою,
Стогін жіночий і брязкання зброї,
Вигуки дикого бою.
Гамір цей грізний вщуха за хвилину,
Бір прибережний шепоче,
Тільки молитва над озером лине,
Тужне благання дівоче.
Що воно значить? І хто відгадає?
Хто ту безодню прогляне?
Різне про теє народ повідає,
Правди ж не знають селяни.
Дідичів Світязя славних нащадок,
Пан у Плужинах багатий,
Ці таємниці діставши у спадок,
Вирішив їх розгадати.
Тож повелів він у ближньому місці
Довгі човни будувати,
Невід завглибшки аршинів на двісті
Кращим рибалкам в'язати.
Я остеріг, що тут божої волі
Спершу спитатися треба, —
Дзвони гудуть не в одному костьолі,
Линуть молитви до неба.
Ксьондз із Цирина прибув на посвяту,
Благословення складає,

Ловлю за пановим гаслом почато,
Невід у воду пірнає.
Тоне, потяг поплавці за собою,
Вглиб — нескінченна дорога.
Стелиться слід за ним пінний стягою…
Певне, не зловлять нічого!
Ось підтягають до берега крила,
Мокрі зближаються сіті…
Що за страховище хвиля укрила?
Хто б то повірив у світі!
Ні, не страховище — жінку впіймали
Десь у підводній яскині:
Кучері білі, уста мов корали,
Очі великі та сині.
Плине до берега дивна істота.
Люди стоять остовпілі,
Дехто й тікати лаштується потай, —
Жінка підводиться з хвилі,
Каже: «Чи знаєте ви, що донині
Всіх, хто тут плавав зухвало,
Озеро, знявши вали білопінні,
В прірві підводній ховало?
Тож за цікавість пусту в нагороду
Всім вам загинути б нині, —
Тільки ж бо нашого, пане, ти роду,
Славного в рідній країні!
Тим, що цей розшук почавши без тями,
Бога ви все ж не забули,
Бог вам сьогодні моїми устами
Давнє повіда минуле.

Тут, де сумні простягаються піски,
Аїр росте та купава,
Місто колись було, сповнене блиску,
Пишна Туганів держава.
Світязь, ясною багата красою,
Мужньою силою воїв,
Під можновладних державців рукою
Квітла у славі й спокої.
Там, де цей ліс простягнувся похмурий,
Ниви стелилися здавна,
Ген Новгрудок здіймав свої мури,
Древня столиця преславна.
Раз по Литві покотилась тривога:
Цар із Русі наступає,
Військо його оточило Мендога,
Сили ж у князя немає.
З дальніх кордонів він кличе дружину,
Пише до князя Тугана:
"Княже, рятуй! Поможи, бо загину!
Сила іде нездолання".
Батько мій, те прочитавши послання,
Кличе: "Збирайтеся, вої!"
От і зійшлися вони на світанні,
Всяк при коні та при зброї.
Гримнули сурми, дружина рушає,
Князь виїжджає в діброву.
Раптом стає він і руки ламає,
В замок звертаючи знову.
Каже до мене: "Як власних підданців
Сам на поталу я кину?
Світязь не має ні мурів, ні шанців,
Тільки-но смілу дружину.
Як розділю своє військо надвоє,
Князю не дам оборони,
А коли всі ми підемо до бою, —
Як будуть діти і жони?"
"Батьку, — кажу я, — снагою і хистом
Допоможи батьківщині!
Бог захистить нас. Вночі я над містом
Ангела бачила нині.
Світязь мечем він укрив на хвилину,
Мовив, прекрасний, як сонце:
"Поки мужі захищають країну,
Я буду вам оборонцем!"

Батько послухав, рушає до бою,
Ніч наступає в тривозі.
Раптом ми чуємо брязкання зброї,
Крики "ура" на дорозі.
Гримнув таран, завалилися брами,
Сиплються градом уламки,
Сиві діди і жіноцтво з дітками
Товпляться з плачем до замку.
"Леле! — гукають. — Он сунеться військо!
Русь за воротьми лютує!
Вбиймо себе, бо загибель вже близько.
Смерть від ганьби урятує!"
Лють погасила тремтіння тривоги!
Люди жалю вже не просять,
Золото, шати жбурляють під ноги
І смолоскипи приносять.
"Хто не умре — буде проклят назавше!"
Бачу, рятунку немає:
Той занімів, до порога припавши,
Той же сокиру здіймає.
Що нам — неволю ганебну прийняти,
Військо впустивши вороже?
А як у себе життя відібрати?
"Боже, — гукнула я, — Боже!
Як не втекти нам від лютої кари,
Нас захисти перед нею,
Громом убий із високої хмари
Чи заховай під землею!"
Ледве останнє я мовила слово —
Біле нас щось огортає.
Очі втопила я в землю раптово —

Бачу: землі вже немає.
Так врятувався народ безборонний,
Так ми уникли неслави.
Бачиш квітки? То дівчата і жони,
Змінені в білі купави.
Мов сніжно-білі метелики, линуть
Скрізь над водою німою,
В листі зеленім, як віття ялини,
Всипане снігом зимою.
Образ чарівний дівочої цноти
Барви квіток затаїли,
Тут їх життя обминають турботи,
Смерті незборної сили.
Царські війська, розпалившись у битві,
Владу їх встигли спізнати.
Тут зупинились вони по гонитві,
Цвітом квітчаючи лати.
Хто лиш сягнув там рукою у воду,
Вирвав вологі стеблини,
Раптом, хворобою вбитий страшною,
Згинув тієї ж хвилини.
Давню подію забуто, здається,
Є тільки відгомін кари:
Цвіт цей "цар-зілля" в народі зоветься,
Так його вславлено чари».
Мовила й зникла княжна під водою,
З нею човни всі та сіті,
З плескотом враз розійшлися надвоє
Води, туманом повиті.
Клекотом хвиля стрясає діброву,
З хвилі ніхто не зринає.
Води розгойдані сходяться знову,
Дівчини й сліду немає.

(Переклад М. Пригари)

Поміркуйте!

- Чим вразила вас балада «Світязь»?
- Що в ній є реалістичним, а що фантастичним?
- Доведіть, що цей твір належить до жанру балади.
- Який фрагмент балади виявився для вас найбільш емоційним? Підготуйте його виразне читання.

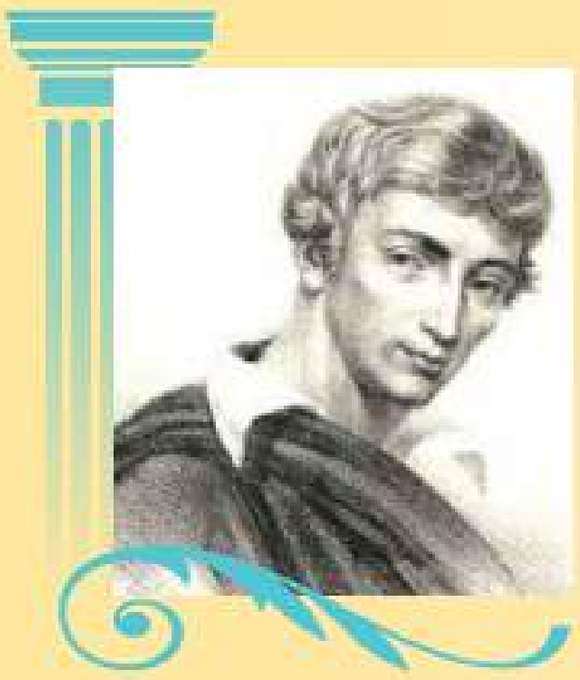

Адам Міцкевич народився на *хуторі Заосся* поблизу *м. Новогрудки* (нині Білорусь) у родині адвоката. Часто в них збиралися батькові друзі, які мріяли про повернення польської державності. У домі звучали литовські, польські, українські народні пісні.

Після закінчення місцевої школи Адам поїхав до Вільна (м. Вільнюс, Латвія), де вступив до університету. Після року навчання, відчуваючи потяг до літератури, змінив природничий напрям освіти на філологію.

У студентські роки А. Міцкевич став учасником Товариства філоматів (шанувальників знань) і Союзу філаретів (шанувальників чеснот). Працював учителем у м. Ковні (нині м. Каунас, Литва). Тут формувалися його політичні погляди про незалежність Польщі, розвивався поетичний талант.

Непростою була доля А. Міцкевича. Його заарештували та вислали до Одеси. Там він продовжував свою викладацьку діяльність у Рішельєвському училищі. Згодом вирушив у двомісячну подорож до Криму. Зачарований його красою, поет створює цикл «Кримські сонети».

У 1829 р. А. Міцкевичу вдалося вирватися з-під нагляду імперської поліції та виїхати до Європи. Він побував у Чехії, Німеччині, Швейцарії та Італії. У Німеччині А. Міцкевич слухав лекції відомого філософа Г. Гегеля та познайомився з поетом Й. В. Ґете.

В. Ванькович. Адам Міцкевич на скелі Аю-Даг

Коли в Польщі розпочалося Листопадове повстання 1830 р., А. Міцкевич прагнув приєднатися до повстанців. Однак його не пустили на охоплені повстанням території, і він назавжди залишився в еміграції, мріючи про незалежність Польщі.

Понад 20 років поет мешкав у Парижі. Мав велику родину — виховував шестеро дітей. Письменник працював на кафедрі слов'янських літератур у Колеж де Франс, очолював еміграційний журнал «Польський пілігрим». Але основними для нього були письменницька праця та участь у політичному житті.

Історичні паралелі

А. Міцкевич сподівався, що визволення Польщі станеться під час революцій у Європі в 1848 р. Заручившись моральною підтримкою Папи Римського Пія IX, він створив Польський легіон, щоб долучитися до повстання. Але ця організація була розгромлена. У 1855 р. А. Міцкевич вирушив до м. Стамбула (Туреччина) для формування нового легіону. Там він раптово помер. Перепоховання видатного польського поета відбулося в м. Кракові (Польща) лише в 1900 р.

Поміркуйте!

- Про які риси характеру А. Міцкевича свідчить його політична діяльність?
- Доведіть, що життєві події мали безпосередній вплив на творчість поета.
- Аргументуйте, що А. Міцкевич — поет-романтик.

За основу балади ***«Світязь»*** взято легенди та перекази про однойменне озеро. Здавна про озеро Світязь поширювалися таємниці й містичні історії, що й надихнули поета-романтика на створення балади. Так, в одній із легенд розповідалося про те, що колись на місці озера було село, яке пішло під воду через гріхи його жителів. Тому під час повені з глибин озера піднімаються тіні загиблих людей. У народних переказах це озеро згадувалося як місце, де мешкають містичні істоти.

Розглянемо композицію балади «Світязь»:

• *експозиція* розпочинається з опису озера Світязь, його краси та таємничості, що створює загадковий фон для подальших подій;

• *зав'язка*: герої прагнуть дізнатися більше про таємниці озера;

• *розвиток дії*: поступово русалка розкриває історію затопленого міста, його жителів, їхньої боротьби та загибелі;

• *кульмінація*: розповідь про відмову жителів міста здатися ворогам, що й спричинило їхню трагічну загибель;

• *розв'язка*: велич жертви, на яку пішли жителі міста.

Така композиція дає змогу утримувати емоційний стан читачів, досягти максимального напруження в кульмінаційний момент.

Ознакою романтизму в баладі є багатий фольклорний матеріал, використаний автором для створення атмосфери таємничості та містики. У романтичній манері змальовано центральний образ балади — русалку, яка є частиною природи, живе в озері та керує його містичними силами.

Отже, в основі балади А. Міцкевича — фольклорні містичні мотиви, однак у ній також відображено реалії XIX ст. Історичні

події, які згадано у творі, стали приводом для роздумів поета-романтика про минуле та майбутнє свого народу. Образ затопленого міста символізує боротьбу за свободу. Тому основна *ідея* твору — боротьба польського народу за свою незалежність.

Поміркуйте!

- Які ознаки романтизму притаманні баладі «Світязь»?
- Які о́брази-символи змальовує автор?
- Як ідея балади ілюструє політичні погляди поета? У яких поетичних образах і художніх засобах вона втілена?
- Знайдіть і зачитайте описи природи у творі. Зробіть висновок про роль пейзажів у романтичних творах.
- Які ідеї польського поета XIX ст. А. Міцкевича залишаються актуальними для сучасної України?

Мистецькі діалоги

У 1904 р. в м. Львові було встановлено пам'ятник А. Міцкевичу на площі, названій його іменем. На початку XX ст. це місто було частиною Австро-Угорської імперії, тому для поляків, які проживали там, ця подія була проявом національної свідомості та прагнення до збереження своєї ідентичності. Пам'ятник став своєрідним мостом між українським і польським народами, символом спільної боротьби за свободу та незалежність.

За мотивами романтичної балади А. Міцкевича у 2011 р. на Берлінському кінофестивалі була презентована анімаційна стрічка «Загублене місто Світязь» польського режисера ***Каміля Полака***. Ідеї, закладені в романтичній баладі А. Міцкевича та її анімаційній 3D-екранізації, актуальні й нині. Тому що, на жаль, історія загарбницьких війн не відійшла в минуле, а повторюється в сучасній російсько-українській війні.

Пам'ятник А. Міцкевичу.
м. Львів
(скульптор А. Попель)

Поміркуйте!

- Перегляньте офіційний трейлер до мультфільму «Загублене місто Світязь». Які елементи романтизму є в ньому?

Дізнайтеся, які балади А. Міцкевича перекладено українською мовою. Прочитайте їх і підготуйте аналіз, оформте як презентацію та презентуйте в класі.

Підсумуйте!

- На які роздуми наштовхнула вас інформація про життєвий шлях А. Міцкевича? Чому?
- Який із відомих вам творів поета («Акерманські степи», «Бахчисарайський фонтан», «Світязь») справив на вас найбільше враження? Чому?
- Підготуйте виразне читання фрагмента балади «Світязь». Якщо ви володієте польською мовою, прочитайте його мовою оригіналу.
- Чому, лише кілька разів побувавши в Польщі, поет усе своє життя боровся за її національне визволення?
- Якими є зв'язки творчості А. Міцкевича з Україною?

ТАРАС ШЕВЧЕНКО
(1814–1861)

Читацький путівник

На уроках літератури в попередніх класах ви вже ознайомлювалися з поезією ***Т. Шевченка***. Митець також створив найдосконаліші зразки жанру балади. ***«Причинна***[1]**»** — перша й найпопулярніша з його балад.

ПРИЧИННА

(Скорочено)

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідний місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі
То виринав, то потопав.
Ще треті півні не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів.

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає.
Може, вийшла русалонька
Матері шукати,
А може, жде козаченька,
Щоб залоскотати.

---

[1] *Причи́нна* — та, якій «спричинено» душевну хворобу; тут героїня, зачарована

Не русалонька блукає:
То дівчина ходить,
Й сама не зна (бо причинна),
Що такеє робить.
Так ворожка поробила,
Щоб менше скучала,
Щоб, бач, ходя опівночі,
Спала й виглядала
Козаченька молодого,
Що торік покинув.
Обіщався вернутися,
Та, мабуть, і згинув! (...)

Така її доля... О Боже мій милий!
За що ж ти караєш її, молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькії очі?.. Прости сироту!
Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки,
Одна, як та пташка в далекім краю.
Пошли ж ти їй долю — вона молоденька,
Бо люде чужії її засміють.
Чи винна ж голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив?
Сумує, воркує, білим світом нудить,
Літає, шукає, дума — заблудив. (...)
Кого ж сиротина, кого запитає,
І хто їй розкаже, і хто теє знає,
Де милий ночує: чи в темному гаю,
Чи в бистрім Дунаю коня напува,
Чи, може, з другою, другую кохає,
Її, чорнобриву, уже забува?
Якби-то далися орлинії крила,
За синім би морем милого знайшла;
Живого б любила, другу б задушила,
А до неживого у яму б лягла. (...)
Вона все ходить, з уст ні пари.
Широкий Дніпр не гомонить:
Розбивши, вітер, чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить.
А з неба місяць так і сяє;
І над водою, і над гаєм,
Кругом, як в усі, все мовчить.
Аж гульк — з Дніпра повиринали
Малії діти, сміючись.

Т. Ерхарт.
Українська дівчина

«Ходімо гріться! — закричали. —
Зійшло вже сонце!» (Голі скрізь;
З осоки коси, бо дівчата.)
. . . . . .
«Чи всі ви тута? — кличе мати. —
Ходім шукати вечерять.
Пограємось, погуляймо
Та пісеньку заспіваймо:
Ух! Ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила.
Місяченьку!
Наш голубоньку! (...)
Світи довше в чистім полі,
Щоб нагулятись доволі.
Поки відьми ще літають,
Поки півні не співають,
Посвіти нам... Он щось ходить!
Он під дубом щось там робить». (...)
Гай обізвався; галас, зик.
Орда мов ріже. Мов скажені,
Летять до дуба... Нічичирк...
Схаменулись нехрещені,
Дивляться — мелькає,
Щось лізе вверх по стовбуру
До самого краю.
Ото ж тая дівчинонька,
Що сонна блудила:
Отаку-то їй причину
Ворожка зробила!
На самий верх на гіллячці
Стала... В серце коле!
Подивилась на всі боки
Та й лізе додолу.
Кругом дуба русалоньки
Мовчки дожидали;
Взяли її, сердешную,
Та й залоскотали.
Довго, довго дивовались
На її уроду...
Треті півні: ку-ку-ріку! —
Шелеснули в воду. (...)
Защебетав соловейко —
Пішла луна гаєм;
Червоніє за горою;
Плугатар співає. (...)
Пішов шелест по діброві;
Шепчуть густі лози.
А дівчина спить під дубом
При битій дорозі. (...)

А тим часом із діброви
Козак виїжджає;
Під ним коник вороненький
Насилу ступає.
«Ізнемігся, товаришу!
Сьогодні спочинем:
Близько хата, де дівчина
Ворота одчинить.
А може, вже одчинила —
Не мені, другому...
Швидше, коню, швидше, коню,
Поспішай додому!»
Утомився вороненький,
Іде, спотикнеться, —
Коло серця козацького
Як гадина в'ється.
«Ось і дуб той кучерявий...
Вона! Боже милий!
Бач, заснула, виглядавши,
Моя сизокрила!»
Кинув коня та до неї:
«Боже ти мій, Боже!»
Кличе її та цілує...
Ні, вже не поможе!
«За що ж вони розлучили
Мене із тобою?»
Зареготавсь, розігнався —
Та в дуб головою! (...)
Збиралися подруженьки,
Слізоньки втирають;
Збиралися това́риші
Та ями копають;
Прийшли попи з корогвами,
Задзвонили дзвони.
Поховали громадою
Як слід, по закону,

Насипали край дороги
Дві могили в житі.
Нема кому запитати,
За що їх убито.
Посадили над козаком
Явір та ялину,
А в головах у дівчини
Червону калину.

Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
Щоніч щебетати;
Виспівує та щебече,
Поки місяць зійде,
Поки тії русалоньки
З Дніпра грітись вийдуть.

Поміркуйте!

- Яке враження справила на вас балада?
- Який епізод найбільше зворушив?
- Яке ставлення поета до героїв твору?
- Доведіть, що «Причинна» належить до жанру балади.

Пригадайте!

Вам відомо про дитинство й подальшу долю Т. Шевченка. Пригадайте, який заповіт залишив митець українцям у поезії «Учітесь, читайте...». Які свої мрії втілив Т. Шевченко у віршах «Зоре моя вечірняя...» та «І досі сниться...»?

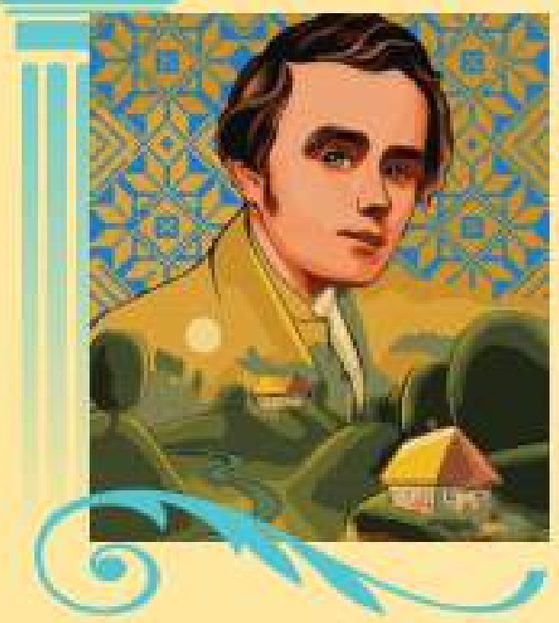

Ви вже знаєте, що в російську столицю Т. Шевченко потрапив підлітком-кріпаком в обозі поміщика Енгельгардта та став служкою-підмайстром у місцевого маляра. Але завдяки землякові-студенту І. Сошенку юнак познайомився з багатьма діячами культури. Найбільше приятелював з Є. Гребінкою та К. Брюлловим — усесвітньо відомим художником. Незабаром завдяки старанням широкого кола добродіїв поета було викуплено з кріпацтва. Цей день, 22 квітня 1838 р., став найщасливішим у житті Т. Шевченка.

Свобода дала йому змогу здійснити найзаповітнішу мрію — уступити до Академії мистецтв, стати учнем художника К. Брюллова. Юнак навчався з надзвичайним захопленням і досяг значних успіхів. Про це свідчать три срібні медалі, отримані за різні картини.

За кілька років Т. Шевченко став популярним художником, почав отримувати чимало замовлень. Проте в його душі прокинувся і запанував ще один талант — поетичний.

Уже на засланні митець опише в щоденнику ті душевні пориви, що спонукали його до поетичної творчості: «Чим займався я в цьому святилищі (майстерні К. Брюллова. — *Авт.*), дивно й подумати... Переді мною стелився степ... Переді мною пишалася моя прекрасна, моя бідна Україна в усій цнотливій, меланхолійній

красі своїй... Я добре знав, що живопис — моя майбутня професія, мій насущний хліб. І замість того, щоб вивчати її глибокі таїнства... , я компонував вірші, які, урешті, позбавили мене волі, та які, незважаючи на всемогутню нелюдську заборону, я все-таки нишком ліплю... справді, дивне це невгамовне покликання».

Коли та як почав писати Т. Шевченко, достеменно невідомо. З найбільш ранніх творів він надрукував лише *баладу* ***«Причинна»*** (1837). Однак із самого початку чітко визначився як письменник український. Т. Шевченко залишився вірним рідній мові та нації. Усе це завдяки патріотизмові його душі.

Дуже багато Т. Шевченкові як поетові-початківцеві дало спілкування з інтелігентною, висококультурною українською громадою, яка була тоді в російській столиці, насамперед із поетом-земляком Є. Гребінкою. Тарас перечитав у його бібліотеці майже всю надруковану доти українськомовну літературу. Він захоплено відвідував літературні вечори в Є. Гребінки, сідав у найдальший закуток вітальні й зосереджено слухав нові поезії, їхнє фахове обговорення, бурхливі дискусії про новий літературний стиль — *романтизм*.

Ця атмосфера й підштовхнула Т. Шевченка до поетичної творчості. Є. Гребінка захоплено сприйняв його перші спроби й усіляко заохочував до подальшої праці. А незабаром допоміг молодому поетові підготувати першу збірку творів і посприяв її виходу у світ у 1840 р. Дуже точно її назвав Т. Шевченко — ***«Кобзар»***. І цим промовисто означив свій нерозривний зв'язок з українською народною творчістю, з українською душею.

За проникливим висновком видатного шевченкознавця Л. Білецького, «жодна книжка у світовій літературі не мала такого значення, як "Кобзар" для України. Наче сонце, освітила вона рідну землю, огріла теплом рідного слова, любов'ю, окропила Україну сльозами, огорнула покривджену, знівечену народну душу ласкою, співчуттям, відкрила народові його минуле в таких картинах, які не забуваються ніколи».

Поезії Т. Шевченка швидко поширювали в Україні, їх переписували, вивчали напам'ять навіть неписьменні селяни. Деякі поезії відразу ставали народними піснями.

В. Штернберг.
Кобзар із поводирем.
Ілюстрація на форзаці першого видання збірки «Кобзар». *1840 р.*

У ранніх творах митець наслідує старших поетів-романтиків, переймає їхні улюблені жанри (балада, елегія, послання, думка), мотиви (самотність, розлука, сум за втраченою козацькою славою, прагнення волі) та о́брази (закохані козак і дівчина, степ, могила, русалки, буря тощо). Проте наслідування нерідко виявлялися значно досконалішими за оригінали — дався взнаки дар геніального майстра слова.

Поезія Т. Шевченка поєднувала національні та європейські традиції романтизму, викристалізувані, зокрема, у поезії Г. Гейне, Дж. Г. Байрона, А. Міцкевича та ін. Ліричні твори Т. Шевченка, за словами українського дослідника Д. Наливайка, «виявляють глибинну належність до основного мейнстріму європейської літератури романтизму...» та водночас зберігають індивідуальну неповторність і національну своєрідність.

Особливо приваблював поета баладний жанр. Невипадково саме баладою є його перший відомий твір «Причинна».

За основу сюжету взято поширений мотив народних легенд і балад про вірне кохання, розлуку й трагічну смерть закоханих.

Розпочинається поезія пейзажем: «*Реве та стогне Дніпр широкий...*» У ньому автор майстерно передає яскраве враження від буряної ночі на Дніпрі. Передусім поет використовує наскрізну метафору (уособлення), що оживлює природу. А за допомогою алітерацій та асонансів створює звуковий образ зображуваного.

М. Бурачек. Реве та стогне Дніпр широкий

Алітера́ція — навмисне повторення однакових приголосних звуків із метою передати звуковий образ зображуваного або посилити інтонаційну виразність мови.

Асона́нс — навмисне повторення однакових голосних звуків для посилення милозвучності мови.

Звуки нерідко несуть й окреме символічне навантаження. Алітерації та асонанси якраз його посилюють. Так, звук **[р]** символізує чи підкреслює рішучість, суворість, трагізм, героїзм, рух; **[г]** — битву, грім, зловісність, гамір; **[о]** — спів, радість, відвагу, силу духу; шиплячі та свистячі — вітер, шелест листя чи очерету, шум річки, брязкіт зброї, сум.

Поміркуйте!

- Перечитайте вступний пейзаж балади «Причинна». Полічіть, скільки разів у ньому повторюються звуки **[р]**, **[г]**, **[о]**, **[е]**, **[и]**, шиплячі та свистячі. Зробіть висновок.
- Які із символічних значень передають алітерації та асонанси в Шевченковому пейзажі?

Продумано використаний у цьому тексті й віршовий розмір — *чотиристоповий ямб*. Він ритмічно передає вирування бурі. Адже двоскладова стопа (де наголос падає через один склад) і короткий (усього чотиристоповий) рядок додають динамізму.

Також увесь текст наповнений *народнопісенними елементами*: епітет *широкий*, óбрази верб, місячної ночі, третіх півнів, крик сичів уночі. Так авторська образність зливається з фольклорною, збагачується енергетикою історичних пісень, балад і дум.

Завдяки художнім засобам зачин успішно виконує функцію прологу — готує читачів до сприймання подальших подій, навіює настрій тривоги, очікування якоїсь невідворотної біди.

Поет зумів передати словами таку могутню енергію збуреної річки, що картина відразу набула значення боротьби поневоленої української нації за свою свободу, а образ Дніпра став символом України.

У баладі виразно проступають ознаки *романтичного стилю*, а саме: мотиви розлуки, нестерпної туги за коханою людиною; безжалісність долі; опис тяжких переживань персонажів; чарування; фольклорні óбрази русалок; ліричні авторські відступи тощо.

Поет використовує *народнопісенні засоби*. Це постійні епітети *(синє море, козак молоденький, кінь вороненький, карі очі)*; пестливі слова *(русалонька, козаченько, місяченько)*; порівняння *(місяць — як човен; все мовчить — як в усі)*.

У баладу вплетено прадавні вірування українського народу, наприклад згадка про *третіх півнів*. Як відомо, спів третіх півнів — це близько 2-ї години. В українській міфології спів третіх півнів — знак наближення ранку, закінчення дії нечистих нічних сил. *Сичі* (сови, пугачі) — народнопоетичний символ смерті, пітьми. Крик сича віщує пожежу, смерть, біду взагалі. За народними уявленнями, *русалки* — нехрещені діти, яких матері хотіли позбутися та відразу після народження топили у воді. Ставши русалками, вони для відплати залоскочували чи заманювали у воду й топили людей. Нарешті, *явір* — символ сумного козака, журби, безсмертя (тому явір садили на могилах); *калина* — часто символ загиблої дівчини.

У цьому першому творі Т. Шевченко ставить одну з найголовніших проблем усієї своєї творчості: у чому причини зла, яке панує серед людей.

У баладі також помітна ще одна наскрізна в усьому «Кобзарі» *ідея згубності «кола зла»*. Русалки спочатку були тільки жертвами зла. Але після того, як почали сліпо мстити (убили безневинну дівчину), перетворилися на катів, злотворців. Отже, відповідаючи на зло злом, ми лише помножуємо його, замикаємо в коло, робимо нескінченним і непереможним.

У пізніших своїх творах митець наголошуватиме: люте зло треба зупиняти, ненависть можна подолати лише любов'ю.

У творчому доробку Т. Шевченка є ще й такі балади, як *«Тополя», «Лілея», «Утоплена», «Русалка»*.

Поміркуйте!

- Перечитайте баладу «Причинна». Визначте основні сюжетні моменти.
- Охарактеризуйте дівчину, ворожку, русалок, козака.
- Які фольклорні символи використовує автор?
- Чи хочете ви прочитати інші балади Т. Шевченка? Чому? Які ваші очікування від його балад?

Митецькі діалоги

Композитор ***Данило Крижанівський*** написав музику на слова Т. Шевченка. І відтоді пісня «Реве та стогне Дніпр широкий» належить до найпопулярніших у народі пісень.

А сучасний український режисер ***Андрій Щербак*** зняв анімаційний фільм за мотивами балади Т. Шевченка. Унікальність стрічки полягає в експериментальному поєднанні традиційної анімації з нестандартними прийомами відеоарту та звуко- й відеоінсталяцій. Ідею фільму режисер формулює так: «Ненависть породжує смерть, смерть породжує ненависть. І тільки любов дає життя і рятує. Про це мовить Т. Шевченко в баладі "Причинна", це хочу показати і я».

Кадр з анімаційного фільму «Причинна» *(реж. А. Щербак, 2017 р.)*

Поміркуйте!

- Знайдіть в інтернеті та послухайте пісню «Реве та стогне Дніпр широкий» у різних виконаннях. Яке з них вам найбільше сподобалося? Чому?
- Які смислові акценти поглиблює, підкреслює відеоряд кожного з кліпів?
- Знайдіть в інтернеті та подивіться анімаційний фільм «Причинна». Які деталі й символи фільму вас найбільше вразили?

Підсумуйте!

- Які нові грані Т. Шевченка як особистості та митця розкрилися перед вами після прочитання балади «Причинна»?
- Підготуйте виразне читання фрагмента балади, який викликав у вас найбільше емоцій.
- До якого саме різновиду балад належить «Причинна»? Обґрунтуйте свої міркування.
- Що спільного між баладами польського поета А. Міцкевича й українського поета Т. Шевченка? У чому виявляється індивідуальна творча неповторність цих митців?

СУЧАСНІ УКРАЇНСЬКІ ТА ЗАРУБІЖНІ БАЛАДИ

Читацький путівник

Інтерес до балад не згасає і в сучасній культурі багатьох народів. Пропонуємо вам ознайомитися з відомими сучасними зарубіжними й українськими баладами. Особливо захоплюють шанувальників мистецтва — як колись, так і тепер — пісенні балади. У них почуття ліричного героя передаються однаковою мірою за допомогою і мелодії, і тексту. Сподіваємося, що емоційна наснаженість балад торкнеться і ваших почуттів.

Митці та доба

У XX ст. жанр балади набув розвитку в популярних музичних стилях: авторській пісні, попмузиці та рок-музиці. Вони впливають на емоції людей багатством своєї образності та неординарними музичними композиціями. Сучасні балади не втратили своєї здатності виражати актуальні соціальні й політичні проблеми.

Читацький путівник

Популярною є всесвітньо відома балада ***«Алілуя»*** (англ. *Hallelujah*). Її автор — канадський співак і письменник ***Леонард Коен***. Цей твір він написав у 1985 р. для виконання під час свого світового музичного туру. Поет-співак майже завжди змінював текст улюбленого хіта, залишаючи незмінним лише останній куплет. Так утворилося майже 80 варіантів балади.

АЛІЛУЯ

Священних струн торкнувсь Давид,
І прояснів Господній вид.
Та звідкіля ця музика хвилює?

Це наче звуки полились:
Низькі — униз, високі — ввись,
У муках цар сотворив Алілуя.

Узяв на іспит віру ти,
Явивши образ наготи,
Що сяйво місячне його красу малює,
І бранцем ти у домі став,
Волосся збувся й царських справ,
І з вуст твоїх злетіло: «Алілуя».

Я саме тут, у краю цім,
Пізнав людей, пізнав і дім,
Я жив, а нині ж я — цілую.
Граніт несе уверх твій стяг.
Любов — це не парад звитяг,
А крига та відламки Алілуя.

Що знати маю — стався час —
Яке життя чекало нас...
Та зір закрив для завтра ти — в жалю я.
Ставали як одним, згадай,
І дух святий вістив нам рай:
Щокрок і подих наші — Алілуя.

Мабуть, над нами ще Творець —
З любові вивів рішенець:
Як скеля поміж бур! — собі велю я.
Не той це крик, що чуть вночі,
Не той з'явився при свічі —
Тут крижане й побите Алілуя.

«Мене ти помилково взяв,
Не те ім'я ти призивав»...
Нехай і так, то що ж тебе хвилює?
Слова у сяйві освяти.
Байдуже, що почуєш ти:
Святе а чи страждале Алілуя.

Зробив, що міг, однак не все...
І хай життя ще біль несе —
Я мовив істину! Й тепер молю я:
— Всі помилки зробив я сам...
Де жде Господь, предстану там
Лише з одним із вуст — із Алілуя.

(Переклад В. Тимчука)

Поміркуйте!

- Знайдіть в інтернеті та послухайте баладу «Алілуя» у виконанні її автора Л. Коена.
- Чому, на вашу думку, вона є такою популярною? У чому її універсальність для всіх часів?
- Доведіть, що цей твір належить до жанру балади.

Митці та доба

Леонард Норман Коен (1934–2016) народився в *м. Монреалі (Канада)* у родині багатих польських емігрантів.

Усе своє життя він присвятив музиці та літературній творчості.

Грати на гітарі навчився в приватній єврейській школі. Згодом організував фолк-групу «Buskin Boys», писав пісні.

Життя Л. Коена було наповнене подорожами та різними життєвими ситуаціями. Якось у 1973 р. музикант поїхав до Ізраїлю як волонтер Судного дня. До участі в активних бойових діях його не допустили. Під час одного з концертів для військових він потрапив під обстріл у Синайській пустелі. Відтоді віра в провидіння Боже зародилася в душі Л. Коена та вилилася, зокрема, у його найпопулярнішій пісні «Алілуя», над якою він працював 5 років.

Провідні мотиви цієї балади — прославлення віри в добро та справедливість, дяка Богові за те, що охороняє в найтяжчих життєвих ситуаціях.

Мистецькі діалоги

З усіх пісень Л. Коена балада «Алілуя» має найбільше *каверверсій* (опрацювання, «переспів» усесвітньовідомих хітів). Найвідомішою з них вважають мелодійну версію ***Джеффа Баклі***, що була записана в 1994 р. Вона стала хітом, коли канадський співак *Руф Вайнрайт* виконав її в мультфільмі «Шрек» (2001).

Представники української діаспори з Німеччини, Канади та Великої Британії створили та виконали каверверсію балади «Алілуя», присвятивши пісню українському Євромайдану 2014 р. Це була молитва й натхненне послання на знак єднання українців у всьому світі.

Поміркуйте!

- Знайдіть в інтернеті та послухайте каверверсію балади «Алілуя» (текст — Спілка української молоді м. Лондона, виконання — М. Джус). Поділіться своїми враженнями.
- Чому балада «Алілуя» або її каверверсії завжди звучали у визначні моменти світової історії XX–XXI ст., зокрема й під час Євромайдану 2014 р.?

Читацький путівник

В українській культурі популярною є ***«Балада про мальви»*** легендарного українського композитора XX ст. ***Володимира Івасюка*** на слова поета ***Богдана Гури***.

БАЛАДА ПРО МАЛЬВИ

Заснули мальви коло хати,
Їх місяць вийшов колихати.
І тільки мати не засне,
Мати не засне, —
Жде вона мене.

Приспів
О мамо рідна, ти мене не жди,
Мені в наш дім ніколи не прийти.
З мойого серця мальва проросла
І кров'ю зацвіла.

Не плач, не плач, бо ти вже не одна,
Багато мальв насіяла війна.
Вони шепочуть для тебе восени:
«Засни, засни, засни, засни...»

Є. Вжещ. Мальви

У матерів є любі діти,
А у моєї — тільки квіти.
Самотні квіти під вікном,
Квіти під вікном
Заснули вже давно.

Приспів
Як сонце зійде — вийди на поріг,
І люди схиляться тобі до ніг.
Пройдися полем — мальви буйних лук
Торкнуться твоїх рук.

Життя — як пісня, що не віддзвенить.
Я в мальві знов для тебе буду жить.
Якщо ж я ласку не встиг всю принести —
Прости, прости, прости, прости.

Поміркуйте!

- Знайдіть в інтернеті та послухайте пісню «Балада про мальви» у виконанні її автора В. Івасюка, а також сучасних співаків. Поділіться своїми враженнями.
- Які почуття та переживання у вас викликає ця пісенна балада?
- Які жанрові ознаки балади спостерігаються в прослуханому творі?
- Чому особливої актуальності «Балада про мальви» набула в наш час?

Митці та доба

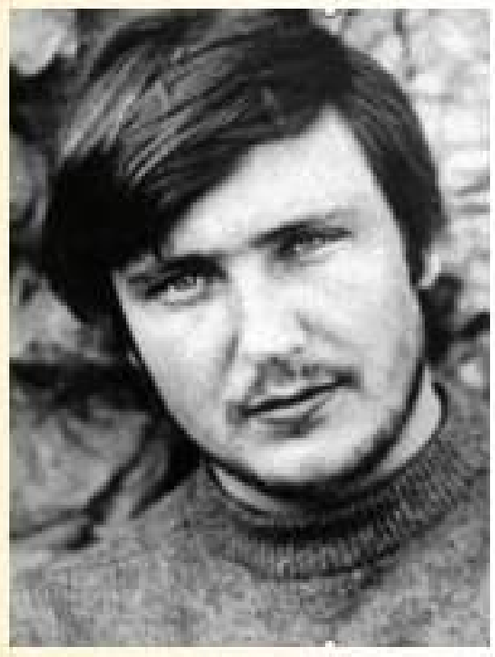

Володимир Івасюк (1949–1979) народився в *м. Кіцмані*, що на *Буковині*. Він — один з основоположників української естрадної музики, автор усесвітньо відомих пісень, зокрема таких, як «Червона рута» та «Балада про мальви».

«Балада про мальви» присвячена матерям, які втратили своїх дітей. Для композитора В. Івасюка вона виявилася пророчою — прощанням із рідною матір'ю, яку дуже любив. Невдовзі після того, як пісня зазвучала на сцені, комуністичний режим жорстоко вбив В. Івасюка за його любов до України.

Наскрізним у баладі є народнопісенний образ мальв. Ця квітка — одна з улюблених в українській народній культурі. Вона символізує любов до рідної землі, свого народу, батьківської хати. У давнину вважали, що добрі душі пращурів поселяються на мальвах та охороняють мешканців оселі. Тому біля української хати завжди квітувало багато кущів мальв. Наші предки вірили, що коли взяти із собою ці квіти в подорож, то мандрівник обов'язково повернеться на батьківщину. Часто мальви вишивали на сорочках, бо вірили, що вони дають захист роду людині, яка її носить.

Трагізм «Балади про мальви» загострює щемливе синівське звертання до матері навіть із потойбічного світу, намагання розрадити її бодай мальвовим квітом.

Та незважаючи на весь розпач, *провідний мотив* твору — утвердження безсмертя справжньої материнської та синівської любові, нездоланності життя, адже воно все одно торжествує, переходячи з однієї форми в іншу.

Мистецькі діалоги

Українські художники також захоплено змальовують мальви, підкреслюючи чарівну красу й символізм цієї квітки. Особливо часто звертався до цього образу художник ***Євген Вжещ***.

Поміркуйте!

- Уважно роздивіться та опишіть репродукцію картини «Мальви» *(с. 190)*. Зверніть увагу на яскраві переливи кольорів і світлотіней.
- З якими рядками «Балади про мальви» найбільш суголосна ця картина?
- Чи передають її кольори настрій балади?

Читацький путівник

Мистецьке слово завжди приходить на допомогу людям, зціляє душі в часи найтяжчих випробувань. Такими є *сучасні пісні-балади*, що зримо передають трагедію війни, подвиг захисників Батьківщини, нетлінну вдячну пам'ять про полеглих. Одна з них — ***«Кленова балада»*** сучасного українського композитора та поета ***Анатолія Матвійчука***.

КЛЕНОВА БАЛАДА

Загриміли в полі, мов громи, гармати,
Стрільця молодого виряджала мати,
Витирала сльози і благала бога,
Щоб вернув їй сина додому живого,
Щоб вернув їй сина додому живого…
Не плач, моя рідна, посивіла мати,
Я пішов на війну тебе визволяти,
А як не діждешся з тої січі мене,
Посади, благаю, біля хати клена,
Посади, благаю, біля хати клена…

А туман — білим полем,
А біда — чорним болем,
А душа — буйним кленом,
Зеленим, ой зеленим.

Тягнуться до сонця стовбури кленові,
Зрошені сльозами горя і любові,
Довгими ночами тихо шепчуть віти, —
То твої, Вкраїно, найдорожчі діти,
То твої, Вкраїно, найрідніші діти…

О. Звягінцева. Прощання

Митці та доба

«Кленову баладу» А. Матвійчук (нар. 1958 р.) присвятив захисникам України, які нині мужньо боронять рідну землю від російських загарбників. Розгорнув у ній мотиви та символіку козацьких, стрілецьких пісень і народних балад. Перед нами — щемлива мить прощання матері із сином, який іде захищати Батьківщину. Зелений клен символізує його юність і молодечу силу, а також пам'ять про тих героїв, які ціною свого життя зупиняють московську орду під час російсько-української війни.

Поміркуйте!

- Визначте сюжетні елементи балади.
- Які символічні о́брази в цьому творі ви помітили?
- Відшукайте в інтернеті та послухайте «Кленову баладу» у виконанні А. Матвійчука. Як мелодія доповнює настрій ліричного героя, передає його почуття?

Мистецькі діалоги

У другій половині XX ст. жанр балади став популярним у рок-музиці. *Рок-балади* — це тип пісень із повільною ліричною композицією. У таких баладах, як правило, відсутній приспів. Замість нього — однакова остання фраза в куплетах. Теми рок-балад — це романтичні стосунки, самотність, війна тощо. Стиль музики в цих творах завжди емоційний.

Найкращою піснею XX ст. за версією «BBC Radio 2» стала *балада «Учора»* («Yesterday») британського гурту *«Бітлз»* («The Beatles»).

Мелодія цієї всесвітньо відомої пісні прийшла молодому композитору та співаку ***Полу Маккартні*** вві сні. Під час подорожі в Португалію в 1965 р. митець написав щемливу меланхолійну баладу.

Текст пісні пронизаний мотивами втрати та туги за минулим. Слова «Yesterday» стали символом щасливих часів, які вже не повернути.

Текст пісні простий, але у творі розкрита «вічна» тема. Саме тому пісня викликає глибокі людські емоції, знаходить відгук у серцях людей різних поколінь і культур. Кожна людина може знайти в ній щось своє, пов'язане з власними спогадами та переживаннями.

Пісня «Yesterday» стала основою альбому «The Beatles' Ballads» (1980 р.). Як стверджує «Книга рекордів Гіннеса», ця балада стала піснею, яку найчастіше виконують інші музиканти. Відомо близько 3 тисяч її версій.

Дж. Бірн. Обкладинка до альбому балад гурту «Бітлз»

Поміркуйте!

- Знайдіть в інтернеті й послухайте композицію «Yesterday» та сучасну рок-баладу «Дорога». Поділіться своїми враженнями.
- Які спільні мотиви цих композицій, створених у різні часи?

Виконайте одне із завдань *(на вибір)*.

- Скориставшись матеріалами інтернету, підготуйте презентацію про життя та творчість видатного канадського композитора та поета Л. Коена. Розкажіть, які пісні митця ви чули раніше. Поцікавтеся, у репертуарі яких сучасних естрадних виконавців є його твори. Підготуйте музичний супровід із пісень і балад Л. Коена до своєї презентації.
- Візьміть у бібліотеці чи знайдіть в інтернеті та прочитайте сучасні балади. Визначте жанрові ознаки цих поезій. Дізнайтеся про походження образів-символів у баладах В. Івасюка й А. Матвійчука. Створіть презентацію та поділіться результатами досліджень.

Підсумуйте!

- Які морально-етичні проблеми порушені в сучасних баладах? Назвіть óбрази в цих творах, які вам найбільше запам'яталися.
- Які ознаки романтичних балад XIX ст. запозичені сучасними авторами?
- Яка з балад викликала у вас суперечливі враження? Поділіться ними зі своїми однокласниками й однокласницями.

РЕАЛІЗМ У СВІТОВІЙ ПОЕЗІЇ XIX ст. РЕАЛІЗМ ЯК МИСТЕЦЬКИЙ НАПРЯМ

Читацький путівник

У другій половині XIX ст. в європейському мистецтві почав утверджуватися новий напрям — ***реалізм***. У повсякденному мовленні слова *реаліст*, *реалізм* означають раціональний, практичний тип мислення на противагу ідеалістичному, мрійливому. А от як виявився реалізм у літературі, ви довідаєтеся із цього розділу.

Історичні паралелі

Бурхливий розвиток капіталізму, ринкових відносин, промисловості та торгівлі привів до того, що XIX ст. стало *добою індустріальної революції* в Європі та США. З'являлися заводи й фабрики, технічні винаходи, машини. Розпочала швидко формуватись *урбаністична (міська) цивілізація*. Це призвело до руйнування усталених традицій, цінностей, до зміни світогляду. Різко зріс *авторитет наук* (хімії, фізики, математики, географії, біології), тих знань, які приносять практичну користь. За їхньою допомогою нерідко намагалися пізнати, пояснити й людські душі. У задушливому суспільстві накопичення капіталу було надто складно виживати та залишатися гідною людиною. У шаленій гонитві за грошима, зиском багато хто втрачав людяність

і совість. А безправний народ терпів нестерпний визиск, кривди. Тому закономірно, що визначальним у цю добу ставав конфлікт між найманими робітниками та підприємцями. Посилювався і національно-визвольний рух проти деспотичних імперій.

Альтернативу несправедливості світу багато хто з передових людей убачав у *соціалізмі й анархізмі*. Прихильники цих ідеологій пропонували шлях до справедливості, рівності через революційне знищення панівних верств і заміну приватної власності суспільною. Анархісти, крім того, виступали за негайну й повну ліквідацію будь-якої державної влади.

Ж. Курбе. Каменярі

Митці та доба

Література та мистецтво в цілому також чутливо відгукнулися на суспільну атмосферу доби. Щодалі популярнішим ставав новий погляд на світ, на людське життя, відмінний від попереднього.

• Якщо романтиків приваблювали насамперед ідеали, мрії, краса, минуле чи майбутнє, то реалісти зосередилися *на злободенних проблемах сьогодення і повсякдення*. Змальовували побут міст і сіл, роботу в різних установах і на підприємствах, родинні стосунки. Реалістичний твір — результат спостереження за дійсністю, її майже науковий аналіз. Реалісти рішуче засуджували романтичні перебільшення, фантазування, ідеалізацію, містику тощо. Намагалися показувати дійсність *об'єктивно*, тобто неупереджено, фіксуючи як позитивні, так і негативні, навіть відразливі, її сторони.

• Якщо романтики розкривали передовсім внутрішній світ людини, то для реалістів головне — дослідження відносин людини та суспільства, впливу суспільно-побутових умов на формування характерів. Персонажі реалістичних творів — найчастіше звичайні люди, дрібні урядники, селяни, робітники, злодії, старці, купці, підприємці тощо.

• Якщо романтиків приваблювала винятковість, то реалістів — життєподібність, змалювання життя у формах самого життя. Зокрема, тому вони докладно описували процеси якоїсь праці. Суть реалізму точно розкрив один із найвизначніших майстрів реалістичного напряму український письменник І. Нечуй-Левицький: «Реальна література повинна бути дзеркалом, у котрому б одсвічувалося правдиве життя, хоч і тонке, подібне до мрії...»

К. Трутовський. Колядка в Україні

• Романтики розглядали світ крізь призму символів. У реалізмі засобом відтворення і дослідження дійсності стає *тип*. Це — збірний образ-персонаж, у якому відображено суттєві риси, спосіб життя, цінності певної суспільної групи, а він при цьому залишається індивідуальністю. Отже, якщо романтичний герой — винятковий, неповторний, то реалістичний — типовий.

• Природа для реалістів — насамперед тло, на якому відбуваються типові події. Її також відтворювали життєподібно, з точним копіюванням деталей.

• Якщо в романтичну добу найпопулярнішими були ліричні, поетичні жанри, то в реалістичну — *прозові*, *епічні*: оповідання, повість, роман.

Головну увагу в реалістичному творі зосереджено на подіях і пояснені їхніх причин.

Раціоналістичний тип мислення далекий емоційній українській душі. Тому й *український реалізм* мав своєрідні ознаки.

• Утвердився пізніше, ніж у багатьох інших народів, — на межі 1850–1860-х років.

• Разом із реалістами в українській літературі аж до кінця XIX ст. продовжували творити письменники-романтики.

• У більшості реалістів час від часу з'являлися романтичні твори або романтичні мотиви. І навіть уже та обставина, що митець, незважаючи на всі перешкоди, писав українською мовою, засвідчувала його національну романтику.

У колі визначних письменників-реалістів зарубіжжя вирізнялись, зокрема, П.-Ж. Беранже, О. де Бальзак, Стендаль *(Франція)*; Ч. Дікенс *(Велика Британія)*; Марк Твен *(США)*. Серед найвидатніших творців українського реалізму — І. Нечуй-Левицький, І. Франко та ін.

Поміркуйте!

- Які події в суспільному розвитку вплинули на виникнення реалістичного типу мислення?
- Які ознаки, на відміну від романтизму, властиві реалізму як художньому напряму?

Мистецькі діалоги

Реалістичний стиль утвердився з кінця 20-х років XIX ст. не лише в літературі, а й у живописі. Першим теоретиком реалізму вважають французького художника ***Жана Курбе***.

М. Пимоненко. Сінокіс

Улюблені мотиви романтиків (екзотичні сюжети, зосередження на прекрасному, одухотвореному) тепер витіснялися реаліями повсякдення. Художники-реалісти почали зображати простих робітників, селян за працею, бідноту, жебраків, побутові сценки. Вони приділяли увагу деталям, щоб переконливо створити відчуття реальності, часто використовували похмурі, сірі кольори. Такими є полотна Ж. Курбе, зокрема «Каменярі», «Віяльниці». Це суперечило тодішнім уявленням про справжнє мистецтво, але відповідало духові часу. У такій манері працювали й видатні українські художники-реалісти ***О. Сластіон***, ***М. Пимоненко, І. Рєпін, К. Трутовський***.

Реалістичну традицію в Україні розвивали «*Театр корифеїв*» та інші акторські трупи на Наддніпрянщині, а також театр товариства «Руська бесіда» у Львові.

Поміркуйте!

- Порівняйте картини І. Соколова «Ніч на Івана Купала» *(с. 144)* і К. Трутовського «Колядка в Україні» *(с. 196)*. Обидва твори змальовують святкові дійства. Але чому перший із них — романтичний, а другий — реалістичний? Поясніть свої міркування.
- Роздивіться репродукції картин Ж. Курбе, К. Трутовського та М. Пимоненка, подані в підручнику. Поділіться своїми враженнями.
- Які ознаки реалістичного стилю ви в них помітили?

РЕАЛІСТИЧНА ПОЕЗІЯ

Читацький путівник

Більшість поетів періоду утвердження реалізму були революціонерами, вони мужньо ставали на боротьбу з державною тиранією, імперським поневоленням пригноблених народів. Відомі митці того часу — французький поет П'єр-Жан Беранже, український поет Павло Грабовський, із творами яких ви ознайомитеся.

Митці та доба

Закономірно, що митці-революціонери й художнє слово розглядали насамперед як зброю в боротьбі за звільнення пригнобленого народу, безпосередньо реагували на злобу дня. Такий суто практичний підхід посилював актуальність, суспіль-

ну роль поезії. Але водночас для такої поезії були характерні певні вади — декларативність[1], захоплення плакатними закликами, невибаглива художня форма тощо.

П'ЄР-ЖАН БЕРАНЖЕ
(1780–1857)

Читацький путівник

Одним із найвидатніших фундаторів реалістичної традиції в поезії був французький поет ***П'єр-Жан Беранже***. Ознайомтеся з його популярним твором ***«Священний союз народів»***.

СВЯЩЕННИЙ СОЮЗ НАРОДІВ

(Скорочено)

Я бачив Мир — як над землею віяв
Квітками він і золотом пашні[2].
Він переміг, і бог війни розвіяв
Погрози хмар і блискавок огні.
І мовив Мир: «У кожному народі
Я вмію честь і гідність одзначи́ть.
Народи, злийтеся у братній згоді
І руки потисні́ть.

О племена, вас утомили війни,
І навіть в сні не вийти вам із пут.
Переділіться знову — супокійний
Хай буде кожному під сонцем кут.
Не йдіть з царями в тріумфальнім хо́ді
І власну путь до щастя прокладіть.
Народи, злийтеся у братній згоді
І руки потисні́ть.

Сусіду спалиш — знай, що аквілó ни[3]
Тим полум'ям і твій охоплять дах.
Війна минеться, попіл прохолоне.
Але — що плуг у зранених руках?
Границі ваші у страшнім обво́ді[4]:
Рови фортець, поля кровопролить…

---

[1] *Декларати́вність* — пряме, необразне формулювання певної думки у творі, що не впливає на емоції.

[2] *Пашня́* — поля пшениці, жита, інших злаків.

[3] *Аквілó н* — у римській міфології — бог вітру, а також давньоримська назва сильного вітру.

[4] *Обві́д* — лінія, що окреслює або обрамлює що-небудь.

Народи, злийтеся у братній згоді
І руки потисні́ть. (...)

Щоб Марсових[1] не чути більше кроків,
Закони даймо землям і містам,
Щоб їм кривавих не струми́ть потоків
На втіху ві́нчаним[2] войовника́м.
Не вірте в зорі їх. Блисну́ть на сході,
Та в світлі дня їм більше не світить.
Народи, злийтеся у братній згоді
І руки потисні́ть.

А світ зітхне в споко́ї тихомирнім,
Скажіть: «Прощай!» усім мину́лим дням
І сійте хліб у любім дзвоні лі́рнім,
Куріть мистецтва го́йний[3] фіміам[4].
Достатки в кожній з'являться господі,
І кожен шлюб нащаддя проростить.
Народи, злийтеся у братній згоді
І руки потисні́ть».

Так говорив юнак той богови́тий[5],
І лиш монархів він не зворушив.
Осінній день стояв у цвіт повитий,
Вернулись радощі весняних днів.
Пролийте ж ви́на на хвалу свободі
І щастя еру скрізь оповістіть.
Народи, злийтеся у братній згоді
І руки потисні́ть.

(Переклад із французької М. Зерова)

Поміркуйте!

- Доведіть, що прочитаний вірш має ознаки реалізму.
- Які соціальні проблеми порушено в поезії П.-Ж. Беранже?
- Яку думку прагне утвердити поет? Зачитайте рядки, що підтверджують ваші міркування.

---

[1] *Марс* — бог війни в давньоримській міфології.
[2] *Вінець*, або *корона*, — коштовний головний убір, знак монаршої влади.
[3] *Го́йний* — цілющий, щедрий, багатий.
[4] *Курити фіміам* — фразеологізм, тут означає «прославляти, захоплюватися».
[5] *Богови́тий* — одухотворений, богоподібний.

П'єр-Жан Беранже народився в *м. Парижі (Франція)* у сім'ї дрібного службовця. Ще в дитинстві став свідком Великої французької революції. З даху високого будинку спостерігав за взяттям Бастилії (зловісної паризької в'язниці, що уособлювала старий деспотичний режим). Відтоді завжди пам'ятав про цей тріумф свободи й палко полюбив рідний вільнолюбний народ.

Спочатку молодий поет намагався наслідувати «високі» жанри класицизму (ода, поема, елегія). Але його не задовольняла надмірна пишномовність, «бундючність» цієї манери. Натомість він захопився простим пісенним жанром.

Герой його пісень — не просто легковажний гульвіса, він розмірковує і про швидкоплинність життя. Зі щирою симпатією та легкою іронією змальовує поет типові о́брази з народу — привітну шинкарку, завзятого й мудрого музику й ін. Пихатим і честолюбним можновладцям протиставляє чесний простий народ і пишається, що належить до цієї верстви.

Як і більшість вільнодумців, П.-Ж. Беранже захоплювався Наполеоном як борцем за свободу. Але невдовзі переконався, що полководець перетворюється на типового монарха — оточує себе небаченими розкошами та безжально виснажує народ безкінечними війнами. Тоді поет-правдолюбець скеровує своє глумливе сатиричне перо й проти імператора. Пісні митця відразу набули визнання і шаленої популярності серед простого народу.

Після падіння імперії Наполеона (від 1814 р.) і відновлення монархії, старих порядків (так званої Реставрації) сатиричний струмінь його творчості значно посилився.

Дещо легковажний, розважальний жанр шансону під його пером стає серйозним і мистецьки довершеним. Поет використовує мотиви популярних невибагливих пісень, зберігає традиційні фольклорні ознаки (приспіви, прості рими, традиційні о́брази, розмовну лексику), але наповнює їх глибоким громадянським змістом.

Крізь призму побутових сценок проникливо відтворює та аналізує суспільне життя Франції періоду Реставрації. З неабиякою мужністю виступає проти режиму аристократії, уїдливо висміює уряд, несправедливе правосуддя тощо. Зокрема, гнівно таврує так званий «Священний Союз» — створене в 1815 р. об'єднання європейських монархів для придушення революційних рухів.

Дедалі більшої гостроти у творах П.-Ж. Беранже набуває тема народних злиднів. Владу дратувала пекуча правда поета, тому його двічі ув'язнювали. Але цькування тільки помножували в народі його славу великого правдолюба.

Критикуючи стару аристократію і нових жорстоких революційних вождів, поет покладав усі надії на простолюд. Тому у творі ***«Священний союз народів»*** він закликає трудівників усього світу об'єднати свої зусилля, щоб урятувати людство від спустошливих воєн, голоду, злиднів. Саме така єдність забезпечить добробут для всіх, пишне буяння природи, мистецтва. Автор закликає народи створити свою спілку миру, свободи, процвітання на противагу «Священному Союзу» європейських монархів-деспотів.

В основі поезії — персоніфікація Миру, що постає в óбразі *«бо-говитого юнака»*, який пристрасно закликає народи до злагоди та єдності. Вірш побудований на різкій антитезі: автор протиставляє народи, які прагнуть дружби, процвітання, і монархів, які несуть тільки *«рови фортець, поля кровопролить»*.

Поет твердо переконаний, що людяність і добро обов'язково переможуть. Основною передумовою приходу цієї *«щастя ери»* є злагода — такий *провідний мотив* твору «Священний союз народів». Автор наголошує на ньому рефренами-приспівами після кожної строфи: *«Народи, злийтеся у братній згоді/ І руки потисніть»*.

Тому цілком закономірно, що П.-Ж. Беранже шанують як видатного народного поета не лише у Франції, а й у багатьох інших країнах, зокрема й в Україні. Високо цінував його талант Т. Шевченко. Він захоплено переписував твори французького поета-реаліста до свого щоденника. Переклади творів митця робив український поет П. Грабовський, з віршами якого ви незабаром ознайомитеся.

Довгий час П.-Ж. Беранже з його ідеями всесвітнього братерства вважали наївним мрійником (утопістом). Але в наш час виник і постійно розширюється *Європейський Союз* — об'єднання миролюбних, вільних, демократичних народів Європи. Сьогодні це 27 країн, але ще багато держав наближаються до вступу в ЄС, зокрема й Україна. Отже, мрії та заповіти П.-Ж. Беранже й інших великих гуманістів втілюються в життя, відкривають людству перспективи на гідне майбутнє.

Мистецькі діалоги

П.-Ж. Беранже відомий не лише як поет гострої соціальної сатири, а і як автор вуличних пісень — *шансону*. Цей жанр був дуже популярним у Франції ще із часів середньовічних менестрелів (народних співців, поетів-музик). Вуличні пісні приваблювали П.-Ж. Беранже своєю простотою, природністю, близькістю до життя. Його пісні веселі, життєрадісні, сповнені дотепних жартів, у них оспівано щастя юності, радощі кохання.

Значний внесок у розвиток реалістичної поезії зроблено, зокрема, українським поетом І. Франком та угорським поетом Ш. Петефі. Виразно продекламуйте їхні вірші.

- Назвіть ознаки реалізму в прочитаних вами поетичних творах.
- Скористайтеся джерелами бібліотеки чи інтернету та підготуйте повідомлення про одного з поетів-реалістів.

Підсумуйте!

- Яке враження справили на вас поезія П.-Ж. Беранже та митець як особистість?
- Які історичні події мали вплив на написання поетичних творів?
- Які ідеї поета залишаються актуальними в наші дні?
- З якою інтонацією потрібно читати поезію П.-Ж. Беранже? Обґрунтуйте свої міркування.
- Підготуйте виразне читання фрагмента вірша «Священний союз народів», який вас найбільше вразив.

ПАВЛО ГРАБОВСЬКИЙ
(1864–1902)

Читацький путівник

В українській поезії другої половини XIX ст. не відбулося чіткого переходу від романтизму до реалізму. Натомість поступово з'являлися окремі *елементи реалістичного стилю*: зображення реалій своєї доби, картин із життя суспільства тощо. Відомий український поет-реаліст того часу — ***Павло Грабовський***.

«Я НЕ СПІВЕЦЬ ЧУДОВНОЇ ПРИРОДИ...»

Я не співець чудовної природи
З холодною байдужістю її;
З ума не йдуть знедолені народи, —
Їм я віддав усі чуття мої.

Серед ясних, золочених просторів
Я бачу люд без житнього шматка...
Блакить... пташки... з-під соловйових хорів,
Мов ніж, вража скрізь стогін мужика.

Нехай кругом розумний лад та втіха, —
Не здужа їх мій мозок осягти,
Бо скільки кривд, бо скільки всюди лиха,
Як хижий звір, братів гризуть брати.

Нехай людці, що до відхнення вдатні,
Співають нам на всякі голоси
Про райські сни й куточки благодатні, —
Де плачуть, там немає вже краси!

Нехай вони, кохаючись «на лоні»,
Мук забуття вишукують дарма,
Їх не заспать: у серця відгомоні
Озветься світ з турботами всіма!

Поміркуйте!

- Яке враження справив на вас вірш «Я не співець чудовної природи…»?
- Яку думку прагне донести поет?

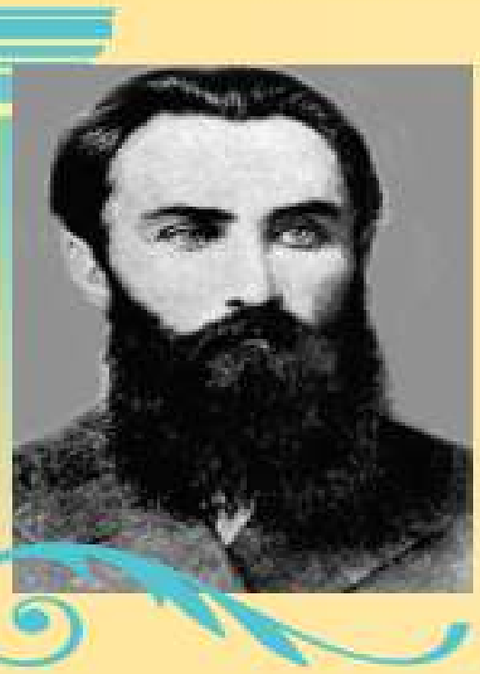

Письменник-борець, страдник ***Павло Грабовський*** народився в *с. Пушкарному* на *Сумщині* в сім'ї паламаря (помічника священника). Батько помер дуже рано, залишивши п'ятеро дітей. Тому Павлусь із дитинства зазнав бідняцької долі.

Навчаючись у духовній семінарії, юнак посилено займається самоосвітою, багато читає, пробує сили в поетичній творчості. А також приєднується до підпільної народницької організації «Чорний переділ», поширює заборонену літературу, революційні відозви. За це вісімнадцятирічним зазнає арешту. Відтоді все життя його супроводжували арешти, нагляд поліції, солдатчина, тюрми та заслання.

У дорозі на заслання в Сибір поет зустрів і покохав Надію Сигиду — учительку, яка теж відбувала ув'язнення за участь у народовольському русі. Проте тюремне щастя молодих людей тривало недовго: Надію відправили на жіночу каторгу.

Для Павла кохана Надія на все життя залишилася його Лаурою та Беатріче. Називав її рідною, щирою і святою, *«ясною зорею»*, *«музою»*. Уявляв в образі квітки, яку підтяли жорстокі косарі. Їй він присвятив свою першу збірку *«Пролісок»* і ще багато віршів. Навіть помираючи, попросив покласти в домовину пасмо її волосся, яке подарувала, коли вони розлучалися навіки.

Опинившись на засланні, поет пише гнівний лист-протест до російського уряду через сваволю тюремників. За це — знову арешт і збільшення терміну покарання, а потім заслання в найсуворіші закутки Сибіру.

П. Грабовський та І. Франко.
Друга половина XIX ст. Світлина

Але навіть у каторжних умовах митець займається літературною діяльністю, робить переклади з багатьох мов, зокрема з німецької, англійської, французької, італійської, ознайомлює українських читачів із творами зарубіжних письменників Дж. Байрона, Р. Бернса, Й.-В. Ґете, Г. Гейне.

Поезія ув'язненого, але нескореного борця переповнена бунтарським, революційним духом, співчуттям до людей підневільної праці, сумом за Україною. Митець так окреслював своє життєве кредо: «Я закликаю і буду закликати земляків до праці на ґрунті українському, для народу українського, у мові українській».

Головний герой творів — народ із його важким життям. Поетичну творчість митець сприймає як засіб *«боротьби зі світовою неправдою»*, як сміливий голос *«за всіх пригноблених та скривджених»*. Тому особливо рішуче поет критикує прихильників так званого «чистого мистецтва», які намагалися не помічати суспільних проблем, людського горя, несправедливості, натомість оспівували абстрактну красу природи, безтурботні картинки побуту.

Віршем ***«Я не співець чудовної природи...»*** П. Грабовський вступає в полеміку з такими митцями та висловлює свої погляди на завдання поезії.

Насамперед він цінує *красу* не зовнішню, а внутрішню, тобто красу свободи, миру, людського щастя. Поет не відхиляє красу як таку, зокрема чарівність природи. Його обурення і гнів викликають «людці» — поети, що співають *«про райські сни й куточки благодатні»*, лукаво не помічаючи стогону та сліз свого народу. Сама ж природа — без вільної, щасливої людини — холодна й байдужа. Тому не їй, а знедоленим народам П. Грабовський присвячує свій поетичний хист.

Знайдіть в інтернеті чи в бібліотеці афоризми та міркування поета-реаліста П. Грабовського. Які з них, на вашу думку, зберегли актуальність і в наш час?

Підсумуйте!

- Вірш «Я не співець чудовної природи…» побудований на наскрізній антитезі. Доведіть цю думку. Які життєві явища протиставляє автор?
- Які ознаки реалістичного стилю помітні в цій поезії?
- Які спільні мотиви прослідковуються в лірриці П. Грабовського та П.-Ж. Беранже? Які загальнолюдські ідеали відстоювали ці поети-реалісти різних літератур?
- Підготуйте виразне читання віршів П. Грабовського та П.-Ж. Беранже.
- Чи хотіли б ви побувати в мистецькому музеї або картинній галереї? Якщо матимете таку можливість під час літніх канікул, то скористайтеся нею. Розгляньте картини та визначте, у якій відомій вам уже з уроків літератури чи мистецтва стильовій манері вони написані, тобто ознаки якого художнього напряму прослідковуються в цих творах образотворчого мистецтва. Зробіть фото тих картин, що вас найбільше вразили. Розкажіть про свої враження та продемонструйте світлини однокласникам та однокласницям після літніх канікул.

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРА БАРОКО

Доба Бароко в європейському мистецтві 5

Педро Кальдерон де ла Барка 5

Життя — це сон *(Скорочено)* 6

Українське бароко 23

Семен Климовський 25

Їхав козак за Дунай 25

Доба козацького бароко у світовій літературі 28

Райнер Марія Рільке 28

Пісня про правду *(Скорочено)* 29

КРИМСЬКІ ТАТАРИ У СВІТОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Давня література киримли 36

Фонтан сліз у Бахчисарайському палаці. *Переказ* 36

Ашик Омер 40

Скажи-но, душе 40

Кримські татари й українці в сучасній українській літературі ... 43

Володимир Рутківський 43

Джури козака Швайки. Пастух Рашит *(Скорочено)* 43

ЛІТЕРАТУРА КЛАСИЦИЗМУ ТА ПРОСВІТНИЦТВА

Класицизм як художній напрям 55

Класицизм у драматургії 58

Жан-Батист Мольєр 58

Міщанин-шляхтич *(Скорочено)* 59

Традиції класицизму в українській драматургії 79

Григорій Квітка-Основ'яненко 81

Сватання на Гончарівці *(Скорочено)* 81

Просвітництво — світоглядна основа Класицизму 95

Даніель Дефо 98

Життя і незвичайні та дивовижні пригоди
Робінзона Крузо *(Скорочено)* 99

Джонатан Свіфт 121

Мандри Гуллівера *(Скорочено)* 122

З ПОЕЗІЇ XIX століття

Романтизм як мистецький напрям 142
Романтична поезія 146
Джордж Ноел Гордон Байрон 147
Мазепа *(Скорочено)* 147
Генріх Гейне 159
«Коли розлучаються двоє...» 160
«Не знаю, що стало зо мною...» (Лорелей) 160
Особливості української романтичної поезії 164
Михайло Петренко 165
«Дивлюсь я на небо...» 165
Жанр балади в літературі романтизму 168
Адам Міцкевич 170
Світязь 170
Тарас Шевченко 179
Причинна *(Скорочено)* 179
Сучасні українські та зарубіжні балади 187
Леонард Коен 187
Алілуя 187
Володимир Івасюк, Богдан Гура 190
Балада про мальви 190
Анатолій Матвійчук 192
Кленова балада 192
Реалізм у світовій поезії XIX ст.
Реалізм як мистецький напрям 194
Реалістична поезія 197
П'єр-Жан Беранже 198
Священний союз народів *(Скорочено)* 198
Павло Грабовський 202
«Я не співець чудовної природи...» 202

Навчальне видання

ЯЦЕНКО Таміла Олексіївна,
ПАХАРЕНКО Василь Іванович,
ТРИГУБ Ірина Анатоліївна,
СЛИЖУК Олеся Алімівна

ЛІТЕРАТУРА
(українська та зарубіжна)

Підручник інтегрованого курсу
для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

(у 2-х частинах)

Частина 2

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей».

Для оформлення підручника використано матеріали,
що знаходяться у вільному доступі в мережі «Інтернет».

Редакторка *Н. Забаштанська*
Художня редакторка *Н. Антоненко*
Комп'ютерна верстка *Л. Ткаченко*
Коректорки *С. Бабич, С. Залозна*

Формат 70×100/16.
Ум. др. арк. 16,9. Обл.-вид. арк. 14,82.
Наклад прим.

Видавництво «Грамота»,
вул. Паньківська, 25, оф. 15, м. Київ, 01133.
E-mail: info@gramota.kiev.ua; www.gramota.kiev.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
ДК № 341 від 21.02.2001 р.